

अवतरणिका.

इदमिदानीं प्रस्तूयते—

तेन स्मार्तमनुष्ठानमन्तरेण न वैदिकम् ।

प्रवर्तते द्विजातीनां धर्मशुद्धिमभीप्सताम् ॥

इति व्यासस्मरणेन,

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालकः ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥

इति पराशरस्मरणेन च सिद्धायां स्मार्तकर्मानुष्ठानावश्यकतायां स्वस्वशाखावगतमन्त्राविनियोगद्वारेण मन्वादिप्रणीतस्यैव कर्मक-
लापस्य प्रयोजकैः गृह्यकारैः प्रणीतमेव गृह्यशास्त्रमनुसर्तव्य-
मित्यविप्रतिपन्नोऽर्थः । तथाच देवलः—

मन्वादयः प्रयोक्तारो धर्मशास्त्रस्य कीर्तिताः ।

तत्प्रयुक्तप्रयोक्तारो गृह्यकारास्तु मन्त्रतः ॥ इति ॥

तत्र छन्दोगानां स्मार्तं धर्मं मन्त्रद्वारा समुपदिदिक्षुः
तत्रभवान् खादिराचार्यः संक्षिप्तं शब्दतो विस्तृतं चार्थतः
किंचन रचयामास गृह्यशास्त्रम् । गृह्यशब्दार्थस्तु—औपासनोऽग्निः
गृह्यः “ यस्मिन्नग्नौ पाणिं गृह्णीयात्स गृह्यः ” इत्यत्रैव शासनात्,
नत्साध्यानि कर्माणि गृह्याणीत्युपचर्यन्ते इति । प्राधान्येन तेषा-
मत्रोपदेशाद्युक्तमस्य गृह्यशास्त्रत्वम् ॥

इदं च शास्त्रं संवर्दाति शब्दतोऽर्थतश्च प्रायशः गोभिलीयं
गृह्यशास्त्रमित्यस्यैव विस्तरलक्षणं वा गोभिलीयं, आहोस्वित्

KHADIRA.

गोभिलीयस्यैव संक्षेपलक्षणं वेदमिति यद्यप्युदेति संशयः सर्वेषाम् । तथाऽपि स्मृतिसूत्रप्रवाहस्यानादिसिद्धत्वाभ्युपगमाच्च वयं पारयामो विनिर्णेतुमन्यतरां कोटिम् ॥

अस्य च शास्त्रस्य श्रीमता रुद्रस्कन्दनाम्ना विरचिताऽति-
गभीरार्था वृत्तिरेकैवात्र प्रचरतीति तथैव सह शास्त्रमेतदनीयत
प्रकाशम् ॥

शास्त्रस्यास्य प्रणेतुः खादिराचार्यस्याभिजनचरणदेशसम-
यादिकं न किञ्चिदपि शक्यमवगन्तुम् । व्याख्यातुस्तु रुद्रस्क-
न्दस्य ग्रन्थान्ते परिदृश्यमानेन—

नारायणस्य पुत्रेण मखवाटनिवासिना ।

रुद्रस्कन्देन संक्षेपाद्व्याख्यातं गृह्यशासनम् ॥

इति पद्येन किञ्चिद्विवावगम्यते, तदपि नालं निर्णयायेति ॥

अत्रत्यविषयाः सूच्यन्ते—

विषयाः	पुटसंख्या	विषयाः	पुटसंख्या
गृह्यकर्मसमुद्देशः	 1	पाक्यज्ञः	 10
सामान्यतः कर्मकालः	 4	ब्रह्मा	.... ”
यज्ञोपवीतम्	 5	उपलेपनादि	 12
आचमनम्	 6	प्रपदान्त प्राग्घोमीयं कर्म—	
दर्भासनम्	 7		
दिग्विधिः	.... ”	विवाहः	 18
होमस्थानम्	 8	गर्भाधानम्	... 36
स्नानम्	.... ”	गृह्यः	 37
हस्तः	.... ”	औपासनम्	... 38
मन्त्रः	.... ”	वैश्वदेवः	 40

विषयः	पुटसंख्या	विषयः	पुटसंख्या
दर्शपूर्णमासौ	 46	आप्लवनम् (स्नानम्)	.. 88
आग्नेयस्थालीपाकः	 54	पुष्टिकामस्योपदेशः	... 93
पुंसवनम्	 56	उपाकर्म	.. 97
सीमन्तोन्नयनम्	 59	अनध्याय	 102
सोष्यन्तीहोमः	 60	आश्वयुजीकर्म	 103
निष्क्रमणम्	 62	आमहायणम्	.. 105
नामकरणम्	 63	अष्टकाः	 107
चौलम्	 66	ब्रह्मवर्चसादि	 121
उपनयनम्	 70	पुष्टिकामार्थानि कर्माणि—	
गोदानादीनि व्रतानि	 77	मधुपर्काहोः	 136

एतद्ग्रन्थशोधनावसरे सहायीकृतानामादर्शपुस्तकानां स्थित्या-
दयः—

एतत्कोशालयस्थानि पुस्तकानि—

नं.	67 मूलम्	नागराक्षरमयम्	नातिशुद्धम्
नं. 1937	„	„	„
नं. 1945	„	„	„
नं. 2501	„	„	„
नं. 2990	„	„	„
नं. 57 वृत्तिः	„	„	„
नं. 2502	„	„	„
नं. 3157	„	ग्रन्थाक्षरमयम्	शुद्धम्

नं. 2673 वृत्तिः ग्रन्थाक्षरमयम् शुद्धम्

नं. B731 ,, ,, ,,

नं. B817 ,, कर्णाटाक्षरमयम् ,,

श्रीमन्महाराजसदसनस्थितसरस्वतीभण्डारान्तर्गतं

ग्रन्थाक्षरमयं व्याख्यानपुस्तकमतिशुद्धमेकम्.

आहत्य 12 पुस्तकान्यादर्शीकृत्य यथार्हं संशोधितमिदं
गृह्यशास्त्रमिति विश्लेष्यते.

श्री

खा दि र गृ ह्य सू त्र म्.

रुद्रस्कन्दीयव्याख्यायुतम्.

अथातो गृह्या कर्माणि ॥ १ ॥

अथ अनन्तरम् । कस्मादनन्तरम् । 'देव सवितः' इत्यादिमन्त्र-
वच्छाखाध्ययनात् । यतोऽनधीतवेदस्य मन्त्रापरिज्ञानात् वक्ष्यमा-
णेषु वाक्येषु कर्मानुष्ठानयोग्यतया प्रतिपत्तुमशक्यं, अतस्तद-
नन्तरमिति गम्यते । ननु—मन्त्रमात्राध्ययनादपि शक्यं प्रतिप-
त्तुम् । सत्यम्—यदि मन्त्रमात्राध्ययने विधिस्स्यात् स्यादेवं,
कृत्स्नवेदाध्ययन एव विधिप्रवृत्तेः । विध्यभावे को दोषः ? इच्छा-
निबन्धनमध्ययनं स्यात् । तथा सत्यध्ययनस्य पुरुषप्रतिपत्त्यु-
पायत्वात् तस्याश्च तत्साध्यपुरुषार्थपरामर्शापेक्षत्वात् मन्त्रा-
णां चातीन्द्रियपुरुषार्थसाधनकारोपकारिप्रकाशनशक्तिसद्भावेन-
श्रयप्रमाणाभावेन तद्विवक्षाया असम्भवात् अवश्यमन्यविवक्षया
भवितव्यम् । अन्यविवक्षया चोच्चरितस्याप्रामाण्यमाहुर्मीमांसकाः ।
ग्रन्थगौरवभयादस्माभिर्न लिख्यते । अप्रमाणभूतस्य च साधन-
त्वायोगात् न तावन्मात्राध्ययनस्य वृत्तत्वम् । वैधे त्वध्ययने
'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यक्षरप्रधानत्वाग्निर्देशस्य संस्कृत-

माणाक्षरद्वारेण च पुरुषार्थावबोधनरूपप्रयोजनसिद्धिसम्भवात् स्वाध्यायाध्ययनस्य ज्ञानसंपादनद्वारा प्रामाण्यम् । वैधं त्वध्ययनं नियतक्रमत्वात् न तावन्मात्रस्य संभवति । एवमपि किमिति न तत्परस्य वृत्तत्वम् । एकत्वाद्विधेरन्तरास्थितौ विधिविरोधात् । न हि प्रधानभूतामध्ययनक्रियामपरिसमाप्य तदपेक्षिते व्यापारान्तरे प्रवृत्तिः ॥

अतश्शब्दो वक्ष्यमाणं प्रति वृत्तस्थाध्ययनस्य पर्यवसानलक्षणं हेतुत्वमाह । अध्ययनविधिर्हि अर्थावबोधपर्यन्तोऽनुष्ठानयोग्यमवबोधं विना न पर्यवस्यति । 'देव सवितः प्रसुव' इत्यादिमन्त्रोत्पन्नश्च अवबोधो न गृह्यशास्त्रोपदेशं* विनाऽनुष्ठानयोग्यो भवति । अत एष सूत्रार्थः—अध्ययनानन्तरं तत्पर्यवसानादेव हेतोः गृह्याणि कर्माण्युपदेक्ष्याम इति ॥

औपासनाख्योऽग्निर्गृह्यः 'यस्मिन्नग्नौ पाणिं गृह्णीयात् स गृह्यः' इति वचनात् । तत्साध्यानि कर्माणि लक्षणया गृह्याणीत्याह । अत औपासनहोमादिषु गृह्याग्निमत एवाधिकार इत्युक्तं भवति आहत्य विहितं वर्जयित्वा यथा 'पुनर्मामैतु' इति ब्रह्मचारिणः । चौलादीनि बालसंस्कारार्थतया तच्छेषत्वेन यद्यपि बोध्यन्ते, तथाऽपि 'पुत्रं संस्कुर्यात्' इत्येवमादिवचनात् पितुरपि तानि कृत्यान्त्येव । स्वकृत्यानि च सर्वाण्यग्निसाध्यान्यस्मिन्नेवाग्नौ कार्याणि अस्य सर्वसाधारणत्वेनोत्पन्नत्वात् अग्न्यन्तराक्षेपे प्रमाणान्तराभावाच्च । बालकृत्यमपि प्रसङ्गसिद्धत्वाद्वाग्न्यन्तरमाक्षिपति । यदा तु सर्वाधानेन पितुरप्यग्न्यभावस्तदा

बालकृत्येनाक्षिप्यते लौकिकाग्निस्सर्वहोमेषु समाचारसिद्धत्वात्
लौकिकस्य । पिताऽपि तस्मिन्नेवाग्नौ संस्क्रुयात् विद्यमाने गृह्ये
उपात्तस्य विद्यमानत्वादुपादानक्षमः । । अत्र परसंस्कारार्थान्येक-
देशं प्रणीय तस्मिन्नेव कार्याणि । समाप्तेषु तस्य लौकिकत्वमि-
त्यस्मदुपलब्धदेशे समाचारः । यद्येवमेव समाचारस्सार्वाग्नि-
कस्स्यात् तथैव श्रुतिकल्पनया प्रमाणं स्यात् । अथ तु देशान्तरे
विगानं स्यात्, कृत्स्न एव परार्थान्यपि स्युः, नाप्यग्नेरन्ते लौकि-
कत्वम् । यदा त्वनाग्निः पिता भार्यामरणादिना यदि शास्त्रान्तरे-
ष्वनग्नेस्संस्कारप्रतिषेधो विद्यते तदाऽन्येन कारयेत् । अथ तु
न विद्यते स्वयमेव लौकिकेऽग्नौ कुर्यात् । ननु—अन्यदीयेऽग्ना-
वन्यः किमिति न करोति । आहवनीयादिवत् पुरुषविशेषं प्रति
नियतत्वात् । यस्य यो गृह्यः स तस्यैव संस्कारयोग्यः ॥

गृह्याणीति पाप्ते छान्दसो लुक्कृतः छन्दस्स्तुल्यत्वमस्य
शास्त्रस्य गमयितुम् । तुल्यत्वं च वेदमूलत्वेन मन्वादेवद-
तोन्द्रियार्थे प्रामाण्यात्, वेदमूलत्वाच्च । वेदमूलेषु स्मृतिशा-
स्त्रेषु वेदाङ्गेषु च यद्यदस्य शास्त्रस्यापेक्षितं विद्यते तस्य तस्य
सङ्ग्रहस्सिद्धो भवति, सर्वेषामध्ययनविध्याक्षिप्ततया एकविज्ञान-
विषयत्वात् । अपेक्षाऽभावे त्वविरोधिनामपि न समुच्चयः,
परामर्शहेत्वभावेन वाक्यार्थस्य पर्यवसानात् । गृह्याणीतिसिद्धे
कर्माणीतिवचनमग्न्यन्तरसाध्यस्यान्वष्टक्यादेरनग्निसाध्यस्य च
सङ्ग्रहार्थम् । तस्य च प्रयोजनं वक्ष्यमाणायाः परिभाषायाः
साधारणत्वं सूचयितुम् । अत एव वाक्यार्थः—गृह्याण्यगृ-

ह्याणि च कर्माण्युपदेक्ष्याम इति । गृह्यसाहचर्यादगृह्याण्यप्यौ-
पासनवत एवेति केचित् ॥ १ ॥

उदगयनपूर्वपक्षपुण्याहेषु प्रागावर्तनादहः का- लोऽनादेशे ॥ २ ॥

यस्मिन् क्षणे मकरं गच्छति सूर्यः ततः प्रभृति षण्मासा
उदगयनम् । यस्मिन् क्षणे सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः तत ऊर्ध्वं
यस्मिन् क्षणे तयोरेव परमो विप्रकर्षः ततः प्राक्पूर्वपक्षः । ज्यो-
तिश्शास्त्रे कर्मयोग्यं यदहर्कृतं तत्पुण्यमहः । तेषां द्वन्द्वसमासः ।
अन्वये तेषामितरेतरयोगमाह विभाक्तेः । अतो येषु कर्मसु समु-
च्चितानामन्वयः सम्भवाति तेषु समुच्चितानामेवाङ्गत्वं, येष्वसम्भ-
वस्तेषु यथासम्भवं द्वयोरेकस्य वाऽन्वयः । ननु—सकृदुच्चरि-
तस्य कथमनेकधाऽन्वयः । सर्वकर्मणामधिकृतत्वादर्थादावर्तते पदं,
इतरेतरयोगविवक्षया च । समुच्चयसम्भवेऽपि यज्ज्योतिश्शास्त्रे नि-
षिद्धमहस्तद्वर्जनीयं उदगयनपूर्वपक्षावनाहत्या पि दोषहेतुत्वात् ।
मध्यदिनादूर्ध्वमहरावर्तनमित्याहुः । ततः प्राग्रहणं वक्राभावेऽप्यावृ-
त्तिरस्ति अह्न इति विशिनष्टि । ननु—प्रातराहुतिं हुत्वा हविर्निर्व-
पेदित्यनेनैव सिद्धम् । न सिद्ध्यति पूर्वकालनिषेधपरत्वात्तस्य ।
अपि च 'सर्वमहः प्रातराहुतेस्स्थानम्' इतिवचनात् अपराह्णेऽपि
स्यात् । काल इति यथाऽन्ये दर्शादयः काला अधिकारहेतवः तथाऽ-
यमप्युक्तः कालोऽधिकारहेतुर्नाङ्गमात्रमिति गमयितुम् । अतोऽन्य-
काले कृतमकृतमेव, न विगुणमात्रम् । विशेषादेशस्य बलीयस्त्वे सिद्धे
अनादेश इति शास्त्रान्तरादेशस्य सङ्ग्रहणार्थम् । तत्र विरुद्धानां
विकल्पः । यथा विवाहे सर्वकालत्वं, उपनयने च पञ्चम-

वर्षादि । अविरुद्धानां समुच्चयः यथोपनयने वसन्तादि, सर्वेषु च मुहूर्तादि । एवं सर्वत्र ॥ २ ॥

अपवर्गे यथोत्साहं ब्राह्मणानाशयेत् ॥ ३ ॥

अधिकारप्रयोगे समाप्ते यथाश्रद्धं अथवरान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ ३ ॥

यज्ञोपवीतम् ॥ ४ ॥

कर्माङ्गं स्यादिति शेषः । नित्ये विद्यमानेऽपि यज्ञोपवीतान्तरं प्रसङ्गात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

सौत्रम् ॥ ५ ॥

तद्यज्ञोपवीतं कार्पाससूत्रकृतं रज्जुर्वासो वा । स्मृत्यन्तराच्छेषावगतिः ॥ ५ ॥

कौशं वा ॥ ६ ॥

कुशविकारः कौशम् ॥ ६ ॥

ग्रीवायां प्रतिमुच्य दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य यज्ञोपवीती भवति ॥ ७ ॥

तत्सौत्रं कौशं वा पाशाकृतिं कृत्वा ग्रीवायामासज्य दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य तस्याधस्तादबलम्बमानं कृत्वा यज्ञोपवीती भवति । विन्यासविशेषयुक्ते अस्मिन् द्रव्ये यज्ञोपवीतशब्दो वर्तते, तदर्थं द्रव्ये उपचारात् ॥ ७ ॥

सव्यं प्राचीनावीती ॥ ८ ॥

ग्रीवायां प्रतिमुच्य सव्यं बाहुमुद्धृत्य प्राचीनावीती भवति । एतत् पित्रथे, स्मृत्यन्तरात् । “उपासने गुरूणां वृद्धानामति-
थीनां च होमे जप्यकर्मणि भोजने आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् अन्येष्वप्येवंप्रकारेषु भवति” इति व्याप्त्यर्थं,
गृह्यशास्त्रे विहितादन्यत्राप्येतद्व्ययमङ्गमिति । निर्वीतिता नोक्ता,
अस्मिच्छास्त्रे निर्वीतिना कृत्यं नास्तीति । केचित्—‘वायसान्
वधकामः’ इत्यत्र निर्वीतित्वमिच्छन्ति वधकामे श्येनयागे दर्श-
नात् । तदर्थं च “ग्रीवायां प्रतिमुच्य” इति सूत्रं विच्छिद्य
“निर्वीतो भवति” इत्याध्याहरन्ति ॥ ८ ॥

सर्वकर्मणामङ्गमाचमनं आदौ कर्तव्यम् । तदाह —

त्रिराचम्यापो द्विः परिमृजीत ॥ ९ ॥

उदकं त्रिरङ्गुष्ठमूलतलेन पीत्वाऽङ्गुष्ठमूलतलेना लोमप्रदेशा-
द्वहिः परित ओष्ठौ द्विः परिमृजीताद्भिः ॥ ९ ॥

पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् ॥ १० ॥

पादौ युगपदभिमुखं प्रोक्षेदद्भिः । पृथक्सूत्रकरणं पूर्वो-
त्तरसूत्राभ्यां वैलक्षण्यं गमयितुम् । वैलक्षण्यं च पाण्यवयव-
विशेषानपेक्षत्वम् ॥ १० ॥

इन्द्रियाण्यद्भिस्संस्पृशेत् ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी । अङ्गुष्ठप्रदेशानीभ्यां नासिके ।
अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । अप इत्यधिकारात्सिद्धे अङ्गिरिति

प्रत्यङ्गमग्रहणार्थम् । इन्द्रियाणीति सामान्योक्तावपि पादयोः
पृथग्रहणात् पादवादीनामग्रहणमयोग्यत्वात्, मनसश्चाशङ्क्य-
त्वात्, त्वचस्सर्वगतत्वात् सिद्धेः, जिह्वायाश्च पाने । पारि-
शेष्यात्त्रयाणामेव ॥ ११ ॥

अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवति ॥ १२ ॥

प्रत्युपस्पृश्येत्युक्ते पूर्वोक्तानां प्रत्येकं स्यात् अतोऽन्तत
इत्युक्तम् । उपस्पृश्येति सिद्धे प्रतीति पूर्वमप्युपस्पर्शनमस्तीति
सूचयितुम् । पूर्वमुपस्पर्शनमपेक्ष्य प्रत्युपस्पर्शनं भवति । तच्च
स्मृत्यन्तराद्भवति—‘आमणिबन्धनात्पाणी प्रक्षाल्य’ इति । तत्परा-
मर्शं च तत्सहचरितानां “प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शौचमार-
भेत, शुचौ देशे आसीनां दक्षिण बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा
यज्ञोपवीती वाग्यतः, हृदयस्पृशः, अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिः, ती-
र्थेन पादौ प्रक्षाल्य” इत्येवमादीनामपि परामर्शस्सिद्धो भव-
तीति तैस्समुच्चयः । पादप्रभृति क्रियाविशेषाणां निरपेक्षश्च-
वणान्मुखमार्जनादीनां निवृत्तिः । शुचिरिति न केवलं कर्मा-
ङ्गभाव एवाचमनम्, अप्रायत्ये सति शुद्ध्यर्थमपि भवतीति वेदित-
व्यम् । भवतीति यज्ञोपवीती भवतीतिवत् ॥ १२ ॥

आसनस्थानसंवेशनान्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥ १३ ॥

कुर्यादिति शेषः । विध्युपदिष्टानि नार्थप्राप्तानि आसनादीनि,
वचनस्यान्यथावैयर्थ्यात् ॥ १३ ॥

प्राङ्मुखस्य प्रतीयात् ॥ १४ ॥

प्राङ्मुख इत्युक्ते कुर्यादित्यध्याहारे कर्तुरेव प्राङ्मुखत्वं स्या-
दिति सर्वस्यैव कर्मसम्बन्धिनः प्राङ्मुखत्वं विधातुं सम्बन्ध-
मात्रवाचिनीं षष्ठीमाह यथा चौले मातुः । वाक्यशेषात्सिद्धे
प्रतीयादिति मधुपर्के दातुश्चौले नापितस्य प्रत्यङ्मुखत्वनियमार्थं
प्राङ्मुखस्य प्रति अभिमुखमियात् गच्छेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

पश्चादग्नेर्यत्र होमस्स्यात् ॥ १५ ॥

यस्मिन् प्रदेशे होमो विद्यते तत्र प्रधानमङ्गानि च पश्चा-
दग्नेरुपविश्य कुर्यात् । स्यादिति व्याप्त्यर्थं भवतीतिवत् ॥ १५ ॥

सहशिरसं स्नानशब्दे ॥ १६ ॥

प्रतीयादिति शेषः, स्नातामहतेन स्नाप्य कुमारं इत्यादौ । स्नान
इत्येव सिद्धे शब्द इति 'गृह्यात्मानमभिषिञ्चेत्' इत्यत्र शिरस्य-
भिषेकार्थम् । इतरथा सेकमात्रमिदं न स्नानमिति न शिरसि
स्यात् । स्नाने स्नानतुल्यवाचिनि शब्दे इति सूत्रार्थः ॥ १६ ॥

दक्षिणेन पाणिना कृत्यमनादेशे ॥ १७ ॥

कुर्यादित्यध्याहारात्सिद्धे कृत्यमिति गृह्योक्तादन्यदपि य-
त्कृत्यं तदपि दक्षिणेनैव हस्तेन कुर्यादित्येवमर्थम् । आदेश-
बलैर्यस्त्वात्सिद्धे अनादेश इति पदार्थस्वभावादेशेऽपि निवृत्त्य-
र्थम्, यथा परिदध्यादित्यादौ द्वयोः पाण्योः ॥ १७ ॥

मन्त्रान्तमव्यक्तं परस्यादिग्रहणेन विद्यात् ॥

मन्त्रान्तं, अव्यक्तं च विनियोगतः परिमाणतश्च । परस्येत्यस्या-
काङ्क्षावशात् द्वावर्थौ, उत्तरस्य मन्त्रस्येत्येकः, प्रधानस्य मन्त्र-

बोध्यस्यार्थस्योते द्वितीयः । आदिश्च ग्रहणं चादिग्रहणम् । यथा-
सङ्ख्येनान्वयः । एष सूत्रार्थः । मन्त्रान्तमुत्तरस्यादिना विद्या-
दव्यक्तं विनियोगतः परिमाणतश्च अर्धवशेन विनियुक्तं परि-
माणयुक्तं च विद्यादिति । अविनियुक्तो हि मन्त्रोऽध्ययनसंस्कृतः
कार्यविशेषसम्बन्धाकाङ्क्षः कर्मविशेषार्थानां मन्त्राणां सन्निधावान्ना
यमानस्तत्कर्मशेषभावं प्रतिपद्यते, सन्निधिविशेषादप्यवसा-
नाच्च । तस्मिन्नापे कर्मणि यत्पदार्थप्रकाशनसमर्थो यस्य तस्यैव
शेषः, सामर्थ्यविशेषात् । यस्त्वतत्प्रकाशकः स तत्प्रकाशक एव
जपतया आशीर्वादतया वोपयुज्यते । आकाङ्क्षादिवशाच्चेत्ता-
परिच्छेदो मन्त्रस्य ॥ ननु परस्य ग्रहणेऽनेनैव परिमाणस्याप्यु-
क्तत्वात् अन्तमादीत्यनेन किम् ! उच्यते—द्वयोर्मन्त्रयोर्मध्यगतस्य
यस्य पदस्याभिधानकोऽन्वयो न केनचिदवगम्यते, तस्या-
वश्यमेकेनान्वयः कल्प्यः, अन्यथा तस्यानर्थक्यं स्यात् । यस्य वा
द्वाभ्यामपि केनापि प्रकारेणान्वयो दृश्यते तस्याप्येकेनैवान्वयः
आकाङ्क्षापूर्तरेकत्वाच्चावगम्यते । एतदुक्तं भवति—उत्तरमन्त्रादेः
प्राक् पूर्वं एव मन्त्रोऽनन्वयि यत्किञ्चित्पदमित्येकोऽर्थः । उत्तर-
मन्त्रादेः प्रागेव पूर्वमन्त्रो नोत्तरादिसहित इति द्वितीयः । म-
ध्यमं पदं किं पूर्वेण सम्बध्यते उतोत्तरेणेति सन्देहे कल्पनाला-
घवाद्विशेषाध्यवसायः । अस्यार्थस्य न्ययसिद्धेर्न दोषः, नैयायिक-
त्वात् सूत्रस्य । वाक्यशेषात्सिद्धे विद्यादिति न स्वरूपेणा कल्पयेत्,
न्यायसिद्धमेव जानीयादित्येवमर्थम् ॥ १८ ॥

स्वाहान्ता मन्त्रा होमेषु ॥ १९ ॥

ये पाठैर्न स्वाहान्ताः तेऽपि स्वाहान्ताः कार्याः । ‘स्वाहा
सोमाय पितृमते स्वाहाऽग्नये कव्यवाहनाय’ इत्यत्र न स्वाहा-

न्ताः, आद्येनैव कृतार्थत्वात्, 'पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा उपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये'* इति श्रुतेः । अधिकारात्सिद्धे मन्त्रा इति व्याप्त्यर्थम् ॥ १९ ॥

पाकयज्ञ इत्याख्या यः कश्चैकाग्रौ ॥ २० ॥

संज्ञा व्यवहारार्था । एकाग्निः गृह्याग्निः । एकाग्निग्रहणं अन्याग्निसाध्यानां संज्ञानिवृत्त्यर्थम् । यः कश्चेति 'सप्त पाकयज्ञ-संस्थाः' इति दर्शनात् तद्व्यतिरेकार्थं शास्त्रान्तरोक्तसङ्ग्रहार्थं च ॥ २० ॥

तत्रत्विक् ब्रह्मा सायंप्रातर्होमवर्जम् ॥ २१ ॥

तत्र तस्मिन्नेव पाकयज्ञे नान्यत्र । अतो मथिते लौकिके वा न ब्रह्मा । ऋत्विगिति 'आर्वेयोऽनूचानः' इत्याद्यृत्विग्गुणनियमार्थम् ॥

स्वयं होत्रम् ॥ २२ ॥

सायंप्रातर्होमवर्जमित्यनुवर्तते, इतरथा सूत्रानर्थक्यं स्यात् । तथा हि सर्वहोमेषु स्वामिनो होमकर्तृत्वं न विधेयं नित्यप्राप्तत्वात् । सायंप्रातर्होमे स्वामिनोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभ्यनुष्ठानार्थं सूत्रं, तदधिकारार्थमेव हि ब्रह्मासनमनुक्त्वैतदुक्तम् ॥ २२ ॥

**दक्षिणतोऽग्नेरुदङ्मुखस्तूष्णीमास्ते ब्रह्माऽऽ
होमात्प्रागग्नेषु ॥ २३ ॥**

अग्नेर्दक्षिणतः, न होतुः । तूष्णीं वाग्यतः । आ होमात् प्रयोगसमाप्तेः ॥ २३ ॥

कामं त्वधियज्ञं व्याहरेत् ॥ २४ ॥

यज्ञोपकार्यन्तरितादि ब्रह्मा ब्रूयात् । अत एव कर्मविदेव
ब्रह्मा । कामं त्विति लौकिकस्यापि कर्मोपकारिणो व्याहरणार्थम् ॥

अयज्ञीयां वा व्याहृत्य महाव्याहृतीर्जपेत् ॥

वाशब्दात् यज्ञियामप्यन्यथासिद्धाम् । जपेत् मनसा । व्याह-
तय एव महाव्याहृतयः । इदं विष्णुः इति वा ऋचम् ॥ २५ ॥

हौत्रब्रह्मत्वे स्वयं कुर्वन् ब्रह्मासनमुपविश्य
छत्रमुत्तरासङ्गं कमण्डलुं वा तत्र कृत्वा-
ऽथान्यत्कुर्यात् ॥ २६ ॥

आपत्कल्पोऽयम् । उत्तरासङ्गं उत्तरीयं वासः । अथान्यदिति
ब्रह्मोपवेशनात्पूर्वं निर्वृत्तं यत्कर्म तदनन्तरं विहितं यदवाशिष्टं तदि-
त्यर्थः । अत एव न कर्मादौ ब्रह्मोपवेशनम् । क्व तर्हि ? 'इदं भूमेः'
इत्यस्यानन्तरमेव वक्ष्यामः ॥ २६ ॥

अव्यावृत्तिं यज्ञाङ्गैरव्यवायं चेच्छेत् ॥ २७ ॥

होमाङ्गैस्सहाग्नेः पराङ्मुखो न भवेत्, अन्तरा च न गच्छेदि-
त्यर्थः । कुर्यादित्यध्याहारात्सिद्धे इच्छेदिति, यदि प्रमादाद्व्यावृत्तिं
व्यवायं वा कुर्यात् तदा पुनः प्रतिमुखः स्यात्, प्रत्यागच्छेदित्ये-
वमर्थम् । पाकयज्ञसाधारणमिदं सूत्रम् । एवमुक्ता परिभाषा ॥ २७

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तौ प्रथमस्य

पटलस्य प्रथमः खण्डः.

पूर्वे भागे वेश्मनो गोमयेनोपलिप्य तस्य
मध्यदेशे लक्षणं कुर्यात् ॥ १ ॥

गृहस्याभिमुखे गृहैकदेशे भागे पूर्वोपलिप्तेऽपि स्वयं गोशकृ-
तोपलिप्य उपलितस्य मध्यदेशे लक्षणं कुर्यात् । लक्षणस्य
स्वरूपमन्यतोऽवगन्तव्यम् । पांसुभिः स्थण्डिलं कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

दक्षिणतः प्राचीं लेखामुल्लिख्य ॥ २ ॥

स्थण्डिलस्य दक्षिणापरकोणादारभ्य प्रागपवर्गौ रेखामुल्लि-
खेत् ॥ २ ॥

तदारम्भादुदीचीं तदवसानात्प्राचीं तिस्रो मध्ये
प्राचीः ॥ ३ ॥

पश्चिमरेखारम्भादुत्तराः तिस्रः । कुतः 'अपिष्यं सर्वं प्राग-
पवर्गमुदगपवर्गं वा' इति स्मृतिबाहुल्यात् । एवं सर्वत्रानादेशे ॥

तदभ्युक्ष्य ॥ ४ ॥

उल्लिखितं स्थण्डिलमद्भिरभ्युक्ष्य ॥ ४ ॥

अग्निमुपसमाधाय ॥ ५ ॥

स्थण्डिलस्य मध्ये अग्निमसंमुखमभिमुखं निधाय । उपे-
त्युपयोगाय यत्र यत्र शास्त्रेणाहोमार्थोऽप्यग्निर्निधीयते तत्र तत्रो-
पलेपनाद्येवंनिधानान्तं कुर्यादित्येवमर्थः, यथा सर्पबलौ । इतरथा
'सर्वत्रैतद्धोमेषु कुर्यात्' इति वचनात् अहोमार्थं न स्यात् ॥ ५ ॥

इमं स्तोममिति परिसमूह्य तृचेन ॥ ६ ॥

निधीयमानस्याग्नेः प्रकीर्णान् कणान् समन्तत एकीभावं प्रापय्य प्रत्यृचं परिसमूहनं प्रागुपक्रममुदगपवर्गं कुर्यात्, निराका-
ङ्क्षत्वाह्वाम् । अस्य विनियोगमात्रपरत्वान्नाथैक्यकल्पनायां
प्रभुत्वम् ॥ ६ ॥

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी कृत्वेदं भूमेरिति ॥

अग्नेरनन्तरमेव पश्चात्तृणादिभिस्साहितौ भूमिगताववाङ्मुखौ
हस्तौ कृत्वा 'इदं भूमेः' इति जपेत् । 'अन्येषां विन्दते वसु,
अन्येषां विन्दते धनम्' इत्यनयोस्तुल्यार्थत्वात् विकल्पेन मन्त्रा-
न्तत्वम् ॥ ७ ॥

तयोर्नियममाह—

वस्वन्तं रात्रौ ॥ ८ ॥

रात्रिकाले विहितं यद्रात्रौ क्रियते तत्र वस्वन्तमेव । अनन्तरं
ब्रह्मोपवेशनम् । कुतः ? अग्निनिधानात्पूर्वं तावन्नोपवेशनं 'दक्षिणतो-
ऽग्नेः' इति वचनात् । परतोऽपि 'उपसमाधायसमूह्य न्यञ्चौ
पाणी कृत्वेदं भूमेः' इति क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृकत्वस्योक्तत्वाद-
वान्तरप्रयोगैकवाक्यत्वावगतेर्बाधान्नोपवेशनम् । इदानीं तु विरो-
धाभावाद्ब्रह्ममाणस्य ब्रह्मापेक्षत्वादुपवेशनम् । पूर्वोक्तानां सूत्रैक्ये
पि सुखबोधार्थं सूत्रावच्छेदः कृतः ॥ ८ ॥

पश्चादग्नेर्भास्तीर्य दक्षिणतः प्राचीं प्रकर्षेदुत्तर-
तश्च ॥ ९ ॥

अग्नेः पश्चात् । प्रागग्रान् दर्भान् निरन्तरानास्थण्डिलमुदगप-
वर्गान् प्रकीर्य दक्षिणतः प्रकीर्णानग्नेषु गृहीत्वा प्राचीं प्रकृष्य

तथोत्तरतश्च प्रकर्षेत् । यथाऽग्नेः पुरस्तादग्राणि सङ्गतानि स्युः ।
अयमेकः कल्पः ॥ ९ ॥

अप्रकृष्य वा ॥ १० ॥

पश्चात्स्तरणमात्रमेवैकः कल्पः ॥ १० ॥

पूर्वोपक्रमं प्रदक्षिणमग्निं स्तृणुयान्मूलान्यग्नै-
श्छादयंस्त्रिवृतं पञ्चवृतं वा ॥ ११ ॥

अग्नेः पुरस्तात् पूर्वं ततो दक्षिणतस्तत उत्तरतस्ततः पश्चात् ।
ननूत्तरतस्समापनीयं 'प्रदक्षिणम्' इति वचनात् । न, 'मूलान्यग्नै-
श्छादयन्' इति वचनात् । उदगपवर्गे हि मूलैरग्राणि छादितानि
स्युः । ननु अग्राण्युत्क्षिप्य किमिति न स्तरणं, 'छादयन्, स्तृणुयात्'
इति स्तीर्यमाणावस्थायामेव स्तीर्यमाणैश्छादनोपदेशात् । एवं
तर्हि 'मूलान्यग्नैश्छादयन्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् 'पूर्वोपक्रमं प्रद-
क्षिणम्' इत्यनर्थकम् । न, अन्यदपि यत् प्रतिदिशं तत्पूर्वोपक्रमं
प्रदक्षिणमिति ज्ञापनार्थं, यथा 'प्रतिदिशमुपलिम्मेत्' इति । अत्रापि
स्पष्टीकरणार्थत्वात् अत्रैवोक्तम् । अत्र तु 'प्रथमं दक्षिणतस्तत उत्त-
रतः' इत्यपि प्रदक्षिणशब्दस्यार्थोऽवगन्तुं शक्यते । इदं स्तरणं त्रिः
कृत्वः पञ्चकृत्वो वा । पूर्वसूत्राभ्यां विहिते सकृत्सकृदेव । पितृयज्ञे-
ष्याद्यं स्तरणम्, अन्वष्टक्ये द्वितीयम्, इतरत्र तृतीयमित्युपदेशः ।
तृतीये पञ्चवृतपक्षस्य प्रजाकामपशुकामयोर्निवेशः ॥ ११ ॥

उपविश्य दर्भाग्ने प्रादेशमात्रे प्रच्छिनत्ति न
नखेन पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति ॥ १२ ॥

उपविश्येतीतः परं दर्भासनार्थम् । प्रच्छिनत्ति न पाणिना ।
'ओषधिमन्तर्थाय' इति गृह्यान्तरे ॥ १२ ॥

अद्विरुन्मृज्य विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति ॥ १३ ॥
उत् ऊर्ध्वम् ॥ १३ ॥

उदगग्रे अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकाभ्यां च सङ्गृह्य
त्रिराज्यमुत्पुनाति देवस्त्वा सवितोत्पुना-
त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोस्सूर्यस्य रश्मिभि-
रिति ॥ १४ ॥

मन्त्रस्यापि त्रिरावृत्तिः, प्रदेशान्तरे 'द्विस्तूष्णीम्' इति, यज्ञा-
न्तरात् । उत्पुनाति प्राचीमूर्ध्वं क्षिपति । अच्छिद्रेण पवित्रेणेति
संश्लिष्टयोस्समुदायमाह ॥ १४ ॥

अभ्युक्ष्यैते अग्रावनुप्रहरेत् ॥ १५ ॥

अद्विरभ्युक्ष्य पवित्रे उदगग्रे अग्नौ प्रक्षिपेत् । अन्वाति
उत्पवनेऽनुगते उदगग्रे इत्यर्थः ॥ १५ ॥

आज्यमधिश्रित्योत्तरतः कुर्यात् ॥ १६ ॥

अग्नोरुत्तरे भागे स्थाल्या सहाज्यमुपनिधाय कुर्यात् । किं
कुर्यात् ? शास्त्रान्तराद्गम्यते—द्विरुल्मुकेनाभिज्वालय द्वे दर्भाग्रे
प्रक्षिप्य त्रिरुल्मुकेन प्रदक्षिणं परिहृत्य उत्तरतो बर्हिषि निदध्या-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निमदितेऽनुमन्यस्वे-
त्युदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् ॥ १७ ॥

दक्षिणेन जानुना भूमिगतो ब्रह्माग्नयोरन्तरेण उदकपूर्ण-
मञ्जलिमवासिञ्चेत् ॥ १७ ॥

अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चात् सरस्वत्यनु-
मन्यस्वेत्युत्तरतः ॥ १८ ॥

होमाङ्गानामप्युत्तरतः । रेखावदञ्जलिसेकः, दृष्टानुगुण्याददृष्टे
कल्पनात् यतः ॥ १८ ॥

देव सवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्षेदभि-
परिहरन् हव्यम् ॥ १९ ॥

प्रसिञ्चेदिति प्रकृते पर्युक्षेदिति एतावत् एव पर्युक्षसंज्ञार्थं
'पर्युक्षणवर्जम्' इत्यत्र होमाङ्गं सर्वमन्तर्भावयन् । प्रागुपक्रममुद-
काञ्जलिं पर्युक्षेत् ॥ १९ ॥

सकृत्त्रिर्वा ॥ २० ॥

सकृन्मन्त्रमुक्त्वा त्रिर्वा पर्युक्षेत् ॥ २० ॥

समिध आधाय ॥ २१ ॥

औदुम्बराः खादिराः पालाशा वा तदभावे यज्ञियाः पञ्च-
दश समिधोऽग्रावाधाय एकामुत्तरतो बर्हिषि निदध्यादित्यध्याहार-
श्शाखान्तरात् । अनन्तरमग्नेरर्चनमाचारात् ॥ २१ ॥

प्रपदं जपित्वोपताम्य कल्याणं ध्यायन् वैरू-
पाक्षमारभ्योच्छ्रसेत् ॥ २२ ॥

‘तपश्च तेजश्च’ इत्यारभ्य ‘ब्रह्मणः पुत्राय नमः’ इत्येव-
मन्तस्य प्रपदशब्दो वाचकः । जपित्वेति जपन्नित्यर्थः, ‘विरू-
पाक्षोऽसि’ इत्यस्य प्रपदमध्यपातित्वात् पौर्वापर्यानुपपत्तेः ।
कल्याणशब्दोऽपवर्गवाचकः । निरुच्छासो भूत्वा प्रपदं जपन्
‘भूर्भुवस्स्वरोम्’ इत्योङ्कारे परमात्मज्ञानं मे भूयादिति ध्यायन्
यथासामर्थ्यमोङ्कारं ग्लायित्वा ‘विरूपाक्षोऽसि दन्ताक्षिः’
इत्युच्छ्रवसेदित्यर्थः । नित्येष्वेवम् ॥ २२ ॥

काम्येष्वह—

प्रतिकामं काम्येषु ॥ २३ ॥

काम्यग्रहणमुपलक्षणं प्रज्ञातसाध्यविशेषवतां कर्मणाम् । तेषु
विशेषमेव परामृश्य इदं मे भूयादिति ध्यायन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥

सर्वत्रैतद्धोमेषु कुर्यात् ॥ २४ ॥

सर्वत्रेति व्याप्त्यर्थम् । एतत् उपलेपनादि प्रपदान्तं सर्वं पदा-
र्थजातं सर्वत्र होमात्मके कर्मणि तत्तद्विशेषेभ्यः प्रागेव कुर्यात् ।
यानि तु धृतेऽग्नौ तस्मिन्नेव देशे क्रियन्ते तेष्वर्थलोपादग्न्युपसमा-
धानान्तस्य निवृत्तिः ॥ २४ ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तौ प्रथमपलटस्य
द्वितीयः खण्डः.

ब्रह्मचारी वेदमधीत्योपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञातो दारान् कुर्वीत ॥ १ ॥

ब्रह्म वेदः, वेदाध्ययनार्थानि गोदानादीनि व्रतान्यग्नीन्धनादीनि च स्मृतिकारैरुक्तानि लक्षणया ब्रह्मेत्युच्यन्ते । तान्यनुतिष्ठन्नेकां शाखामधीत्याध्ययनप्रयोगमर्थनिश्चयपर्यन्तं पङ्क्तं परिसमाप्य उपगुरुसमोपं निष्पाद्य स्वयं गुरवेऽभिलषितद्रव्यमार्जयित्वा तत् गुरुसमीपमाहृत्य गुरवे आचार्याय दत्त्वा तेनैव गुरुणा त्वं विवाहं स्नानं च कुर्वित्यनुज्ञातस्सन् दारान् कुर्वीत भार्यां कुर्वीत यथाऽऽत्मानं प्रति भार्या भवति तथा कुमारीं संस्कुर्यादित्यर्थः । दारानिति बहुत्वपुंस्त्वे अविवाक्षिते । आविष्टलिङ्गवचनत्वात् । एवं वृत्त्यर्थेऽध्यापने । अदृष्टार्थे तु गुरुदक्षिणामदत्त्वाऽप्यनुज्ञामात्रादेव विवाहः । ‘सहस्रं श्वेतं चाश्वं प्रदायानुज्ञातो वा’ इति श्रुतेः । तदर्थं चोपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञातो वेति वाशब्दं केचिदध्याहरन्ति । दक्षिणात्याग्नोदकपूर्वमिदं दानम् ॥

अपरा व्याख्या वाशब्दाध्याहारेण—ब्रह्मचारी वेदं वाऽधीत्येति । द्वादशवार्षिकं षट्त्रिंशदाब्दिकं तदर्थिकं पादिकं वा ब्रह्मचारी व्रतं ब्रह्म तच्चारित्वा वेदं सकलमनधीत्यापि विवाहः । अथवा व्रतं चरित्वा वेदं सकलमधीत्य विवाह इति । अस्मिन् व्याख्याने नार्थावबोधपर्यन्तमध्ययनम् । केचिदाहुः—

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैविद्यकं व्रतम् ।

तदर्थिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥

इत्यस्मिन्मानवे श्लोके वेदत्रयार्थत्वेन षट्त्रिंशदादेरुक्तत्वात्, ‘वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि’ इति चानेनैवांक्तत्वात्,

वेदहासवशात् काले हासोऽप्युक्त एवेति त्रिवर्षादिचरणमप्यनु-
ज्ञातमेवेति । तथुक्तमयुक्त वेति विचारणीयम् । ब्रह्मचारीत्यस्या-
परा व्याख्या—वेदव्रतानि चत्वारि गोदानं व्रातिकं आदित्यव्रतं
माहानाग्निकामित्येतानि, गोदानं व्रातिकं आदित्यव्रतं माहानाग्निक-
मौपनिषदमित्येतानि वा ब्रह्म तच्चरित्वा विवाह इति ।
अस्यार्थस्य न्यायमूलत्वं केचिदाहुः—ब्रह्मचारिव्रतानि पुरुषसं-
स्कारार्थानि नाध्ययनाङ्गानि पुरुषोद्देशेन विधानात् । अतस्त-
द्विधिपर्यवसाननिबन्धनोऽयं व्रतस्नानोपदेशः । अध्ययनविधि-
रपि न विचारपर्यन्तः, रागत एव तत्सिद्धेः । अतस्तन्नि-
बन्धनो वेदस्नानोपदेश इति । तदिदं मोर्मासकैर्नैष्यते । वाक्य-
शेषात्सिद्धे कुर्वीतेति नान्दीमुखादेरुपसङ्गहणार्थम् ॥ १ ॥

आप्लवनं च ॥ २ ॥

उपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञातः कुर्वीत इत्यस्यानुकर्षणार्थश्च-
कारः । आप्लवनं स्नानं समावर्तनम् । दाराप्लवने इति वक्तव्ये
पृथग्ग्रहणं पृथक्प्रयोगार्थम् । अत एव कालोऽपि भिद्यते ।
व्युत्क्रमस्तु दाराधिगन्तुरेवाप्लवनं न नैष्ठिकस्य इत्येवमर्थम् ।
इतरथा ह्यध्ययनपरिसमाप्तिनिमित्तमाप्लवनमित्युपशङ्क्येत ॥ २ ॥

तयोराप्लवनं पूर्वम् ॥ ३ ॥

जायापत्योर्विवाहात्पूर्वमाप्लवनं कर्तव्यं, तत् पुरुषस्य मन्त्र-
क्रमानुसारेण परस्ताद्वक्ष्यते 'आप्लवने पुरस्तात्' इत्यारभ्य ॥ ३ ॥

स्त्रियास्त्वाह—

**मन्त्राभिवादात्तु पाणिग्रहणस्य पूर्वं व्याख्या-
तम् ॥ ४ ॥**

वध्वाः पाणिगृह्यतेऽस्मिन्निति पाणिग्रहणं विवाहः । विवाहस्य काले वध्वा आप्लवनं मन्त्रलिङ्गानुसारेण कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । तुशब्दो विशेषणार्थः । यद्यप्याप्लवनं स्नानं प्रसिद्धं, तथाऽपीह वध्वा उपस्थाप्लवनमात्रे आप्लवनशब्दः मन्त्राभिवादादिति । पूर्वमिति यत् पूर्वमाप्लवनं पूर्वमन्त्रद्योतितसुरासाधनकं तदेवोत्तरमन्त्राभ्यामपि कर्तव्यमित्येवमर्थम् । अत एव मध्वाज्यशब्दाभ्यामपि सुरैव लक्षणयोच्यते । सुरेति चात्र पिष्टंसंयुक्तमुदकं लक्षणया पैष्टोसुरासादृश्यादुच्यते, मुख्यसुराया, अस्पृश्यत्वात्, अनाचाराच्च । वीति विविक्तवाचि । विविक्तकर्तृकं पाणिग्राहकज्ञातिकर्तृकमिदमाप्लवनमित्यर्थः । अमुमिति मन्त्रे च पत्युः परोक्षवन्निर्देशादप्ययमर्थो विज्ञायते । अध्याहारात्सिद्धे आख्यातमिति यदपि वृद्धैरन्यदाख्यातं तदपि कर्तव्यमिति । किं तत् ? नान्दीमुखं कौतुकबन्धनं सङ्कल्पः इत्येवमादि । एवं प्रयोगः—विवाहादिवसात्पूर्वेषुः पूर्वाह्णे नान्दीमुखश्राद्धं कुर्यात् । युग्मान् ब्राह्मणान् प्राङ्मुखानुदगग्रेषु दर्भेषूपवेश्य नन्दीमुखेभ्यः पितृभ्यस्स्वाहा नान्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्यस्स्वाहा नान्दीमुखेभ्यः प्रपितामहेभ्यस्स्वाहेति लौकिकेऽग्नौ भोजनार्थं पक्वेन हविष्येणाग्नेन चरुतन्त्रेण परिचरणतन्त्रेण वा हुत्वा गन्धपुष्पधूपदीपवासोभिर्यथालाभं यथाविभवमर्चयित्वा भोजयित्वा उच्छिष्टसमीप उदगग्रेषु दर्भेषु दधिवदराक्षतमिश्रान् पिण्डान् दद्यात्, होममन्त्रैरुदगपवर्गान् । स्वाहास्थाने तृप्तिरस्त्विति विकारः । एतन्नान्दीमुखश्राद्धम् । अत्र श्लोकः—

पुंसीनामान्नचौलौपत्नानपाणिग्रहेषु च ।

अग्नाद्यधेये तथा सोमे दशस्वभ्युदयं स्मृतम् ॥ इति ।

केचिन्नान्दीमुखश्चाद्धमागामिनश्चाद्धस्य प्रत्यान्नायमाहुः । स्वधा ऽस्त्विती पिण्डदाने मन्त्रान्तमाहुः । ततः पत्युर्ज्ञातयो वध्वा स्वामिनमागत्य वरणं कुर्युः - भारद्वाजगोत्राय विष्णुशर्मणे काश्यपगोत्रजां श्रीदेवीदां धर्मप्रजार्थं वृणीमह इतिवद्यथागोत्रं यथानाम वरणं कुर्युः । दास्यामीति प्रतिवचनम् । तत आप्लवणं 'काम वेद ते' इत्यादौभेर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः पिष्टसंयुक्तेनोदकेन पत्युर्ज्ञातयश्शिथिलीकृतवस्त्राया वध्वा उपस्थमाप्लावयन्ति । प्रतिमन्त्रममुमित्यत्र पतिनाम ब्रूयुः - विष्णुशर्माणमितिवत् । ततः पुण्याहवाचनम् । सर्वकर्मसु पुण्याहवाचनमादौ कर्तव्यमित्याचार्या आहुः । नान्दीमुखपुण्याहवाचने अनित्ये, आचार्येणावचनात् । करणेऽभुवदयविशेषः । ततो वध्वास्वामी वधूमङ्गमारोप्य भारद्वाजगोत्राय विष्णुशर्मणे काश्यपगोत्रजां श्रीदेवीदां तुभ्यमिमां प्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयामीतिवत् यथागोत्रं यथानामोक्त्वा पाणिग्राहस्य पाणावुदकं सिञ्चेत् । ततो ब्रह्मोपवेशनान्तम् ॥ ४ ॥

तत आह—

ब्राह्मणस्सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्नेणार्घिं
गत्वोदङ्मुखस्तिष्ठेत् ॥ ५ ॥

उत्तरवाससा सकर्णं प्रावृतशिरा उदकपूर्णकुम्भं शिरसा धारयन् उदकप्रदेशात् पूर्वैणार्घिं गत्वा ब्रह्मणः पुरस्तादुदगग्रेषु दर्भेषु उदङ्मुखस्तिष्ठेत् । आ मूर्ध्न्यवसेकाद्वाग्यतः ॥ ५ ॥

स्नातामहतेनाच्छाद्य या अकृन्तन्नित्यानीय-
मानायां पाणिग्राहो जपेत् सोमोऽदददिति॥

पाणिग्राहो वधूदेशं गत्वा पूर्वमेव सहशिरसं स्नातां वधूं नववस्त्रद्वयेन 'या अकृन्तन्, परिधत्त' इत्याभ्यां स्वयमेवाच्छाद्य पुनरग्निदेशं गत्वा प्रदात्रा तं देशं वध्वां प्राप्यमाणायां तां वोक्ष्य पतिः 'सोमोऽददत्' इति जपेत् । 'या अकृन्तन्' इत्यधरवासोदानं, 'परिधत्त' इत्युत्तरीयदानम् । ततः 'प्र मे पतियानः' इति वधूर्जपेत् । 'प्रास्याः पतियानः' इति पतिर्जपेत्, मन्त्रालिङ्गात् ॥ ६ ॥

पाणिग्राहस्य दक्षिणत उपवेशयेत् ॥ ७ ॥

सन्निधानात्सिद्धे पाणिग्राहस्येति पत्युरेवासन उपवेशनार्थम् । दक्षेष्पवेशयेत् वधूमानेता । ततः परिस्तरणादिप्रपदान्तं कृत्वा आज्यसंस्कारानन्तरमाज्यं सुवमिध्मं शमीपलाशमिश्रं सलाजं च शूर्पमग्नेरुत्तरतो बर्हिषि निदध्यात् । दृषत्पुत्रं चाग्नेः पश्चात् । दृषत्पुत्रोदकुम्भयोः पारिषेचने बहिर्भावाः, अहव्यत्वात् ॥ ७ ॥

प्रपदजपानन्तरमाह—

अन्वारब्धायां स्तुवेणोपघातं महाव्याहृतिभिराज्यं जुहुयात् ॥ ८ ॥

अनु सादृश्ये, उपवेशनवत् । अन्वारब्धायां वध्वां दक्षिणेन पाणिना पत्यूर्दक्षिणं बाहुं, तस्य सन्निधानात्, स्पृष्टवत्यां वध्वां बर्हिषि निहितेन स्तुवेणोपहत्योपहत्य संस्कृतमाज्यं 'भूस्स्वाहा भुवस्स्वाहा स्वस्स्वाहा' इति प्रतिमन्त्रमग्नौ जुहुयात् पतिः । सुवस्य स्वरूपमाध्वर्यवे प्रसिद्धम् । ननु उपघातमित्यवाच्यं, अर्थसि-

द्धत्वात् । आज्यामिति चावाच्यं 'आज्यं जुहुयाद्धविषोऽनादेशे'
इति वचनात् । जुहुयादिति चावाच्यं वाक्यशेषात्सिद्धेः । इदं
तर्हि प्रयोजनम्—यत्रोपघातमिति वक्ष्यति, यत्राज्यं प्रधानद्रव्यं,
यत्र वा मन्त्रमनुक्त्वा होमं विधास्याति तत्र तत्र व्याहृतिभिः
जुहुयादिति । आज्यमेव च द्रव्यं परिभाषितत्वात् ॥ ८ ॥

समस्ताभिश्चतुर्थीम् ॥ ९ ॥

भूर्भुवस्स्वस्वाहेति मन्त्रः । अन्वारब्धायामिति वर्तते ।
अयं होमो नोपघातादिसूचितेष्वस्ति, समस्ताभिश्चेति सिद्धे
चतुर्थीमिति व्यक्षरनिर्देशात् । त्रिष्वपि विवाहहोमेषु 'चतु-
र्थी स्यात्' इति अधिकवचनात् चतुर्थीं चतुर्थीं जुहुयादिति
वीप्सार्थो गम्यते नातिप्रसङ्गः । सन्निधिविशेषाच्च तद्वीप्सा-
सिद्धिः ॥ ९ ॥

एवं चौलोपनयनगोदानेषु ॥ १० ॥

चतुर्थीमात्रातिदेशः । ननु गोदानग्रहणमनर्थकं 'गोदाने
चौलवत् कल्पः' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । न, तत्र केशकलप्ति-
मात्रस्यातिदेशात् ॥ १० ॥

अग्निरेतु प्रथम इति षड्विंश पाणिग्रहणे ॥ ११ ॥

चशब्दोऽन्वारम्भानुकर्षणार्थः ॥ ११ ॥

नाज्यभागौ न स्विष्टकृदाज्याहुतिष्वनादेशे ॥

उपघातादिशब्दसूचितास्वाज्याहुतिषु सतीष्वज्यभागौ स्वि-
ष्टकृच्च न स्युः । नाज्यभागस्विष्टकृत इति वक्तव्ये पृथग्रहणं

यत्र न स्विष्टकृत् तत्राज्यमागौ न स्तः इत्येवमर्थं, यथा वास्तु-
होमे । सौविष्टकृतीमष्टम्येति पशावादेशात्तत्र प्रतिषेधाभावार्थमना-
देशे इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

सर्वत्रोपरिष्ठान्महाव्याहृतिभिः ॥ १३ ॥

सर्वत्रेति व्याप्त्यर्थम् । प्रतिकर्म विशेषविहितं कृत्वा भूस्स्वा-
हा भूवस्स्वाहा स्वस्स्वाहेत्याज्यं जुहुयात् । प्रपदान्तवत्स्वेव
प्रयुक्ताज्यलाभात् नान्वारम्भः ॥ १३ ॥

प्राजापत्यया च ॥ १४ ॥

‘प्राजापते न त्वदेतानि’ इति प्राजापत्ययां । चशब्दस्सर्वत्रो-
परिष्ठादित्यस्यानुकर्षणार्थः ॥ १४ ॥

प्रायश्चित्तं जुहुयात् ॥ १५ ॥

प्राजापत्ययेति वर्तते । यत्रान्तरितविपर्यासादौ प्रायश्चि-
त्तापेक्षा तत्र प्राजापत्यया सुवेणाज्यं जुहुयात् सन्धानार्थमिति
सूत्रार्थः । अन्तरिते अन्तरितं कृत्वा प्रायश्चित्तम् । सन्निपत्यो-
पकारकाङ्गान्तराये उपकार्ये निवृत्तप्रयोजने प्रायश्चित्तमेव, नान्त-
रितस्य पुनःकरणम् । पदार्थविपर्यासे प्रायश्चित्तमेव न क्रमार्थं
पुनरावृत्तिः । आज्यसंस्कारात्पूर्वं चेन्निमित्तं स्यात् संस्कृते
आज्ये प्रायश्चित्तं कुर्यात् । उत्तरकालं चेन्निमित्तं परिज्ञानानन्त-
रमेव । वाक्यशेषात्सिद्धे जुहुयादिति अग्रथनुगतादावप्येतदेव
प्रायश्चित्तमित्येवमर्थम् । इतरथा प्रकृतत्वात् प्रपदान्तवत्सु कर्म-
स्वेव स्यात् । बहिस्तन्त्रे तु आज्यतन्त्रेण परिचरणतन्त्रेण वा
प्रायश्चित्तहोमः । तन्त्रमध्ये तु तत्तत्तन्त्रमेवोपजीवति ॥

मन्त्रलिङ्गादपि सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थता गम्यत एव । अयं मन्त्रार्थः—हे प्रजापते ! यान्येतानि निमित्तानि प्रजातानि तानि त्वत्तोऽन्यो न कश्चिदपि प्रतिसमाधाने परि ता बभूव न पदार्थीकर्तुं समर्थः । अतो यत्समाधानकामा वयं तुभ्यं जुहुमः तदस्माकमस्तु । तत्समाधानाच्च रयीणां वनतुल्यानां च पुरुषार्थानां वयं स्वामिनः भूयास्मेति । स्वद्रव्यत्यागलक्षणानां कर्मणां कालात्यये 'यत्कुसीदम्' इति होमः प्रायश्चित्तं मन्त्रलिङ्गात् । प्रपदान्तवत्कर्मलोपे आज्यतन्त्रं, इतरत्र परिचरणतन्त्रम् । अयं मन्त्रार्थः—यत्कुसीदं ऋणतुल्यमवश्यं प्रदेयमप्रदत्तं मया इह जन्मानि येन अप्रदत्तेन निधिना निधितुल्येन यमस्य सद्ने यथेष्टं चरामि तत्प्रदेयमिदमेवाज्यं तत्कार्यकरं हे अग्ने ! जीयन्नेवाहं तुभ्यं तत्प्रति तत्प्रदेयं प्रति तत्समाधानाय ददामीत्यर्थः । सर्वत्राङ्गश्लेषं प्रयोगसमाप्त्युत्तरकालं यदि स्मरेन् तत्र न पुनः करणं नापि प्रायश्चित्तं प्रधानसम्बन्धायोगात्, विगुणमेव तदस्तु । प्रधानश्लेषे तु साङ्गस्य पुनरावृत्तिः । बहुप्रधानके तु भ्रष्टस्यैव प्रधानस्य साङ्गस्य पुनरावृत्तिः नाभ्रष्टस्य । एवमकरणे शाट्याय निप्रोक्तं प्रायश्चित्तं प्राजापत्यया यत्कुसीदमित्यनेन सर्वत्र विकल्पतं । पूर्ववत्तन्त्रनियमः ।

अनुगतोऽग्नावग्न्यन्तरसंसर्गे रजस्वलाऽभिगमने दिवामंशुनं कुमारस्य संस्काराकरणे मेखलाऽधारणे तन्ध्यादिलोपे च शाट्यायनिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं स्यात् । अनुगतादां दांपत्युत्पत्त्युत्पत्त्यापेक्षया तन्त्रनियमः, यथाऽल्पकालविच्छेदे परिचरणतन्त्रं बहुकालाविच्छेदे आज्यतन्त्रमिति ॥ भूस्स्वाहा । भुवस्स्वाहा । स्वस्स्वाहा । पाहि नो अग्न एनसे स्वाहा । पाहि नो

विश्ववेदसे स्वाहा । यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा । सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा । पाहि नो अग्न एकया । पाद्युत द्वितीयया । पाहि गोभिस्तिष्ठभिरूर्जां पते । पाहि चतसृभिर्वसो स्वाहा । पुनरूर्जां निवर्तस्व पुनरग्न इपायुषा । पुनर्नः पाह्यहसस्स्वाहा । सह रय्या निवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वं प्लधा विश्वतस्परि स्वाहा । पुनश्च व्याहृतिभिराज्यं जुहुयात् इति शाठ्यायनिविधानम् ॥

पुनराधाननिमित्ते तु पुनराधानमेव कुर्यात् । अग्नेर्द्वादशाहविच्छेदः, अग्नेः स्वेच्छया त्यागः, जायाभर्त्रोः प्रवासः, श्वकाकचण्डालरजस्वलादिस्पर्शः, समारोपितसमिन्नाश इत्येतानि पुनराधाननिमित्तानि । तस्य विधिः—दिवा हविष्यमग्नमेकभक्तं भुक्त्वा ब्रह्मचारिव्रतः अपरेद्युरपवासं कुर्वन् 'तपश्च तेजश्च' इत्यादि 'ब्रह्मणः पुत्राय नमः' इत्येवमन्तं शतकृत्वोऽष्टकृत्वश्चारण्ये जपित्वा 'देवकृतस्य' इत्यादि 'अप्सु धौतस्य' इत्यतः प्राक् तथा जपेत् । ततः श्वोभूते 'पुनर्मा' इत्येताभ्यां जलमवगाह्य ब्राह्मणस्यानूचानस्याग्निमतो गृहात्तदलाभे यथासम्भवं श्रौतस्मार्तपरस्य गृहादग्निमाहृत्य प्रपदान्तं कृत्वा व्याहृतिभिर्हुत्वा भूस्स्वाहेति त्रिर्जुहुयात् । ततो भुवस्स्वाहेति त्रिः । ततः स्वस्स्वाहेति त्रिः । ततश्च प्रतिमन्त्रं द्वादशकृत्वः । ततश्च प्रतिमन्त्रं त्रिंशत्कृत्वः । तत उत्थाय नमस्काराञ्जलिं कृत्वा 'अग्निं दूतं, अग्निर्मूर्धा, अग्निस्तिग्मेन, अग्ने रक्षाणः' इति चतुर्कृत्वं जपेत् । अथोपविश्य 'अग्न आयाहि वीतये, अग्निं वो वृधन्तं, नमस्ते अग्न ओजसे, उप त्वाऽग्ने दिवेदिवे' इति चतसृभिराज्यं जुहुयात् । सोमं राजानं सैविष्टकृतं च । तत उपरिष्ठाद्धोमादि । नात्र बध्वाऽन्वारम्भः,

अग्निसंस्कारत्वात् । सर्वेषां प्रपदान्तानामन्ते वामदेव्यगानम् तद्गजपश्च । सार्यप्रातर्होमानामन्ते यथासङ्गं गौषूक्ताश्वसूक्तगानम् । अग्निधारणासम्भवे 'अयं ते योनिः' इति समित्समारोपणं 'या ते अग्ने' इत्यात्मसमारोपणं वा । उभयत्र लौकिकाग्नौ 'उपावरोह' इत्यवरोहणम् । इदं सर्वं पुनराधानविधावुक्तम् ।

दिवा हविष्यभोजनादि देवकृतजपान्तं स्मृत्युक्ताभ्यां कृच्छ्रचान्द्रायणाभ्यां विकल्पते । एवं विनिवेशः—अकामकृते निमित्ते सन्धानसम्भवे सत्यनुपेक्षायामिदं, उपेक्षायां तु कृच्छ्रः । कामकृते चान्द्रायणम् । अत्रापरं मतं—कृच्छ्रचान्द्रायणे त्रेताग्निविषये एव । गृह्याग्निनाशे पुनराधानविध्युक्तमेवेति । गृह्याग्नेर्द्वादशाहविच्छेदे पुनराधानमित्युक्तम् । पुनराधानविधावनैव गृह्यसङ्ग्रहोपदेशः—

विच्छिन्नेऽनुगते सैद्यः प्राजापत्यान्तपञ्चकम् ।

द्वादशाहातिपत्तौ चेत् इध्मपगहिप्रकीर्तितः ॥

प्राक्ततश्शुद्धपाहि स्यात् अर्वाङ्गासात्परं न तु ।

मासादूर्ध्वं यथाशास्त्रं पुनराधानमिष्यते ॥

अस्यार्थः—गृह्याग्न्यनुगतौ मासादूर्ध्वं पुनराधानं, ततः प्राक् द्वादशाहादूर्ध्वं आज्यतन्त्रेण पाहित्रयोदशहोमः । ततः प्राक् स एव परिचरणतन्त्रेणेति । आज्यतन्त्राणां प्रकृतिर्विवाहः । परिचरणतन्त्राणां औपासनहोमः । चरुतन्त्राणां दर्शपूर्णमासौ । पशुतन्त्राणां अष्टकापशुः । आज्यतन्त्रे वरणस्याप्रवृत्तिः तस्य प्रदानार्थत्वात् । अर्थलोपात् आप्लवनस्यापि 'समानयामुम्'

इति मन्त्रलिङ्गात् भर्तृसम्बन्धार्थत्वादप्रवृत्तिः । लेखाचतुर्थी-
 होमयोरपि न पुनराप्लवनम् । कृतस्यैव सकलविवाहशेषत्वात् ।
 होमत्रयात्मको विवाहः । वरणवदुदकसेचनम् । उदकुम्भस्य
 मूर्ध्ववसेकार्थत्वादप्रवृत्तिः 'स्नातामहतेनाच्छाद्य' इत्यस्य । पुंसव-
 नादौ पुनः प्रतिप्रसवादप्रवृत्तिः । 'सोमोऽददत्' इत्यस्य च वधूदा-
 नप्रकाशनार्थत्वात् 'प्रमे पतियान' इत्यस्य च भर्तृसम्बन्धार्थमार्ग-
 कल्पतिपरत्वादप्रवृत्तिः । लेखाचतुर्थीहोमयोरपि न पुनः क्रिया
 होमत्रयात्मकस्य मार्गस्यैकत्वात् । दृष्टपुत्रस्य चाक्रमणार्थत्वा-
 दप्रवृत्तिः । शूर्पलाजानां च लाजहोमार्थत्वाच्च निधानम् ।
 आज्यतन्त्रेष्वन्वारम्भस्तु संस्कारकर्मसु संस्कार्येण कर्तव्य एव
 संस्कारार्थत्वात् नान्येषु । होमानामप्रवृत्तिः उपरिष्ठाद्धोमान्
 वर्जयित्वा प्रधानत्वात् । भवतु या व्याहृतिहोमानामङ्गत्वं त-
 थाऽपि दर्शपूर्णमासयोरप्येतत्प्रकृतिन्त्वात् सर्वेषु प्राप्नानामुप-
 धातादिसूचनम् । 'एवं चौलोपनयनगोदानेषु' इति च नियमार्थं
 भविष्यति । 'प्रयोगमध्ये नाज्यभागौ' इत्यादेस्सर्वार्थस्य विधान-
 स्यैतत्प्रयोजनम्, कथं नभैतत् प्रागुक्तानामेवेतिकर्तव्यतात्वेन प्रदे-
 शान्तरे प्रवृत्तिः न परस्तावद्वक्ष्यमाणानां 'हुत्वोपोत्तिष्ठते'
 इत्येवमादीनामोप । प्रकृतमनुसरामः ॥ १५ ॥

हुत्वोपोत्तिष्ठतः ॥ १६ ॥

व्याहृतिभिर्हुत्वा उपरिष्ठौ जायापती सहोत्तिष्ठतो बध्वा
 दक्षिणं पाणिं दक्षिणेन पाणिना गृह्णन् पतिरुत्तिष्ठेत् तस्याः
 अस्वातन्त्र्यात् । हुत्वोति समानकर्तृकत्वं होमेऽप्युपश्लेषार्थम् ।
 अतोऽन्वारव्यायामेव होमः । न च पूर्ववदन्वारम्भः पति-
 पाणेर्होमे व्यापृतत्वात् ॥ १६ ॥

अनुपृष्ठं गत्वा दक्षिणतोऽवस्थाय वध्वञ्जलिं
गृहीयात् ॥ १७ ॥

अनु सादृश्ये । उत्थानवत्पाणिं गृह्णन्नेव तस्याः पृष्ठदेशेन
गत्वा दक्षिणतो दर्मेषु स्थित्वा तस्याः आकोशमञ्जलिमुभाभ्यां
हस्ताभ्यामुपादद्यात् स्वीकुर्यात् ॥ १७ ॥

पूर्वा माता शमीपलाशमिश्रान् लाजाञ्छूर्पे
कृत्वा ॥ १८ ॥

पश्चादुद्गाहवचनात्, वधूगृहं गत्वा विवाह इति वधूमातु-
स्सन्निधानात्, सा पूर्वमेव लाजान् स्वयमुत्पाद्य शम्या पलाशेन
वा संस्पृष्टान् शमीपर्णमिश्रान् वा तान् वह्निषि शूर्पे निधाय
तिष्ठति । तदानीं शूर्पेणादायाग्नेः पुरस्ताद्वधूमाता तिष्ठेत् । एवं
सूत्रयोजना—लाजान् कृत्वा शूर्पे निहिताञ्छर्मापलाशमिश्रानादाय
पूर्वा पूर्वदिक्सम्बन्धिनी वधूमाता तिष्ठेदिति ॥ १८ ॥

पश्चादग्नेर्दृष्टपुत्रमाक्रमयेद्वधूं दक्षिणेन प्रपदेन
इममश्मानमिति ॥ १९ ॥

पश्चादग्नेः स्थितं तं दृष्टपुत्रं सव्येन पाणिना अञ्जलिं गृह्णन्नेव
दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमूर्धं गृहीत्वोत्क्षिप्याङ्गुलि[१]मूलेन स्वयं
मन्त्रमुक्त्वाऽऽक्रमयेत् । सन्निधानान्तिसिद्धे दक्षिणेनोत प्रागुदी-
चोमुत्क्रमयेदित्यत्रापि दाक्षिणनियमार्थम् ॥ १९ ॥

सकृद्गृहीतमञ्जलिं लाजानां वध्वञ्जलावा-
वपेत् भ्राता ॥ २० ॥

वधूभ्राता, वध्वञ्जलाविति वध्वास्सन्निधानात् । शमीपला-
शमिश्राणामञ्जलिम् ॥ २० ॥

सुहृद्वा कश्चित् ॥ २१ ॥

भ्रातुरलाभे वध्वा हितैषी कश्चित्पुरुषः आवपेत् । सुहृ-
द्वेति सिद्धे कश्चिदिति पुरुषनियमार्थम् ॥ २१ ॥

तं साऽग्नौ जुहुयादविच्छिद्याञ्जलिं इयं ना-
रीति ॥ २२ ॥

प्रकृतत्वारिस्त्रिंशे तमेति तमेव लाजाञ्जलिं जुहुयात् उप-
स्तरणामिधारणे न कुर्यादित्येवमर्थं, अन्यथा हि होमद्रव्ये द-
र्शनात् शङ्का स्यात् । सेति सा वधूः जुहुयादेव न मन्त्रं ब्रूयात्
पतिरेव मन्त्रं ब्रूयादित्येवमर्थम् । अग्रावेति प्रभूतेऽग्रादित्येवमर्थम् ।
पाण्योरविच्छेदं कुर्वन्ती वधूरङ्गुल्यग्रेण जुहुयात् । दृपन्पुत्राक्रमणा-
दूर्ध्वमञ्जलिं गृहीयादेव पतिः ॥ २२ ॥

अर्यमणं पूषणमित्युत्तरयोः ॥ २३ ॥

उत्तरयोर्लाजहोमयोरिमौ मन्त्रौ ॥ २३ ॥

हुते तेनैव गत्वा प्रदक्षिणमग्निं परिणयेत्
कन्यला पितृभ्य इति ॥ २४ ॥

इयं नारीति हुते येनैव प्रकारेण दक्षिणतो गतस्तेनैव
प्रकारेण पाणिं गृह्णन्नुपृष्ठमुत्तरतो गत्वा पाणिं गृह्णन्नेव अग्निं
प्रदक्षिणीकुर्वन् वधूमनुगमयेत् । आज्यस्रुवशूर्पदृषत्पुत्राणां प्रदक्षि-
णेऽन्तर्भावः । मातृब्रह्मोदकुम्भकानां* बहिर्भावः । पतिर्मन्त्रं
ब्रूयात् ॥ २४ ॥

अवस्थानप्रभृत्येवं त्रिः ॥ २५ ॥

मध्यमायामावृत्तौ अर्यमणमिति लाजहोममन्त्रः । उत्तमा-
यां पूषणमिति । इतरत्समानम् ॥ २५ ॥

शूर्पेण शिष्टानग्रावोप्य प्रागुदीचीमुत्क्रमयेत्
एकमिष इति ॥ २६ ॥

प्रकृतत्वात्सिद्धेऽग्रावित्यग्रां यत्कृत्यं तत्सर्वं तत्रैव समाप-
नायम् । प्रागुदीचीमुत्क्रमयेदित्यस्य च गमनोपक्रमत्वात् न प्रत्या-
वृत्य समानिरिति केचित् । तदयुक्तम्—अग्रावित्यनुक्तेऽप्यन्य-
त्राप्यहोमत्वाद्वाजप्रक्षेपप्रसङ्गात् 'अपरेणाग्निमौदकः' इतिवचनाद्-
गन्त्यर्थमवश्यंभावित्वाच्च प्रत्यागमनस्य च ल्यपा क्रमस्य द्योति-
तत्वात् । उत्क्रमणं दृषत्पुत्राक्रमणवत् प्रतिमन्त्रम् । सप्त पदानि ।
सखी सप्तपदीति वधूमीक्षमाणो जपेत्, मन्त्रलिङ्गात् ॥ २६ ॥

ईक्षकावेक्षणरथारोहणदुर्गानुमन्त्रणान्यभिरूपा-
भिः ॥ २७ ॥

वधूं द्रष्टुमागताः सुमङ्गलीस्त्रियो वीक्षमाणः 'सुमङ्गलीः'
इति जपेत् । 'सुर्किशुकम्' इति वधूं रथमारोहयेत् । अध्वानि

भयस्थाने 'मा विदन्' इति जपेत् । सुमङ्गलीरित्यस्यानागताभ्यां
सह निर्देशः तत्साम्यार्थम्, यथा महत्यध्वानि रथारोहणबहुत्वं
भयस्थानबहुत्वे च तयोरवृत्तः दृष्टार्थत्वात् तथाऽस्यापि स्त्रिया-
गमनावृत्तावाविवाहसमाप्तेरावृत्तिरिति ॥ २७ ॥

ईक्षकावेक्षणानन्तरमाह—

अपरेणाग्निमौदको गत्वा पाणिग्राहं मूर्धन्य-
वसिञ्चेत् ॥ २८ ॥

ब्रह्माग्न्योरन्तरेण गत्वा ॥ २८ ॥

वधूं च ॥ २९ ॥

क्रमेणावसेकः ॥ २९ ॥

समञ्जन्तिवत्यवसिक्तः ॥ ३० ॥

जपेत् पतिः ॥ ३० ॥

दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् गृभ्णामि ते
इति षड्भिः ॥ ३१ ॥

उत्तरोत्तरेण मन्त्रेणोत्तरोत्तरमभिपीडनम् । अथ प्रदक्षिण-
मग्निं प्रत्यागम्य उपरिष्टाद्धोमादि वामदेव्यगानान्तं कुर्यात् यथा
दर्शपूर्णमासयोर्वक्ष्यते । नात्रान्वारम्भः ॥ ३१ ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तां प्रथमस्य
तृतीयः खण्डः.

प्रागुदीचीमुद्वहेत् ॥ १ ॥

होमानन्तरमेव प्रागुदीचीं दिशं वधूमग्निं च प्रापयेत्पतिः॥

ब्राह्मणकुलेऽग्निमुपसमाधाय पश्चादग्नेर्लोहितं
चर्मनडुहमुत्तरलोम प्राग्ग्रीवमास्तीर्य वा-
ग्यतामुपवेशयेत् ॥ २ ॥

विवाहगृहे गृहान्तरे वा । यदि क्षत्रियादिगृहे विवाहः
तदा त्वन्यस्मिन्नेव ब्राह्मणकुले अग्न्युपसमाधानान्तं कृत्वा चर्म-
णि वधूमुपवेशयेत् पतिरस्तमयकाले । नात्र वध्वा दर्भासनं
तत्कार्यकरणत्वाच्चर्मणः ॥ २ ॥

प्रोक्ते नक्षत्रेऽन्वारब्धायां स्रुवेणोपघातं जु-
हुयात् षड्भिर्लेखाप्रभृतिभिस्सम्पातानव-
नयन् मूर्धनि वध्वाः ॥ ३ ॥

अन्यनोदेतानि नक्षत्राणीत्युक्तं । अत एवोपर्याच्छादिते देशे
हामः । प्रशब्दः प्रथमोदयार्थः । परिसमूहनादीनि कृत्वा व्याहृ-
तिभिस्समस्ताभिश्च हुत्वा लेखादिभिस्स्वाहाकारान्तैर्जुहुयात् ।
प्रकृतितस्सिद्धे अन्वारब्धायामित्येतत् प्रकृतिसादृश्वार्थत्वात्
उपवेशनवत् प्रत्युरेवालम्भ(१)प्रयोक्तृत्वार्थम् । इतरथा पित्रादे-
रस्यात् । स्रुवेणेति स्रुवेण सम्पातावनयनार्थं, इतरथा दक्षिणेन
पाणिना स्यात् । उपघातमिति प्रत्युपघातं व्याहृतिहोमेष्वपि स-
म्पातावनयनार्थम् । उपघातमित्याभीक्ष्ण्ये णमुल् । एतत्त्रितयमपि

न्यायसूचनपरमेव । तथाहि—आद्ये होमे न पितृत्वमन्वारम्भ प्रयोक्तृत्वे कारणं, किं तर्हि ? तस्याः पित्रधीनता । 'वाल्मे पितृ-
वशे तिष्ठेत्' इति वचनात् पित्रधीनत्वम् । सा त्विदानीं भर्त्रधीना
'पाणिग्राहस्य यौवने' इति वचनात् । न्यायपगत्वात् सूत्रस्य,
न्यायस्य च तुल्यत्वात् । चतुर्थीहोमेऽपि भर्तुरेव प्रयोक्तृत्वम् ।
उपनयनादिषु चाचार्यस्य । सम्पातानामपि स्त्रुवगतत्वेन साध-
नान्तरप्रयुक्तिक्षयात्तेनैवावनयनम् । अत एव चतुर्थीहोमेऽपि
तथैव । तथा दशानां होमानां संस्कारार्थत्वात् संस्कारस्य
सम्पातावनयनद्वारत्वात् दशस्वप्यवनयनम् । अत एव चतुर्थीहो-
मेऽपि नवस्वाप्लवनद्वारत्वात् हुत्वा हुत्वा सम्पातावनयनं, हो-
मावशिष्टे संपातप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥

प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्य ध्रुवं दर्शयति ध्रुवा
द्यौरिति ॥ ४ ॥

पत्युर्मन्त्रः ॥ ४ ॥

अभिवाद्य गुरुन् गोत्रेण विसृजेद्वाचम् ॥ ५ ॥

काश्यपगोत्राऽहमभिवादये इतिवत् स्वगोत्रमुक्त्वाऽभिवा-
द्य वधूर्वाङ्घ्रियमं त्यजेत् । नावश्यं वदेत् । अथापरिग्राह्योमादि
वामदेव्यगानान्तं कुर्यात् ॥ ५ ॥

तत आह

गौर्दक्षिणा ॥ ६ ॥

होमत्रयार्थमस्मिन् काले ब्रह्मणे देया । अत एव त्रिष्वपि
होमेषु एक एव ब्रह्मा ॥ ६ ॥

अत्रार्घ्यम् ॥ ७ ॥

अस्मिन् काले विवाहकर्त्रे तज्ज्ञातिभ्यश्च वध्वाः प्रदाताऽर्घ्यं दद्यात् । तस्य विधिर्मन्त्रक्रमानुसारेण, मधुपर्कं प्रतिग्रहीष्यन् इत्यारभ्य वक्ष्यते ॥ ७ ॥

आगतेष्वित्येके ॥ ८ ॥

यदा विवाहार्थं वध्वा गृहमागताः तदेत्यर्थः ॥ ८ ॥

त्रिरात्रं क्षारलवणे दुग्धमिति वर्जयानौ सह शय्यातां ब्रह्मचारिणौ ॥ ९ ॥

होमादूर्ध्वं नियमः तद्दिनप्रभृति त्रिरात्रम् । दुग्धमुद्धृतसारं पिण्याकादि । सह एकस्यां शय्यायां रात्रेषु शयीयातां ब्रह्मचारिणौ निवृत्तमैथुनौ परस्परमन्यतश्च । इतिशब्दोऽन्यस्यापि व्रतविरोधिनो वर्जनार्थः ॥ ९ ॥

हविष्यमन्नं परिजप्यान्नपाशेनेत्यसाविति वध्वा नाम ब्रूयात् ॥ १० ॥

त्रिरात्रं भोजनकालेष्वाहतमन्नमभिमृशन् जपित्वा ॥ १० ॥

भुक्त्वोच्छिष्टं वध्वै दद्यात् ॥ ११ ॥

सा चाश्नीयात् । लेखाहोमं समाप्य वधूं, 'सुकिंशुकम्' इति रथमारोप्य अग्निं च गृहीत्वा भयस्थाने 'मा विदन्' इति जपित्वा स्वगृहं प्रविश्य 'इह गावः' इति जपित्वा शय्यायामुपविश्य

वधूमीक्षमाणः 'इह धृतिः' इति जपेत् मन्त्रलिङ्गात् । तत्र त्रिरात्रं सह शयीयानाम् ॥ ११ ॥

तत आह—

ऊर्ध्वं त्रिरात्राच्चतसृभिराज्यं जुहुयात् अग्ने
प्रायश्चित्तिरिति समस्य पञ्चमीं सम्पाता-
नवनयन्नुदपात्रे ॥ १२ ॥

चतुर्थेऽहनि पूर्वाह्ने प्रपदान्तं कृत्वाऽन्वारब्धायां महाव्या-
हृतिभिः समस्तान्ताभिर्हुत्वा 'अग्ने प्रायश्चित्तिः' इत्यादिभिः
स्वाहाकारान्तैर्जुहुयात् । नव सम्पाताः । महत्यध्वन्यर्थादुत्कर्षः
सहशयनस्य । हविष्यमन्नमित्यस्य प्रकृतत्वात्तद्व्युदासार्थमाज्य-
मित्युक्तम् । उदकपूर्णं पात्रं स्नानाय पर्याप्तं स्यात् ॥ १२ ॥

तेनैनां सकेशनखामाप्लावयेत् ॥ १३ ॥

सहशिरसं पतिस्स्वयमेव स्नापयेत् । ततो वामदेव्यगा-
नान्तं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १३ ॥

ततो यथार्थं स्यात् ॥ १४ ॥

न प्रतिहोमं साध्यभेदायत्तं(१)याथार्थ्यं, किन्त्वेकसाध्यमेवे-
दं होमत्रयात्मकमनुष्ठानमित्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

ऋतुकाले दक्षिणेन पाणिनोपस्थमालभेद्वि-
ष्णुर्योनिं कल्पयत्विति समाप्तायाम् ॥ १५ ॥

^१ भेदायेदं. ख. ग. ; साध्यभेदसादाय याथार्थ्य—घ.

‘दायादिरग्निः’ इत्यस्यापि पक्षस्याभ्युपगमं दर्शयितुमौपा-
सनहोममनुक्त्वदेमुक्तम् ॥ रजोदर्शनप्रभृति षोडशरात्रं ऋतुका-
लः । यदि राज्यास्तृतीये भागे रजस्स्यात् तदोत्तरेमेवाहर्विद्यात्
चतुर्थे भाग इति केचित् । समाप्तायामिति सम्यगवस्थायां
प्राप्तायां वध्वामित्यर्थः । काऽसाववस्था ।

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्द्या एकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥

एवमादिसूचिता ॥ १५ ॥

सम्भवेद्गर्भं धेहीति ॥ १६ ॥

सम्यगालोच्य मुहूर्तादि मिथुनीभवेत् ॥ १६ ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यसूत्रवृत्तौ प्रथमस्य
चतुर्थः खण्डः

यस्मिन्नग्नौ पाणिं गृहीयात्स गृह्यः ॥ १ ॥

पाणिं गृहीयादिति विवाहकरणं लक्ष्यते । व्यवहारार्था
हि संज्ञा । एवं चेद्विवाहादनु निष्पादितत्वात् गृह्यत्वस्य विवाहा-
वस्थायां गृह्यत्वाभावात् ब्रह्मा न स्यात् । न, ‘गौर्दक्षिणा’ इति
लिङ्गात् ॥ १ ॥

यस्मिन्वाऽन्त्यां समिधमादध्यात् ॥ २ ॥

यस्मिन्नग्नौ ब्रह्मचार्यन्त्यां समिधमादध्यात् स वा गृह्यः ।
अस्मिन्पक्षे तु तत्प्रभृति सायंप्रातर्होमादीनि स्युः । गृह्य एव
च विवाहः ॥ २ ॥

निर्मन्थ्यो वा पुण्यस्सोऽनर्धुकः ॥ ३ ॥

उक्तस्यैव प्रकारद्वयस्योत्पत्तिनियमोऽयं, न गृह्यान्तरम् ।
वाशब्दश्शास्त्रान्तरोक्तस्यापि श्रोत्रियागारादेस्संग्रहणार्थः । पुण्यः
परलोकहितकरः । अनर्धुकः इह जन्मनि ऋद्धयभावकरः ॥ ३ ॥

अम्बरीषाद्वाऽऽनयेत् ॥ ४ ॥

अपूपविक्रयार्थादग्नेर्वा ॥ ४ ॥

बहुयाजिनो वाऽगाराच्छूद्रवर्जम् ॥ ५ ॥

बहुदेवपूजकस्य बहुदातुर्वा गृहादानयेदग्निं विवाहं कर्तु-
मन्त्यां समिधं वाऽऽधातुम् ॥ ५ ॥

सायमाहुत्युपक्रमं परिचरणम् ॥ ६ ॥

चतुर्थीहोमानन्तरं यस्सायंकालः तमारभ्याजीवनपरिसमाप्तेः
आऽऽश्रमपरिसमाप्तेः आऽऽधानकालाद्वा चरणं अनुष्ठानं कुर्यात् ।
परीत्यधिकारैक्यं सूचितम् । अतो नान्तरा ब्राह्मणभोजनम् ।
अन्त्यां समिधं, दायादिर्वा इत्यनयोरपि पक्षयोस्सायमाहुत्युप-
क्रममेव ॥ ६ ॥

प्रागस्तमयोदयाभ्यां प्रादुष्कृत्य ॥ ७ ॥

प्रज्वाल्य समीपकाले ॥ ७ ॥

अस्तमिते होमः ॥ ८ ॥

अस्तमयानन्तरमेव ॥ ८ ॥

उदिते चानुदिते वा ॥ ९ ॥

सन्ध्यायामेव ॥ ९ ॥

हविष्यस्यान्नस्याकृतं चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात्पा-
णिना ॥ १० ॥

हविष्यस्यान्नस्य मापवरकादिद्रव्यव्यतिरिक्तस्य लवणाद्य-
संयुक्तस्य येष्वकेषुचिद्धोमेषु साधनतया श्रुतस्यौदनस्य षष्ठीनि-
र्देशात्तदेकदेशस्य साधनतयोपादानम् । न पक्वावस्थस्य कृत्स्न-
स्योपादानम् । अतः पाकधर्मा न स्युः । इतरथा शङ्का स्यात्,
दर्शपूर्णमासादौ दर्शनात् । अकृतं अपक्वं उक्तजातीयानेव तण्डु-
लांस्त्रिः प्रक्षाल्याङ्गुष्ठपर्वमात्रप्रमाणमाहुतिं जुहुयात् । होमसा-
मान्यात् स्नुवस्य प्राप्तौ पाणोर्विधानम् ॥ १० ॥

दधि चेत्पयो वा कंसेन ॥ ११ ॥

चेदिति सिद्धवद्व्यपदेशः शास्त्रान्तरविहितस्यापि द्रव्यस्य
सङ्ग्रहणार्थः । अत आज्यमपि द्रव्यम् । पृथग्रहणमितरेतरसं-
योगव्युदासार्थम् ॥ ११ ॥

चरुस्थाल्या वा ॥ १२ ॥

कंसेन विकल्पः ॥ १२ ॥

अग्नये स्वाहेति मध्ये ॥ १३ ॥

अग्निमध्ये सार्यकाले ॥ १३ ॥

तूष्णीं प्रागुदीचीमुत्तराम् ॥ १४ ॥

मन्त्रमनुच्चारयन्नग्रावेव प्रागुदीच्यां दिशि द्वितीयां जुहुयात् ।
 सायंप्रातर्होमस्य देवतासाध्यत्वात् ययाकयाचित्प्राप्तौ तूष्णीं-
 र्मस्य प्रजापतावसाधारण्यात् प्रजापतये स्वाहेति मनसा स्मरन्
 जुहुयात् । 'तस्मात्प्राजापत्यां मनसा जुह्वति' इति श्रुतेः । तूष्णीं-
 धर्मत्वं प्रजापतेरेव । या प्रागुदीची आहुतिर्दर्शपूर्णमासयोः
 'अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा' इति तामत्र जुहुयादिति केचित् ।
 तद्युक्तम्—वक्ष्यमाणस्य सिद्धवद्वचपदेशायोगात्, असाधारण-
 शब्दाभावाच्च । पश्चाद्विधानादेवोत्तरत्वे सिद्धे उत्तरामिति यत्र
 यत्रैकाहुतिश्चोद्यते तत्र तत्रैवोत्तरा स्यादित्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

सूर्यायेति प्रातः पूर्वाम् ॥ १५ ॥

सूर्याय स्वाहेत्यग्निमध्ये ॥ १५ ॥

नात्र परिसमूहनादीनि पर्युक्षणवर्जम् ॥ १६ ॥

बहुवचनमुपरिगृह्णाद्धोमानां समिदाधानादेश्च निवृत्त्यर्थम् ।
 समन्तात् परिषेचनं, पुरस्तादुपरिगृह्णाच्च पर्युक्षणम् । उत्तराहु-
 त्यनन्तरमुभयत्र समिधमादध्यादित्युपदेशः । पूर्वाहुतेः पूर्वमिति
 केचित् ॥ १६ ॥

पत्नी जुहुयादित्येके ॥ १७ ॥

गृहाः पत्नी गृह्योऽग्निरेष इति ॥ १८ ॥

स्पष्टे ॥ १७-१८ ॥

सिद्धे सायंप्रातर्भूतमित्युक्त ओमित्युच्चैर्ब्रूयात् ॥

भोजनार्थमोदने सिद्धे भोजनकालस्य परतन्त्रत्वान्न पूर्वा-
ह्ननियमः, कालस्योपलक्षणत्वाच्च । असत्यपि भोजनार्थं पाके पा-
कं कृत्वा भवत्येव तस्मिन् काले होमः । सायंप्रातरिति रात्रा-
वहनि चेत्यर्थः । प्रकृतितस्सिद्धे वचनं परिचरणतन्त्रेषु काल-
प्राप्तिर्नास्तीति द्योतनार्थम् । पचनकर्त्रा भूतमित्युक्ते गृहपति-
रोमिति ब्रूयात् ॥ १९ ॥

माक्षा नमस्त इत्युपांशु ॥ २० ॥

ब्रूयादित्यनुवर्तते ॥ २० ॥

हविष्यस्यान्नस्य जुहुयात् प्राजापत्यं सौविष्ट-
कृतं च ॥ २१ ॥

परिचरणतन्त्रेण । प्रकृतितस्सिद्धे हविष्यस्येति अहविष्य-
भोजने भोज्यसंस्कारप्रयुक्तम्रान्त्या तेनापि होम आशङ्क्येतेति
तन्निवृत्त्यर्थम् । प्राजापत्ये स्वाहेति मनसाऽग्निमध्ये, अग्नये
स्विष्टकृते स्वाहेति प्रागुदीच्यां जुहुयात् ॥ २१ ॥

बलीन्नेयेत् ॥ २२ ॥

वक्ष्यमाणेषु देशेषु निदध्यात् ॥ २२ ॥

बहिरन्तर्वा चतुर्निधाय ॥ २३ ॥

गृह एव गर्भगृहात् बहिरन्तर्गृहे वा । चतुरिति ग्रहणात्
बलिचतुष्टयार्थमादावन्ते च सकृदेव परिषेचनम् । प्रत्येकमिति
केचित् ॥ २३ ॥

मणिकदेशे ॥ २४ ॥

उदकधारणसमीपे ॥ २४ ॥

मध्ये ॥ २५ ॥

गर्भगृहमध्ये ॥ २५ ॥

द्वारि ॥ २६ ॥

गर्भगृहस्यैव ॥ २६ ॥

शय्यामनु ॥ २७ ॥

शयनदेशसमीपे ॥ २७ ॥

वर्चं वा ॥ २८ ॥

अन्वित्यनुवर्तते । अनुवर्चं अवस्करदेशसमीपे । 'वाशब्दो विनिवेशार्थः', शय्यामनु नक्तम्, वर्चमनु दिवा देशौचित्याद्देवतौचित्याच्च ॥ २८ ॥

अथ सस्तूपम् ॥ २९ ॥

अन्वित्यनुवर्तते । अथेति वक्ष्यमाणानां सर्वेषां बलीनामेष एव देश इत्येवमर्थम् । प्रथमस्थापितः स्थूणः सस्तूपः । तमनु तत्समीपदेशे ॥ २९ ॥

एकैकमुभयतः परिषिञ्चेत् ॥ ३० ॥

आदौ बलेरभावात् परिषेकशब्दानन्वयादद्भिस्सेचनमात्रम् । सिक्ते वर्ति निधाय प्रागुपक्रमं प्रदक्षिणं परिषिञ्चेत् ॥ ३० ॥

शेषमद्भिस्सार्धं दक्षिणा निनयेत् ॥ ३१ ॥

¹ ड. 'पुषिषोऽवस्करः' इत्यधिकम्.

बलिस्थाल्यां शिष्टमन्नमद्भिस्सह सस्तूपस्य दक्षिणतः
प्राचीनावीती पित्र्येण तीर्थेन निनयेत् ॥ ३१ ॥

फलीकरणानामगामाचामस्वेति विश्राणिते ॥

कणानुदकमोदनावस्त्रं सनं च मिश्रीकृत्य विगतश्रमेऽतिथौ
'अग्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा' इत्यस्यानन्तरमित्यर्थः । सस्तूपस्य
प्रागुदीच्यां दिशि रौद्रत्वात् ॥ ३२ ॥

पृथिवी वायुः प्रजापतिर्विश्वे देवा आप
ओषधिवनस्पतय आकाशः कामो मन्युर्वा
रक्षोगणाः पितरो रुद्र इति बलिदैवतानि॥

उक्तानां बलीनां यथासङ्ख्यमेता देवताः । कामो मन्यु-
र्वेति पूर्ववद्विनिवेशः ॥ ३३ ॥

तूष्णीं तु कुर्यात् ॥ ३४ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः । बलिदैवतान्येव तूष्णीं न होम
इति । होमेऽपि प्राजापत्यां मनसैव, 'तस्मात् प्राजापत्यां म-
नसा जुह्वति' इति श्रुतेः । कुर्यादिति मनोव्यापारमात्रार्थम् ।
पृथिव्यै वायवे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्योऽङ्ग्य आषधिवन-
स्पतिभ्य आकाशाय कामाय मन्यवे रक्षोगणेभ्यः पितृभ्यो
रूद्रायेति । चतुर्थ्यन्तं मनसास्मरन् बलिं निदध्यात् ॥ ३४ ॥

सर्वस्य त्वन्नस्यैतत्कुर्यात् ॥ ३५ ॥

सर्वस्येति शाकमांसादिपरिग्रहणार्थम् । इतरथा ओदन-

स्यैव स्यात् । प्रकृतार्चोपासनहोमे दर्शनात् । अन्नस्येति अदनीयस्य । तुशब्द एवकारार्थे । भोजनार्थस्यैव न दर्शपूर्णमासादिचरोः कृसरस्थालीपाकादेश्चेत्यर्थः । एतदिति । सकलवैश्वदेवकर्मपरामर्शार्थम्, इतरथा हि प्रकृतत्वात् बलीनामेव एष विशेषस्स्यात् । कुर्यादिति अनग्रेरपि लौकिके करणार्थम् ॥

असकृच्चेदेकस्मिन् काले सिद्धे सकृदेव कुर्यात् ॥ ३६ ॥

रात्रावन्दि वा यदि पाकावृत्तिः स्यात् तदा एकदैव कुर्यात् ॥ ३६ ॥

बहुधा चेद्यद्वृहपतेः ॥ ३७ ॥

युगपत् क्रमेण वा यदि बहवः पाकाः स्युः तदा यद्वृहपतेर्भोजनार्थं तस्यैव कुर्यात् । यदि गृहपतेरपि बहवः तदाऽप्येकस्यैव ॥ ३७ ॥

सर्वस्य त्वन्नस्याग्नौ कृत्वाऽग्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा स्वयं कुर्यात् ॥ ३८ ॥

सर्वस्येति अहविष्यस्यापि परिग्रहणार्थम् । अन्नस्येति पक्वोपलक्षणार्थम्, अपक्वान्ननिवृत्तये च । अग्नाविति लौकिकाग्न्यर्थम् । तुशब्दो विशेषणार्थः । न पूर्ववदेकस्यैव, किंतु सर्वेषामेव पक्वानां किंचित्किञ्चित् गृहीत्वैकीकृत्य तूर्णं लौकिकेऽग्नौ द्वे आहुती निदध्यादित्यर्थः । भोज्यसंस्कारार्थमेतत् । अग्रं प्रथमं ब्राह्मणाय, ततो वर्णान्तरेभ्यो यथाक्रमेण, तस्योपलक्षणार्थत्वात् । प्रतिवर्णमपि श्रेयसे पूर्वं दद्यात्

अयं चार्थः—‘सर्वान्वैश्वदेवान्ते भागिनः कुर्वीत’ इत्येवमादीनि वाक्यान्यालोच्य न्याय्य उक्तः । अवश्यकार्यमेतद्दानं पक्वस्य यथासम्भवं भृत्यानामनुरोधेन । चतुर्थैव सिद्धे दत्त्वेति यथासम्भवं दानमात्रे निवृत्तेऽपि स्वभोजनाभ्यनुष्ठानार्थं, नावश्यं तेषां भोजनपरिसमाप्तिः प्रतीक्षणीयेति । दत्त्वेति समानकर्तृ-कत्वं स्वभोजने नित्यसम्बन्धार्थम् । असति स्वभोजने नाव-श्यकार्यमेतद्दानमिति । असत्यपि स्वभोजने सर्वकालसाधार-ण्येन येभ्योऽवश्यं दानमुक्तं ‘सान्तानिकं यक्ष्यमाणम्’ इत्या-दिना तेभ्यो दद्यादेव । स्वयंग्रहणमात्मन एवानन्तर्यनियमार्थं, न तु भृत्यादीनामिति । भृत्यानामागतैस्सहापि भोजनम् । तथा भार्याया अपि गर्भिण्या रोगिण्याश्च । स्वस्थायास्तु स्वभोज-नानन्तरमेव । भुञ्जीतेति वाक्यशेषात् सिद्धे कुर्यादिति वचनं सत्कारमपि तेषां कुर्यादित्येवमर्थम् । स्मृत्याचारसिद्धस्य सू-चनमात्रमेतत्सूत्रम् ॥ ३८ ॥

व्रीहिप्रभृत्या यवेभ्यो यवेभ्योवाऽऽव्रीहिभ्यः

स्वयं हरेत् स्वयं हरेत् ॥ ३९ ॥

सायं प्रातर्होमवर्जे स्वयं हौत्रम्, इति कर्तुरनियमे प्राप्ते व्रीहिसम्पत्तिप्रभृति यवसम्पत्तिप्रभृति वा षट्सु मासेषु स्वयं कर्तृत्वं नियम्यते । हरेदिति सहोमस्य बलेरुपलक्षणार्थम् ॥ द्विरुक्तिः पटलसमाप्तिद्योतिका ॥ ३९ ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां गृह्यवृत्तौ प्रथमस्य पञ्चमः खण्डः

समाप्तश्च प्रथमपटलः.

पौर्णमासोपक्रमौ दर्शपूर्णमासौ ॥ १ ॥

नित्यप्रकरणे विधानादधिकारानुक्तेश्च सायंप्रातर्होमवत् नित्यावेतौ । तद्वदेवाधिकारैक्यं च यावज्जीवं यावदाश्रमं यावदाधानं वा । अतो नान्तरा ब्राह्मणभोजनम् । सूर्याचन्द्रमसौ यस्मिन् क्षणे सह वसतः स दर्शः । यस्मिन् क्षणे चन्द्रमाः पूर्यते सर्वाभिः कलाभिः स पूर्णमासः । तत्कालसम्बन्धौ प्रयोगौ दर्शपूर्णमासाविति लक्ष्येते । न चैकस्मिन् क्षणे, किन्त्वपराह उपक्रम्यानन्तरे पूर्वाह्णे समाप्तिर्युक्तेति, तस्मान्मध्यन्दिनादूर्ध्वमागामिमध्यन्दिनाच्च पूर्वमसौ क्षणोऽस्ति, असौ कालो लक्ष्यते, अत एतत्कालवर्तिनौ प्रयोगौ कुर्यादित्यर्थः । वक्ष्यमाणसूत्रद्वयेनैव सिद्धे पौर्णमासोपक्रमाविति मध्ये मरणशङ्कायामपि दर्शनियमार्थम्, उपक्रमस्योपसंहारापेक्षत्वात् । एवं 'सायमाहुत्युपक्रमम्' इत्यापि द्रष्टव्यम् । समाप्तिप्रकार उक्तो निदाने "तदप्यपरपक्षे" इत्यारभ्य । मृतेऽप्येवमेव समाप्य संस्कृतां संस्क्रुर्यात् ॥ १ ॥

दर्शं चेत्पूर्वमुपपद्येत पौर्णमासेनेष्ट्वाऽथ तत्कुर्यात् ॥ २ ॥

चतुर्थीहोमानन्तरं यदि दर्शः पूर्वमागच्छेत् तदा दर्शकालात् पूर्वमेव पौर्णिमासं कृत्वा स्वकाले दर्शं कुर्यात् ॥ २ ॥

अकुर्वन् पौर्णमासीमाकाङ्क्षेदित्येके ॥ ३ ॥

पूर्वोपपन्नमेकदेशम् । आगामिनीं पौर्णमासीमाकाङ्क्षेदित्येक आहुः । तामारभ्यानुष्ठानं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अपराह्णे स्नात्वौपवसथिकं दम्पती भुञ्जीया-
ताम् ॥ ४ ॥

स्नानमपि मध्यन्दिनादूर्ध्वमेव, कर्माङ्गं तु तत् । यजनीया
त्पूर्वमहः उपवसथं तदहर्योग्यं यच्छास्त्रान्तरदृष्टमशनीयं तदौ-
पवसथिकम् । तदुक्तं मांसमध्ये^१ नाश्नीयाताम्, इति ॥ ४ ॥

मानदन्तव्य उवाच श्रेयसीं प्रजां विन्दते का-
म्यो भवत्यक्षोधुको य औपवसथिकं भुङ्क्ते ॥

मानदन्तव्य इति ऋषिः । विन्दते लभते । काम्यः प्रिय-
दर्शनः । अक्षोधुकः श्रुतिपासारहितः ॥ ५ ॥

तस्माद्यत्कामयेत तद्भुञ्जीत ॥ ६ ॥

यदीच्छेत् प्रजादीनि तदौपवसथिकं भुञ्जीत । नित्यादेवा-
नुषङ्गिकं फलमिदं, स्तुतिमात्रं वा । रात्रौ न भोजनम्, अप-
राह्णग्रहणस्य सर्वाहर्नियमार्थत्वात् । यतो रागप्राप्तस्यायं नियमः
अत उपवासेऽपि न वैगुण्यम् ॥ ६ ॥

नाव्रत्यमाचरेत् ॥ ७ ॥

व्रतविरोधि मधुमांसभक्षणादि न कुर्यात् आ प्रयोगसमाप्तेः ॥

प्रातराहुतिं हुत्वा ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासौ कर्तव्याविति शेषः । अनयोः पूर्वेषुरपक्रा-
न्तत्वात् प्रातराहुतेश्च 'सर्वमहः प्रातराहुतः स्थानम्' इत्या-

^१ क. माषमांसमाज्यं.

स्तमयात् कालाभ्यनुष्ठानात् प्रातराहुतिः पश्चात् स्यादिति त-
न्निवृत्तये पूर्वत्वं नियम्यते ॥ ८ ॥

हविर्निर्वपेदमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति देव-
ताश्रयं सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥ ९ ॥

यद्भविशस्त्रान्तरे प्रज्ञातं ब्रीहितण्डुला यवतण्डुला वा
तद्भविः पाणिना गृहीत्वा मुष्टिपूर्णं 'अग्नये त्वा जुष्टं निर्व-
पामि' इति निर्वापयद्यथादैवतं चरुस्थाल्यां सकृदावपेत् द्विर-
मन्त्रकम् । ब्रह्मोपवेशनान्तं कृत्वा निर्वापः, अस्यापि ब्रह्मापे-
क्षत्वात् ॥ ९ ॥

त्रिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेत् ॥ १० ॥

उदकेन प्रक्षालनम् । प्रकृतत्वात्तिसद्धे देवेभ्य इत्यन्यत्रापि
यद्देवेभ्यः प्रक्षालनं तन्निरेवेत्येवमर्थम् । यथौपासनहोमे ॥ १० ॥

अथ प्रक्षालनप्रसङ्गादुच्यते--

द्विर्मनुष्येभ्यः ॥ ११ ॥

भोजनार्थं पाके द्विः प्रक्षालनम् । असत्यपि पाके यत्र
प्रक्षालनं विहितं तत्रापि द्विरेव ॥ ११ ॥

सकृत्पितृभ्यः ॥ १२ ॥

श्राद्धेऽन्वष्टक्यादौ च असत्यपि पाके पूर्ववत् ॥ १२ ॥

अथ प्रकृतमाह—

मेक्षणेन प्रदक्षिणमुदायुवं श्रपयेत् ॥ १३ ॥

मेक्षणं दर्वी । यथा पक्तिवैषम्यमुदकस्य वा बहिर्नीर्गमनं न भवेत् तथोदायुवं पचेत् । यदि बहिर्नीर्गच्छेत् उदकं 'ययोरोजसा' इत्यप आसिञ्चेत्, 'यद्यज्ञ उल्वण क्रियते तदप उप-
निनयेत् 'ययोरोजसा स्काभिता रजांसि वीर्योर्भवीरतमा शविष्ठाः ।
यावत्येते अप्रतीता सहोभिः विष्णो अगन्वरुणा पूर्वहूतौ स्वाहा' इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

अस्मिन् काले परिस्तरणम्, आज्यसंस्कारश्च, संस्कारापेक्ष-
त्वात् श्रुताभ्यारणस्य । तत आह--

शृतमभिघार्योदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत् ॥ १४ ॥

स्रुवेणाज्येनाभिघारणम् ॥ १४ ॥

सर्वाण्येवं हवींषि ॥ १५ ॥

सर्वाणीति व्याप्त्यर्थम् । एवं निर्वापादि । हवींषीति भोजना-
र्थे श्राद्धार्थे कृसरस्थालीपाकादौ च निवृत्त्यर्थं, न हि तेषु पाकाव-
स्थायां हविष्टुं, देवतोदेशाभावात् । औपासनवैश्वदेवहोमयोरप्येक-
देशस्यैवे देवतोदेशेनोपादानं 'अन्नस्य' इति षष्ठीनिर्देशात् ।
अतस्तयोरपि पाकावस्थायां न हविष्टुम् ॥ १५ ॥

बर्हिषि साद्य ॥ १६ ॥

साद्यानीत्यर्थः । छान्दसः शैलुक् । बहुवचनात् सर्वाण्येव हो-
माङ्गानि साद्यानि, आज्यं चरुः स्रुवः जुहुः इध्म इति । बर्हिषीति
सिद्धवन्निर्देशात् स्तरणावस्थायामेव तथा स्तरणं यथा तत्र सा-
दनं भवेत् । इतरेतरयोगाच्च हविस्सादनावस्थायामेव उत्तरत-

स्सर्वेषां सादनम् । बहुलवचनाल्लुक् कृतोऽस्य बहुविषयत्वं गमयितुम् । अतो विवाहादिष्वपि होमाङ्गानामेव सादनम् । औपासनादिषु दर्भाभावादुत्तरतो भूमावेव सादनं प्राक् पयुक्षणात् । एवं प्रयोगक्रमः—प्रातराहुतिं हुत्वा ब्रह्मोपवेशनान्तं कृत्वा चरं श्रपयित्वा परिस्तीर्य दर्भेषूपविश्याज्यं संस्कृत्याभिघार्य हवींष्युत्तरतस्सर्वाणि सादयित्वा परिषेचनादि प्रपदान्तं कुर्यात् ॥ १६ ॥

तत आह—

आज्यभागौ जुहुयाच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा
पश्चावत्तं भृगूणां जामदग्नयानामग्नये स्वा-
हेत्युत्तरतस्सोमायेति दक्षिणतः ॥ १७ ॥

आज्यभागाविति संज्ञा व्यवहारार्था । स्रुवेणादायाज्यं जुह्वामासिच्य जुह्वैव चतुर्गृहीतं जुहुयात् । स्रुवेण स्रुच्याज्यं गृह्णीयात्^१ इति परिभाषादर्शनात् गृह्यान्तरदर्शनाच्च स्रुवजुह्वोः प्राप्तिः । स्रुवस्य तु विवाहप्रकृतिन्वादापि प्राप्तिरस्त्येव । गृहीन्वेति प्रत्येकं चतुर्ग्रहणार्थं, पौनःपुन्येऽपि क्त्वाविधानात् ॥ १७ ॥

विपरीतमितरे ॥ १८ ॥

सोमाय स्वाहेति दक्षिणतो हुत्वाऽग्नये स्वाहेत्युत्तरत इत्यन्य आचार्या आहुः ॥ १८ ॥

आज्यमुपस्तीर्य हविषोऽवद्येन्मेक्षणेन मध्यात्
पुरस्तादिति ॥ १९ ॥

^१ आज्यं जुहुयात् । इति पा ॥

स्रुवेण जुह्वामुपस्तीर्य हवियोंऽङ्गुष्ठपर्वपृथुमात्रमवलण्ड्य ह-
स्तेन जुह्वां निदध्यात् । इतिशब्दः पक्षसमाप्त्यर्थः ॥ १९ ॥

पश्चाच्च पश्चावत्ती ॥ २० ॥

भृगुजामदग्न्यादयः ॥ २० ॥

अभिघार्य प्रत्यनक्तयवदानस्थानानि ॥ २१ ॥

स्रुवेण जुह्वस्थं हविरभिघार्य आज्येन अवदानस्थानानि
यथाक्रममवनक्तयाज्येन ॥ २१ ॥

न स्विष्टकृतः ॥ २२ ॥

स्विष्टकृतोऽवदायावदानस्थानं न प्रत्यनक्ति । प्रत्यञ्जनप्रतिषे-
धादेवेदं सर्वं स्विष्टकृतोऽपि तुल्यमिति गम्यते ॥ २२ ॥

अमुष्मै स्वाहेति जुहुयाद्यद्देवत्यं स्यात् ॥ २३ ॥

अग्नये स्वाहेतिवत् यथादेवतमग्निमध्ये जुह्वा जुहुयात् ।
एतत्प्रधानं, अत एतद्व्यतिरिक्तं सर्वं चरुतन्त्रेषु प्रवर्तते ॥ २३ ॥

स्विष्टकृतस्सकृदुपस्तीर्य द्विर्भृगूणां सकृद्ववि-
षो द्विरभिघार्याग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति
प्रागुदीच्यां जुहुयात् ॥ २४ ॥

शोभनमिष्टं द्रव्यप्रतिपत्तिद्वारेण करोतीति स्विष्टकृद्यागः ।
अतोऽप्रधानमिदम् । सकृदुपस्तीर्येत्यनूद्यते भृगूणां जामदग्न्यानां
द्विरुपस्तरणविशेषं विधातुम् । मध्यात्पुरस्तात्पश्चादित्येतेषां
प्रत्याग्रावः सकृद्वविष इति । उत्तरार्धादवदानं 'उत्तरार्धात्स्वि-

प्रकृतः ' इति श्रुतः, गृह्यान्तरविधानाच्च । द्विरभिघार्येति सकृ-
त्प्रत्यास्नायः । प्रागुदीच्यामेति मध्यप्रत्यास्नायः । अथोपरिष्ठा-
द्धोमः आज्येन व्याहृतिभिः तिसृभिः' प्राजापत्यया च ॥ २४ ॥

तत आह—

समिधमाधाय ॥ २५ ॥

परिषिञ्चेदित्यध्याहारः । 'समिधमाधायानुपर्युक्षेत्' इति
गौतमीयवचनात् । पूर्वनिहितां समिधमग्नावाधाय ' अदितेऽन्वमं-
स्थाः, अनुमतेऽन्वमंस्थाः, सरस्वत्यन्वमंस्थाः, देव सवितः प्रा-
सावीः' इति पूर्ववत्परिषेचनम् । गृह्यान्तरान्मन्त्रप्राप्तिः ॥ २५ ॥

**दर्भानाज्ये हविषि वा त्रिरवधायाग्रमध्यमूला-
न्यक्तं रिहाणा वियन्तु वय इत्यभ्युक्ष्याग्ना-
वनुप्रहरेत् यः पशूनामधिपती रुद्रस्तन्ति-
चरो वृषा पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु
हुतं तव स्वाहा इति ॥ २६ ॥**

प्रतिपत्तिकर्मेदम्, दर्भानिति द्वितीयानिर्देशात् । अत एव
स्तृतान् सर्वान् दर्भान् शिष्ट आज्ये हविषि वा सकृन्मन्त्रमु-
क्त्वाऽग्राणि मध्यानि मूलानि च क्रमशस्सम्पृज्य पुनश्चैवं
द्विस्सम्पृज्याद्भिरभ्युक्ष्याग्रपूर्वं प्रक्षिपेत् ॥ २६ ॥

तद्यज्ञवास्तु ॥ २७ ॥

तत् पूर्वसूत्रोक्तं कर्म यज्ञवास्तु । संज्ञा व्यवहारार्था ॥ २७ ॥

सर्वत्र कुर्यात् ॥ २८ ॥

समिद्धर्भवत्सु कर्मसु सर्वत्र कुर्यात् । अध्याहारात्सिद्धे
कुर्यादिति वामदेव्यगानार्थम् ॥ २८ ॥

हविरुच्छिष्टमुदगुद्वास्य ब्रह्मणे दद्यात् ॥ २९ ॥

हविर्ब्रह्मणमाज्यव्युदासार्थम् । उच्छिष्टमिति स्वयं किञ्चि-
त्प्राश्यावशिष्टस्य दानार्थम् । पूर्वमेवोदग्देशस्थितत्वे सिद्धे उद-
ग्रहणमुदग्देशात्स्थाल्या सहोद्वासनार्थं. अन्यथा स्थाल्या
ओदनस्योद्वासनमाशङ्क्येत । चतुर्थ्यैव सिद्धे दद्यादिति स्वयं
ब्रह्मत्वेऽप्यन्यस्मै दानार्थम् ॥ २९ ॥

पूर्णपात्रं दक्षिणा ॥ ३० ॥

ओदनेन तण्डुलैर्वा तदभावे फलैर्वा सम्पूर्णं पात्रं ब्रह्म-
णे दक्षिणां दद्यात् । स च तूष्णीं ओमिति वा प्रतिगृह्णीयात् ॥

यथोत्साहं वा ॥ ३१ ॥

यथा ब्रह्मा उत्साही भवति तथा दद्यात् । तदभिलषितं
दद्यादित्यर्थः । आज्यतन्त्रेष्वपि यथोत्साहमेव दक्षिणा ॥ ३१ ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां गृह्यवृत्तौ द्वितीयस्य पटलस्य

प्रथमः खण्डः.

प्रकृतस्य प्रधानदेवता आह—

अग्नेयस्थालीपाकोऽनाहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासयोः।

गृहस्थस्यानाहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासयोरग्नेयस्थालीपाकः । ‘अग्ने त्वा जुष्टं निर्वपामि’ इति निर्वपः । ‘अग्ने स्वाहा’ इति होमः ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामाहिताग्नेः ॥ २ ॥

‘अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं निर्वपामि’ इति निर्वपः । ‘अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा’ इति होमः ॥ २ ॥

ऐन्द्रो माहेन्द्रो वैन्द्राग्नौ वाऽमावास्यायाम् ॥

शष्टिवद्विनिवेशः । ‘इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि’ इति ‘माहेन्द्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि’ इति ‘इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं निर्वपामि’ इति निर्वपः । ‘इन्द्राय स्वाहा, माहेन्द्राय स्वाहा, इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा’ इति होमः ॥ ३ ॥

यथा वाऽनाहिताग्नेः ॥ ४ ॥

दर्शं च पौर्णमासे चानाहिताग्नेर्यथा तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वमहः प्रातराहुतेस्स्थानम् ॥ ५ ॥

सर्वमिति पूर्वाह्वासम्भवे अपराह्णेऽपि होमार्थम् ॥ ५ ॥

रात्रिस्सायमाहुतेः ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

सर्वोऽपरपक्षः पौर्णमासस्य ॥ ७ ॥

सर्वं इत्युपक्रान्तस्य पूर्वाह्णातिक्रमेऽप्यपराह्णे समाप्तार्थम्,
तदतिक्रमेऽपि रात्रौ । अनुपक्रान्तस्य तु स्वकाले 'अपराह्णे
स्नात्वा' इत्याद्यहरन्तरेऽपि भवत्येव ॥ ७ ॥

पूर्वपक्षो दार्शस्य ॥ ८ ॥

सर्वं इत्यनुवर्तते । आपत्काला एते, अन्यथा 'अस्तमिते
होमः' इत्यादेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । उत्तरहोमोपक्रमकालात् प्रागेवैते
कालाः आपत्कालत्वाच्च । यथासम्भवं न कालोत्कर्षः कार्यः ॥

अभोजनेन संतनुयादित्येके ॥ ९ ॥

स्वकालात्यये अभोजनेन तत्कार्यसिद्धिरित्यन्ये आचार्या
आहुः । आ स्वकालात्ययादभोजनेन तत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः ।
वाक्यशेषात्सिद्धे सन्तनुयादित्यविच्छेदस्य विवक्षितत्वं दर्शयति ।
अतः कालात्ययेऽपि प्रायश्चित्तं कृत्वैवोत्तरम्य करणम् । अधि-
कारैक्ये सति सन्ध्योपासनादिलोपेऽप्यभोजनेनापि सन्तानं
भवत्येव ।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इति मनुवचनाच्च ॥ ९ ॥

अविद्यमाने हव्ये यज्ञियानां फलानि जुहुयात्

औपासनहोमेऽग्निपक्वान्यपक्वानि वा । वैश्वदेवे पक्वान्येव ।
दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापादि कृत्वा ॥ १० ॥

पलाशानि वा ॥ ११ ॥

फलाभावे यज्ञियानां पर्णानि वा जुहुयात् । पूर्ववत्पा-
कनियमः ॥ ११ ॥

अपो वा ॥ १२ ॥

सर्वत्रापां प्रक्षालनं श्रपणं च नास्ति अर्थलोपात् ॥ १२ ॥

हुतं हि ॥ १३ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मादापत्काले मुख्यद्रव्यालाभनिमित्त-
गौणद्रव्येण च हुते हुतमेव भवति अतो न तत्र वैगुण्यनि-
मित्तं प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सन्तनुयादित्युक्तं, कथमहुतस्य सन्तानमित्यत आह—

प्रायश्चित्तमहुतस्य ॥ १४ ॥

आतेपन्नकालस्य प्रायश्चित्तं सन्तानार्थं भवतीत्यर्थः । प्राय-
श्चित्तं तु प्राजापत्याद्युक्तमेव । सूत्रान्तरमतात्प्रतिहोमं वा कु-
र्यात् ॥ १४ ॥

आज्यं जुहुयाद्धविषोऽनादेशे ॥ १५ ॥

आज्य जुहुयादनादेशे इति सिद्धे हविष इति हविषस्सं-
स्कारमपि 'शृतमभिघार्य' इत्यादिष्वआज्यमेव स्यादित्येवमर्थम् ॥

देवतामन्त्रानादेशे ॥ १६ ॥

यद्देवत्यं हविरुक्तं तद्देवताहोममन्त्रस्स्यात् । 'अग्नये
स्वाहा' इतिवत् ॥ १६ ॥

प्रथमगर्भे तृतीये मासि पुंसवनम् ॥ १७ ॥

सर्वगर्भार्थोऽयं संस्कारः आधारसंस्कारद्वारेण सकृदेव क्रियते । भार्यान्तरे तु कर्तव्यमेव प्रथमगर्भे । दर्शादूर्ध्वमा दर्शादेको मासः । यत्र कच दिनेऽप्याहिते गर्भे स एको मासो गण- यितव्यः । संज्ञा व्यवाहारार्था । कृत्स्नाभावेव । मासीति मास* इत्यर्थः । अत्र केचित् अतिक्रान्तेऽपि मुख्यकाले प्रसवात् प्राक्कालातिक्रमप्रायश्चित्तं कृत्वा कर्तव्यमेवेत्याहुः, उपनयने दर्शनात्, तेन च स्मृतिषु तुल्यवद्वर्णनात्, कास्त्राचत्स्मृतिषु कालानिर्देशेन विधानादापत्कल्पतयाऽभ्यनुज्ञानं सर्वदा संस्का- राणामस्त्येवेत्याहुः । जननादूर्ध्वं तु द्वाराभावात् प्रायश्चित्तेनैव जातं संस्क्रुर्यादेकदेशेऽग्नौ । गर्भान्तरार्थं तु द्वितीये गर्भे कुर्या- देव । अपरे तु कालात्यये अधिकाराभावात् प्रायश्चित्तमेवाहुः । पूर्व एव तु पक्षः श्रेयान् । 'अथापि लोपसंशये लोपादलो- पो न्यायतरः' इति निदानकारोऽप्याह ॥ १७ ॥

स्नातामहतेनाच्छाद्य हुत्वा पतिः पृष्ठतस्तिष्ठेत् ॥

अहतेन अधरेणोच्चरीयेण च । ब्रह्मोपवेशनान्तं कृत्वा वधूं दक्षिणतो दर्भेषूपवेश्य प्रपदान्तं कृत्वाऽन्वारब्धायां व्याह- तिभिस्तिष्ठामिराज्यं हुत्वा पुनश्च† हुत्वा वध्वाः पश्चाद्दर्भेषु तिष्ठेत् । पतिरिति भर्तुरभावे पालनाधिकृतनियमार्थम् । भर्तुर- न्यः कुर्वन् प्रणीते लौकिके वा कुर्यात् ॥ १८ ॥

**दक्षिणमंसमन्ववमृश्यानन्तर्हितं नाभिदेशम-
भिमृशेत्पुमांसाविति ॥ १९ ॥**

* मासे अतिक्रान्ते. इति प्र. कोशे.

† व्याहृतिभिः इत्यधिकः पाठः.

अन्विति वधूगनुगतः प्रह्वीभूत इत्यर्थः । वध्वा अंसमन्व-
वमृश्य वस्त्रादिनाऽनन्तार्हितमभिमृशन्नेव पाणिना नाभिं प्रापय्य
सकलमेवोदरं मन्त्रेणाभिमृशेत् ॥ १९ ॥

अथापरं न्यग्रोधशुक्लामुभयतःफलामस्रामा-
मक्रिमिपरिसृष्टां त्रिस्सप्तैर्यवैः परिक्रीयो-
त्थापयेन्माषैर्वा सर्वत्रौषधयस्सुमनसो भू-
त्वाऽस्यां वीर्यं समाधत्तेयं कर्म करिष्य-
तीति^१ ॥ २० ॥

अथेत्यानन्तर्याथेन प्रयोगैक्यमाह । अतो नान्तरां ब्राह्मणभोज-
नम् । अपरमिति कर्मान्तरत्वमाह । अतो वामदेव्यगानान्तं
कृत्वा ब्रह्मणे दक्षिणां दत्वा वक्ष्यमाण कर्म कुर्यात् । कर्मद्व-
यात्मकमिदमेकं पुंसवचाख्यं कर्म । अस्रामां अशुष्काम् । न्य-
ग्रोधाग्निदेवताभ्यः परिक्रीणामीत्यनया बुद्ध्या सप्तभिर्यवैर्मूल्यतया
सङ्कल्पितैश्शुक्लां परितस्त्रिः प्रकीर्य शुक्लामूर्ध्वाग्रां मन्त्रेण विक-
र्षेत् यथाच्छिद्येत । यवाभावे माषैः ॥ २० ॥

आहृत्य वैहायसीं कुर्यात् ॥ २१ ॥

गृहमाहृत्योपर्यनाच्छादिते देशे शुक्लां निदध्यात् ॥ २१ ॥

कुमारी ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्राह्मणी पेषये-
दप्रत्याहरन्ती ॥ २२ ॥

कुमारी च ब्राह्मणी । ब्रह्मचारी च ब्राह्मणः । वाग्यता
ब्राह्मणी वा दृष्टपुत्रं प्रतीचीं दशं प्रत्यप्रत्याकर्षन्ती पेषयेत् ॥

स्नातां संवेद्य दक्षिणे नासिकास्रोतस्यासिञ्चेत्
पुमानग्निरिति ॥ २३ ॥

पुनस्स्नातामग्नेः पश्चात् प्राक्शिरसं दर्भेषु संवेद्य शा-
ययित्वा तस्याः दक्षिणे नासिकारन्ध्रे शुक्लारसमासिञ्चेत् । सा
च तं रसमुदरस्थं कुर्यात् । अथ ब्राह्मणभोजनम् ॥ २३ ॥

अथास्याश्वत्थे मासि षष्ठे वा सीमन्तोन्नय-
नम् ॥ २४ ॥

अथेत्यकृतेऽपि तृतीये मासि पुंसवने अस्मिन् काले पुं-
सवनं कृत्वा सीमन्तकरणार्थम् । अस्या इति प्रथमगर्भनियमा-
र्थम् ॥ २४ ॥

स्नातामहतेनाच्छाद्य हुत्वा पतिः पृष्ठतस्तिष्ठ-
न्ननुपूर्वया फलवृक्षशाखया सकृत्सीमन्त-
मुन्नयेत् त्रिश्वेतया च शालल्याऽयमूर्जावि-
तो वृक्ष इति ॥ २५ ॥

अनुपूर्वयेति न्यग्रोधशुक्लाधर्मयुक्तयेत्यर्थः । फलवृक्ष उदु-
म्बरः 'ऊर्वा उदुम्बरः' इति श्रुतेः । 'अयमूर्जावतो वृक्षः'
इति च मन्त्रवर्णात् । तद्वदेव शाखामाहृत्य वैहायसीं कृत्वा
पुंसवनवत् पृष्ठतः स्थानान्तं कृत्वा तथा शाखया नृभिः गतान्

वध्वाः केशान् प्रत्यश्चमुन्नयेत् । 'कृणोमि' इति मन्त्रान्तः ।
ततास्त्रिषु देशेषु श्वेतया वराहसूच्या तद्वदेव 'राकामहम्'
इत्युन्नयेत् । 'रराणा' इति मन्त्रान्तः ॥ २५ ॥

कृसरः स्थालीपाकः ॥ २६ ॥

कृसरः तिलमिश्रः पाकधर्मयुक्तो भवेत् चौले 'वृथा पक्कः'
इति विशेषणात् । निर्वापमन्त्रस्तु नास्ति देवताऽभावात् ॥ २६ ॥

उत्तरघृतमवेक्षतीं पृच्छेत् किं पश्यसीति ॥ २७

स्पष्टम् । उत्तरे घृते यथा छाया दृश्यते तथा घृतसेकः ॥

प्रजामिति वाचयेत् ॥ २८ ॥

पतिः । अथोपरिष्ठाद्धोमादि ब्राह्मणभोजनान्तम् । वधूः
स्थालीपाकमश्नीयादिति गृह्यान्तरोक्तम् ॥ २८ ॥

प्रतिष्ठिते वस्तौ सोष्यन्तीहोमः ॥ २९ ॥

वस्तौ गर्भं प्रतिष्ठिते स्वस्थानात् प्रच्युते, प्रोपसर्गस्तिष्ठ-
तिर्गमनवाचकः । प्रतिगर्भमेतत् जायमानार्थत्वात् । प्रणीतेऽग्नावे-
तत् । नात्रान्वारम्भः अतत्संस्कारत्वात् । अकृते यदि जननं
स्यात् न तत्र पुनः क्रिया 'जनिष्यते' इति मन्त्रलिङ्गात् । त-
त्राशौचात् ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तेनैव संस्कारः ॥ २९ ॥

या तिरश्चीति द्वाभ्याम् ॥ ३० ॥

प्रपदान्तं कृत्वा व्याहृतिभिस्तिसृभिः कृत्वा 'या तिरश्ची'
इति कृत्वा 'विपश्चित्पुच्छम्' इति जुहुयात् ॥ ३० ॥

असाविति नाम दध्यात् ॥ ३१ ॥

यदि पुञ्जामाभिलषितं 'विष्णुशर्मानाम' इनिवत् मन्त्र-
स्थेऽसौशब्दे नाम निदध्यात् । युग्माक्षरं ब्राह्मणस्य माङ्गल्यं
शर्मवत्स्यात् । बलरक्षान्वितं क्षत्रियस्य । धनपुष्टिसंयुतं वैश्यस्य ।
जुगुप्साप्रेष्यसंयुतं शूद्रस्य ॥ ३१ ॥

युग्माक्षरं ब्राह्मणस्य द्व्यक्षरं चतुरक्षरम् ।

माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ॥

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ।

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञो रक्षासमान्वितम् ॥

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥

इति मनुवचनाच्च ॥

तद्गुह्यम् ॥ ३२ ॥

वैदिककर्मार्थमेतत् । व्यावहारिकं त्वन्यदेव गुह्यत्वोक्तेः ।
नामापरिज्ञाने आभिचाराद्यसिद्धिः फलम् ॥ ३२ ॥

प्राङ्माभिकृन्तनात् स्तनदानाच्च व्रीहियवौ पेष-
नं
येच्छुङ्गावृता ॥ ३३ ॥

प्रागिति विसमासः प्राङ्माभिकृन्तनादसम्भवे स्तनदाना-
त्प्राक् कर्तुम् । द्विवचनाद्व्यक्तिद्वयम् । जात्यभिप्रायेणेति केचित् ।
शुङ्गावृता शुङ्गाप्रकारेण 'कुमारी ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्राह्म-
णी पेषयेदप्रत्याहरन्ती' ॥ ३३ ॥

अङ्गुष्ठेनानामिकया चादाय कुमारं प्राशयेदिय-
माज्ञेति ॥ ३४ ॥

अङ्गष्ठानामिकाभ्यामिति सिद्धे पृथग्ग्रहणं विषयद्वयसूचना
र्थम् । अन्नप्राशनमप्याभ्यामेवेति । चशब्दोऽन्नप्राशनेऽप्येतन्म-
न्त्रप्रापणार्थः ॥ ३४ ॥

सर्पिश्च मेधां त इति ॥ ३५ ॥

चशब्दः पूर्ववत् मेधां ते मित्रावरुणाविति मन्त्रनियमार्थः,
अन्नप्राशने आभ्यां मन्त्राभ्यां अन्नमेव प्राशयेत् । कालस्तु
'षष्ठेऽन्नप्राशनं मासे' इति स्मृत्यन्तरात् गम्यते । केचित्—
चशब्दो हिरण्यमधुसमुच्चयार्थ इत्याहुः । तथाच मनुः—'हिर-
ण्यमधुसर्पिर्भ्याम्' इति ॥ ३५ ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तौ द्वितीयस्य
पटलस्य द्वितीयः खण्डः

जननाज्ज्योत्स्ने तृतीये तृतीयायां प्रातः स्नाप्य
कुमारमस्तमिते शान्तासु दिक्षु पिता चन्द्र-
मसमुपतिष्ठेत् प्राञ्जलिः ॥ १ ॥

मातुः पितुर्वा रुच्या यदाकदाचित् शिशोर्निष्क्रमणे प्राप्ते
तदुपक्रमनियमोऽयम् । दैवान्मानुषाद्वा हेतोः निष्क्रमणे कृतेऽपि
संस्कारार्थमस्मिन् काले कुर्यादेव । एवमुत्तरत्रापि । कालात्ययं
तूक्त एव न्यायः सर्वेषु संस्कारेषु । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा तद्यो-
गात् पूर्वपक्षो ज्योत्स्नः । जननादूर्ध्वं ये ज्योत्स्नाः तेषां तृतीये
तृतीयायां तिथावित्यर्थः । यदि पूर्वपक्षे जननं स्यात् नासौ गण-

येतव्यः । कृत्स्नस्य जननादूर्ध्वत्वाभावात् । तथा च मनुः—
'चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्' इति । उपस्था-
नकाले तृतीयानियमः । शान्नासु उपरतादित्यरश्मिषु दिक्षु-
पतिष्ठेदिति दर्भेषु तिष्ठेत् चन्द्राभिमुखो वक्ष्यमाणप्रकारेण कुमा-
रमादाय मन्त्रैश्चन्द्रमसमभिदध्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

शुचिनाऽऽच्छाद्य माता प्रयच्छेदुदक्छिरसम् ॥

वस्त्रेणाच्छाद्य दाक्षिणतः स्थित्वा कुमारं पित्रे प्रयच्छेत् ॥

अनुपूर्वं गत्वोत्तरतस्तिष्ठेत् ॥ ३ ॥

पूर्वशब्दो दिग्वाची । अनु पृष्ठं गत्वा पितरुत्तरतः प्रत्यङ्मु-
खी दर्भेषु तिष्ठेन्माता ॥ ३ ॥

यत्ते सुसीम इति तिसृभिरुपस्थायोदञ्चं मात्रे

प्रदाय यदद इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चेत् ॥ ४ ॥

उदञ्चं उदक्छिरसम् । प्रातःकाले पात्रेण पूर्णं गृहीता आपः
स्युस्ताभिर्दर्भेषु दाक्षिणतस्तिष्ठन् ब्राह्मणोऽञ्जलिं पूरयेत्, तं भूमा-
ववसिञ्चेत् ॥ ४ ॥

द्विस्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

अमन्त्रकं द्विरवसिञ्चेत् ॥ ५ ॥

जननादूर्ध्वं दशरात्राच्छतरात्रात्संवत्सराद्वा ना-
म कुर्यात् ॥ ६ ॥

जननदिघसादूर्ध्वं यो दशरात्रः तस्मादूर्ध्वं यदहस्तस्मि-

न्नित्यर्थः । द्वादशेऽहनोति यावत् । एवमुत्तरयोः पक्षयोः । ना-
त्रोदगयनपूर्वपक्षादरः, क्वचित्सम्भवस्य नियतत्वात् । अस-
म्भवेऽपि न तद्वशेन कालविनिवेशः, वैरूप्यप्रसङ्गात् ॥ ६ ॥

स्नाप्य कुमारं करिष्यत उपविष्टस्य शुचि-
नाऽऽच्छाद्य माता प्रयच्छेदुदकिञ्चरसम् ॥ ७ ॥

होमारम्भात्पूर्वं दर्भेषूपविष्टस्य शुचिना वस्त्रेणाच्छाद्य द-
क्षिणत उपविश्य प्रयच्छेत् ॥ ७ ॥

अनुपृष्टं गत्वोत्तरत उपविशेत् ॥ ८ ॥

दर्भेषु माता ॥ ८ ॥

हुत्वा कोसीति तस्य मुख्यान् प्राणानभिभृशेत्

उदकिञ्चरसं कुमारं स्वाङ्क धारयन् प्रपदान्त कृत्वा द्वि-
स्तिप्तृभिर्व्याहृतिभिर्हुत्वा कुमारस्य चक्षुषी श्रोत्रे नासिके चा-
भिभृशेत् ॥ ९ ॥

असाविति नाम कुर्यात्तदेव मन्त्रान्ते ॥ १० ॥

यत्सोष्यन्तीहोमे तदेव । परिददातु विष्णुशर्मन्निति वत्
कुर्यात् । मन्त्रान्तेऽसौशब्दे न मध्ये ॥ १० ॥

मात्रे ॥ ११ ॥

प्रयच्छेदुदकिञ्चरसमिति शेषः ॥ ११ ॥

प्रथममाख्याय ॥ १२ ॥

मात्र इत्यनुवर्तते । प्रथमशब्दस्य द्वितीयापेक्षत्वात् प्रथमं गुह्यं नाम मातुस्त्वा द्वितीयमपि व्यावहारिकं नामेदानीं ब्रूयदित्यर्थः । ततो ब्राह्मण भोजनम् ॥ १२ ॥

विप्रोष्यङ्गादङ्गादिति पुत्रस्य मूर्धानं परिगृही-
यात् ॥ १३ ॥

ग्रामान्तरे त्रिरात्र*मुषित्वा यदाऽऽगच्छति तदा परितः उभाभ्यां हस्ताभ्यां गृहीयात् । विप्रोष्याङ्गादिति प्राप्ते बहुलव-
चनाङ्गस्वत्वमस्य बहुविषयत्वं द्योतयितुम् । अतः प्रतिपुत्रमे-
तद्विप्रोष्य कर्तव्यम् ॥ १३ ॥

पशूनां त्वेत्यभिजिघ्रेत् ॥ १४ ॥

मूर्धन्यभिजिघ्रेत् । अर्साशब्दे विष्णुशर्मन्नितिवत् ब्रूयात् ॥

तूष्णीं स्त्रियाः ॥ १५ ॥

जातकर्मादि चौलान्तं मन्त्रवर्जं स्त्रियाः कुर्यात् । साङ्ग-
स्तु होमो निवर्तते मन्त्रादिलोपे देवतोद्देशस्यापि लोपात् ।
मानवेऽप्युक्तं—

अमन्त्रका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ इति ॥

उपनयनं तु नास्ति तत्स्थानापन्नतया विवाहस्य स्मरणात् ।
अतो विवाहात्प्रागनुपनीततुल्यमाचरेत् । ऊर्ध्वं तु भर्तृतुल्यं
'सहधर्मश्चर्यताम्' इति वचनात् । उपनयनाभावान्नाध्ययनम् ।

* रेरात्रिव इत्यपिपाठः.

तदभावात्तदर्थं नियमा जपाश्च न सन्ति । आहत्य विहि-
तास्तु वचनबलाद्भदन्त्येवेति ॥ १९ ॥

तृतीये वर्षे चौलम् ॥ १६ ॥

अत्र जननादिमासगणनया द्वादशमासास्संवत्सरः, न
चैत्रादिः ॥ १६ ॥

तत्र नापित उष्णोदकमादर्शः क्षुरो वौदुम्बरः
पिञ्जूल्य इति दक्षिणतः ॥ १७ ॥

नापितो वपनकर्ता आयसक्षुरपाणिः 'आयसेन प्रच्छिद्य'
इति वचनात् । उष्णोदकं कंसपात्रपूर्णं, आदर्शः, क्षुरः औ-
दुम्बरो वा विकल्प्यते । दर्भपिञ्जूल्य एकविंशतिः एतान्यग्नेर्द-
क्षिणतः स्युः ॥ १७ ॥

आनडुहो गोमयः कृसरस्थालीपाको वृथापक
इत्युत्तरतः ॥ १८ ॥

पुंगवशकृत्, पाकधर्मरहितोऽग्न्यन्तरशूतस्तिलमिश्रः स्थाली-
पाकश्चाग्नेरुत्तरतः स्याताम् ॥ १८ ॥

माता च कुमारमादाय ॥ १९ ॥

पृथङ्निर्देशः कर्तुंरुत्तरतः उपवेशनार्थः । मातुर्न दर्भासनम् ।
चकारः उत्तरत इत्यस्यानुकर्षणार्थः । एतन्नापितादिस्थापनं
ब्रह्मोपवेशनादूर्ध्वं स्यात् । एतान्यहोमार्थानि । अतः स्त्रिया अपि
स्युः । अव्यावृत्तिरव्यवायश्च तेषां नावश्यं स्याताम् । तथा
परिषेचनेऽपि नाभिपरिहरणम् ॥ १९ ॥

हुत्वाऽयमागादिति नापितं प्रेक्षेत्सवितारं ध्या-
यन् ॥ २० ॥

प्रपदान्तं कृत्वा मातृप्रयुक्तं कुमारेऽन्वारब्धे व्याहृतिभि-
स्तिष्ठभिर्हुत्वा पुनस्समस्तान्ताभिश्चतसृभिर्हुत्वा 'अयमागात्'
इति नापितं प्रेक्षेत् सवितारं ध्यायन् ॥ २० ॥

उष्णेनेत्युष्णोदकं प्रेक्षेद्वायुं ध्यायन् ॥ २१ ॥

वायुं मनसा ध्यायन् ॥ २१ ॥

आप इत्युन्देत् ॥ २२ ॥

दक्षिणतः केशान् उष्णोदकेन क्लृदयेत् ॥ २२ ॥

विष्णोरित्यादर्शं प्रेक्षेदौदुम्बरं वा ॥ २३ ॥

स्पष्टम्* ॥ २३ ॥

ओषधय इति दर्भापिञ्जलीस्सप्तोर्ध्वाग्रा अभि-
निधाय ॥ २४ ॥

केशैस्संहृत्य ॥ २४ ॥

स्वधित इत्यादर्शेन क्षुरेणौदुम्बरेण वा ॥ २५ ॥

दर्भाग्रयुक्तान् केशानन्यतरेण संयोजयेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

येन पूषेति दक्षिणतस्त्रिः प्राञ्चं प्रोहेत् ॥ २६ ॥

आदर्शेन क्षुरेणौदुम्बरेण वा केशान् दर्भाग्रसंयुक्तांस्त्रि-
स्संमृज्यादित्यर्थः । मन्त्रस्यापि त्रिरावृत्तिः ॥ २६ ॥

* "ओदुम्बरं ताम्रमथं" इत्यधिकः पाठः कश्चित्.

सकृदायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये केशान्
कुर्यात् ॥ २७ ॥

अमन्त्रकमेतत् ॥ २७ ॥

उन्दनप्रभृत्येवं पश्चादुत्तरतश्च ॥ २८ ॥

स्पष्टम् ॥ २८ ॥

त्र्यायुषमिति पुत्रस्य मूर्धानं परिगृह्य जपेत् ॥

उभाभ्यां हस्ताभ्यां परितो गृहीत्वा ॥ २९ ॥

उदङ्मुत्सृप्य कुशली कारयेद्यथागोत्रकुलकल्पम्

वपनं कारयेन्नापितेन । गोत्रादिवशेन शिखाव्यवस्था स्म-
र्यते, तदनुसारेण नापितं संप्रेष्य होमं समापयेत् ॥ ३० ॥

अरण्ये केशान्निखनेयुः ॥ ३१ ॥

सर्वान् केशान् गोमयेन प्रच्छाद्य कर्मकरा निखनेयुः ॥ ३१ ॥

स्तम्बे निदधत्येके ॥ ३२ ॥

दर्भस्तम्बे ॥ ३२ ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ३३ ॥

ब्रह्मणे देया । अनेदं चिन्त्यते—एते गर्भाधानादयस्संस्कारा-
राशरीरं संस्कुर्वन्तस्सर्वेष्ववष्टार्येषु कर्मसु योग्यतातिशयं कुर्व-
न्ति । फलतिशयो योग्यतातिशये च । न पुनरयोग्यस्यैव योग्यतां
कुर्वन्ति संस्कारवन्तमाभिनिर्दिश्य पुरुषमात्रस्यैव कर्मणां विधा-

नात् स्वत एव विद्यमानत्वाद्योग्यतायाः । नाप्यकिञ्चित्कराः, आनर्थक्यप्रसंगात् । नापि स्वत एव पुरुषार्थाः संस्कारश्रुति-विरोधात् । योग्यतातिशयस्तु संभवति यथा पानीयस्य गन्धादि भुरादेश्च तैक्ष्ण्यादि । चौलपर्यन्तास्सर्वे संस्कारा आत्क्रान्तस्वकाला उपनयात् प्रागेव कालातिपत्तिप्रायश्चित्तं कृत्वा कर्तव्यः । ऊर्ध्वं त्वकृतानां लोप एव 'तद्वितीयं जन्म' इति जन्मान्तरव्यपदेशात् । संस्कारषु द्विप्रकारं शास्त्रमस्ति एकं पितुरुपदशकं पुत्रमुत्पादयेत् संस्क्रुर्याच्चेति । अपरं पुत्रस्यैते संस्कारा आत्मार्यतया कर्तव्या इति । नन्वस्वव्यापारे कथं प्रामाण्यम् । सत्यं, यदि व्यापारकर्तृता बोध्या स्यात्, कर्मजन्यस्य हि पुरुषार्थस्य पुरुषशेषतया जन्यता शब्देन बोध्यते । सा च कदाचित् स्वव्यापारात् स्यात् कदाचित्परव्यापारात् स्यात् । इयान्विशेषः स्वव्यापारे तत्सिद्धये स्वयमेव प्रवर्तते । परव्यापारे तु यदि स्वाधिकारादेव प्रवर्तमानमन्यं लभते तदोदास्ते प्रसङ्गात् कार्यसिद्धेः । अलाभे तु स्वयमेव प्रयोजयति केनाप्युपायेन । ननु असौ शिशुत्वात्प्रतिपत्तुं न शक्नोति गर्भाधानाद्यवस्थायां तु सुतरां प्रतिपत्त्यसंभवः । सत्यं, यदि यस्यैव फलं तस्यैव प्रतिपत्त्युत्पादकत्वेन शब्दस्य प्रामाण्यं स्यात् । 'स्वर्गकामो यजेत' इति स्वर्गकामिन इदं कर्तव्यमिति तस्यान्यस्य चाविशेषेण प्रमितिं जनयत्येव शास्त्रमुभयोरपि प्रमाणमेव । इयान्विशेषः—स्वर्गकामश्चेत् ममेदं कर्तव्यमिति प्रतिपद्यते । अन्यश्चेत् स्वर्गकामिन इदमिति प्रतिपद्यते न ममेदमिति कामसदसत्त्वोपाधिनिमित्तोऽसौ भेदो न शब्दस्य तत्र व्यापारः । अतः पिता तस्य कर्तव्यं शास्त्रेण निश्चित्यात्मनश्चावश्यं कर्तव्यतां प्रतिपद्य तत्करोति, पितुरभावे यः तद्रक्षणेऽधिकृतः । तदभावे

यः परोपकारं कर्तुं प्रवृत्तः, यो वा तं प्रत्यात्मनो गुरुत्वमिच्छति, हितैषी वा कश्चित् कुर्यात् कारयेद्वा । स्वाधिकारप्रवृत्तश्चेदात्मीयमेव द्रव्यं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् । तत्कार्यप्रवृत्तश्चेत्कुमारस्य यत्स्वं तदेव ॥ ३३ ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तौ
द्वितीयस्य पटलस्य
तृतीयः खण्डः.

अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

अत्र गर्माधानादि वर्षगणनं 'गर्मादिस्संख्या वर्षाणाम्' इति स्मृतेः । एवमुत्तरत्रापि । 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यम्' इति शास्त्रान्तरे दर्शनात् ताभ्यामविरोधादुदगयनस्य समुच्चयः । केचित्त्वादुः—'शरादि वैश्यम्' इत्यनेन विरोधात्तेन च तुल्यश्रुतित्वाद्वसन्तादेर्विकल्प एवेति ॥ १ ॥

तस्या षोडशादनतीतः कालः ॥ २ ॥

अ'ङ्गमिविधौ । आपत्कालोऽयं, अत ऊर्ध्वं ब्राह्मणं भवान्ति । एवमुत्तरत्रापि ॥ २ ॥

एकादशे क्षत्रियम् ॥ ३ ॥

उपनयेदिति वर्तते ॥ ३ ॥

तस्या द्वाविंशात् ॥ ४ ॥

अनतीतः काल इत्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

द्वादशे वैश्यम् ॥ ५ ॥

स्पष्टम् ॥ ५ ॥

तस्या चतुर्विंशत् ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

कुशलीकृतमलङ्कृतमहतेनाच्छाद्य हुत्वाऽग्ने व्रत
पत इति ॥ ७ ॥

कुशलीकृतं रूपम् । अलङ्कृतं चाङ्गम् । वपनालङ्कारौ ।
अतस्तौ चावश्यमुपनयनमुद्धर्ते कर्तव्यौ । एष क्रमः—वपनं कृत्वा
अलङ्कृत्य नान्दीमुखं कृत्वा कौतुकबन्धनं कृत्वा पुण्याहं वाच-
यित्वा कुमारं भोजयित्वापलेपनाद्यभ्युक्षणान्तं कृत्वा तत्रैकदेशं
प्रणीय प्रज्वालय 'इमं स्तोमम्' इत्यादि ब्रह्मोपवेशनान्तं कृत्वा
नवेनाधरवाससाऽऽच्छाद्य यज्ञोपवीतमजिनं चामन्त्रकं प्रतिमु-
च्याचमयित्वाऽऽत्मनो दक्षिणत उदगग्रेषु दर्भेषूपवेश्य परिस्त-
रणादि प्रपदान्तं कृत्वाऽन्वारब्धे माणवके व्याहृतिभिस्तिष्ठभि-
र्हुत्वा पुनश्च समस्तान्तीभिश्च चतसृभिर्हुत्वा 'अग्ने व्रतपते' इत्या-
दिभिः पञ्चभिर्माणवकं हावयेत् मन्त्रलिङ्गात् । मन्त्रलिङ्गनिरी-
क्षणार्थमेव हि पञ्चभिरिति नोक्तम् ॥ ७ ॥

उत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्याञ्जलिं कारयेत्

अग्न्यात्मनोरन्तरेण माणवकं गमयित्वा प्रदक्षिणमावृत्तं
दर्भेषु प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्याकोशाञ्जलिं कारयेत् माणवकमा-
चार्यः ॥ ८ ॥

स्वयं चोपरि कुर्यात् ॥ ९ ॥

प्राङ्मुखो दर्भेषु स्थितः ॥ ९ ॥

दक्षिणतस्तिष्ठन्मन्त्रवान् ब्राह्मण आचार्यायोद-
काञ्जलिं पूरयेत् ॥ १० ॥

आचार्यस्य दक्षिणत उदगग्रेषु दर्भेषूदङ्मुखस्तिष्ठन् ब्राह्मणः
'ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्व' इत्येतन्मन्त्रवित् । ऋत्विक्त्वात्सिद्धे
ब्राह्मण इत्यन्यत्राप्यञ्जलिपूरणे ब्राह्मणनियमार्थं, यथा चन्द्रोप-
स्थाने ॥ १० ॥

आगन्त्रेति जपेत् प्रेक्षमाणे ॥ ११ ॥

अञ्जलिस्थमुदकं प्रेक्षमाणे माणवके जपेदाचार्यः । 'ब्रह्म-
चर्यमागामुप मा नयस्व' इति ब्राह्मणो ब्रह्मचारिणं वाचयेत्
मन्त्रलिङ्गात् ॥ ११ ॥

को नामासीत्युक्तो देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं वाऽ-
भिवादनीयं नाम ब्रूयादसावस्मीति ॥ १२ ॥

आचार्येणोक्तस्सन् देवताश्रयं स्वजन्मनक्षत्रं यद्देवत्यं तद्दे-
वताश्रयं आप्रेय इतिवत्, नक्षत्राश्रयं स्वजन्मनक्षत्राश्रयं अश्वयु-
ग्बिष्णुशर्मानामास्मीतिवत् प्रतिब्रूयान् माणवकः । अभिवादनीयं
गुह्यम् । अश्वयुक् अपभरणी कृत्तिकाः राहिणी मृगशीर्षं
आर्द्रा पुनर्वसू ध्रुवः आश्लेषा मखाः फल्गुनी उत्तरफल्गुनी
हस्तः चित्रा स्वाती विशाखे अनूराधाः ज्येष्ठा मूलं अषाढाः
उत्तराषाढाः श्रवणं श्रविष्ठा शतभिषक् प्रोष्ठपदा उत्तरप्रोष्ठ-

पदा रेवती एतानि नक्षत्राणि । अश्विनौ यमः अग्निः प्रजापतिः
 सोमः रुद्रः अदितिः बृहस्पतिः सर्पाः पितरः अर्यमा भगः
 सविता इन्द्रः वायुः इन्द्राग्नी मित्रः इन्द्रः प्रजापतिः पितरो
 वा आपः विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः इन्द्रः अजएकपात् अ-
 हिर्बुध्न्यः पूषा एतानि दैवतानि । आश्वयुजः आपभरणः
 कार्तिकेयः रौहिणेयः मार्गशीर्षः आर्द्रकः पौनर्वसुः पौषः आ-
 श्रेषः माघः फाल्गुनः औत्तरफाल्गुनः हस्तः चैत्रः स्वातिः
 वैशाखः अनूराधः ज्यैष्ठ्यः मूलः आषाढः औत्तराषाढः श्रावणः
 श्रविष्ठः शातभिषजः प्रौष्ठपदः औत्तरप्रौष्ठपदः रैवतः इति न-
 क्षत्राश्रयनिर्देशः । आश्विनः यास्यः आश्लेयः प्राजापत्यः सौम्यः
 रौद्रः आदित्यः बार्हस्पत्यः सार्वः पित्र्यः आर्यमणः भागः सा-
 वित्रः ऐन्द्रः वायव्यः ऐन्द्राग्नः मैत्रः ऐन्द्रः पित्र्यः आप्यः
 वैश्वदेवः वैष्णवः वासवः ऐन्द्रः अजएकपादः अहिर्बुध्न्यः पौ-
 ष्णः इति देवताश्रयनिर्देशः ॥ १२ ॥

उत्सृज्यापो देवस्य त इति दक्षिणोत्तराभ्यां
 हस्ताभ्यामञ्जलिं गृह्णीयादाचार्यः ॥ १३ ॥

माणवकाञ्जलाबुत्सृज्यासौशब्दे विष्णुशर्मन्नितिवत् ब्रूयात् ॥

सूर्यस्येति प्रदक्षिणमावर्तयेत् ॥ १४ ॥

अञ्जलिं गृह्णन्नेव यावत्प्राश्नुखः स्यात् तावदावर्तयेत् ।
 असाविति पूर्ववत् ॥ १४ ॥

दक्षिणमंसमन्ववमृश्यान्तर्हितां नाभिमाल-
 भेत्प्राणानामिति ॥ १५ ॥

अनन्तर्हितामेव पाणिभ्यां परितो गृह्णीयात् ॥ १५ ॥

अथैनं परिदद्यादन्तकप्रभृतिभिः ॥ १६ ॥

अनन्तर्हितामेव पाणिभ्यां परितो गृह्णीयात् । 'अन्तक इदं ते परिदद्याम्युदरम्' इत्युदरम्, 'अहुर इदं ते परिदद्याम्युरः' इत्युरः, 'कृशन इदं ते परिददामि कण्ठम्' इति कण्ठम् ॥ १६ ॥

दक्षिणमंसं प्रजापतये त्वेति ॥ १७ ॥

दक्षिणेन पाणिना गृह्णीयादिति शेषः । इतः प्रभृत्यसौ-
शब्दे विष्णुशर्मन्नितिवन्माणवकनाम ब्रूयादाचार्यः ॥ १७ ॥

सव्येन सव्यं देवाय त्वेति ॥ १८ ॥

सव्येन पाणिना सव्यं गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १८ ॥

ब्रह्मचार्यसीति ॥ १९ ॥

विष्णुशर्मन्नितिवन्माणवकमुक्त्वा ॥ १९ ॥

संप्रेष्योपविश्य दक्षिणजान्वक्तमञ्जलिकृतं प्रद-
क्षिणं मुञ्जमेखलामाबध्नन्वाचयेदियं दुरु-
क्तादिति ॥ २० ॥

'समिधमाधेहि' इत्यादिभिश्चतुर्भिस्संप्रेष्योदगग्रेषु दर्भेषूप-
विष्टं नमस्काराञ्जलिकृतं त्रिवृत्कृतां मुञ्जमेखलां प्रदक्षिणं त्रिः
परिवारयन्नाचार्यो माणवकं मन्त्रं वाचयेत् ॥ २० ॥

अधीहि भो इत्युपसिदेत् ॥ २१ ॥

अग्नेः पश्चात् स्वस्थान आचार्य उपविष्टे पूर्ववत् प्रत्या-
गम्य दक्षिणेन पाणेना सव्यं पाणिमनङ्गुष्ठमुपसंगृह्य 'अग्नीहि
भो' इति दक्षिणत उदगग्रेषु प्राङ्मुख उपविशेत्, आचार्याभि-
मुखे चक्षुर्मनसी कृत्वा प्रागग्रेषु वोदङ्मुखः । अयं विशेषः स्मृत्य-
न्तराद्गम्यते । आचार्यश्च तथा कारयेत् । तदेतदाचार्यस्य समो-
पनयनं उपनयनं उपनयनशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । अथोपरि
ष्टाद्धोमादि समापयेत् । नन्वेवं सति सावित्रत्रध्यापनादेर्होमप्र-
योगान्तर्भावो न स्यात् । नायं दोषः, 'उपनयीत तमध्याप-
येत्' इति उपनयनोत्तरकालभावित्वश्रवणादध्यापनस्य । ननु-
वेदाध्यापनं तत्रोक्त, इह तु सावित्रत्रध्यापनम् । नायं दोषः, स-
र्ववेदाध्यापनोपक्रमरूपत्वात्सावित्र्यध्यापनस्य । तथा हि—'सर्वे-
भ्यो वै वेदेभ्यस्सावित्र्यनूच्यत इत हि ब्राह्मणम्' । अपि च
सर्ववेदात्मकत्वं सर्वसारत्वं च सावित्रयादीनां श्रुतिस्मृतिषु
श्रूयत एव । तथाहि—'त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादम-
दूदुहत्' इत्यादिभिः । अत उपरिष्टाद्धोमादि समाप्यैव सावित्रत्र-
ध्यापनम् ॥ २१ ॥

अत ऊर्ध्वं सावित्रयादेरध्यापनप्रकारमाह—

तस्मा अन्वाह सावित्रीं पच्छोऽर्धर्चशस्सर्वा-
मिति ॥ २२ ॥

पादेपादेऽवसायाध्यापयीत, ततः पादद्वयेऽवसाय, ततस्स-
र्वां सहत्य ॥ २२ ॥

महाव्याहृतीश्चैकैकशः ॥ २३ ॥

भूर्भुवस्स्वरिति प्रत्येकमवसाय ॥ २३ ॥

ओंकारं च ॥ २४ ॥

ओमिति चाध्यापयति ॥ २४ ॥

प्रयच्छत्यस्मै वार्क्षं दण्डम् ॥ २५ ॥

स्मृत्युक्तं दण्डं प्रयच्छेदाचार्यः ॥ २५ ॥

सुश्रवस्सुश्रवसं मेति ॥ २६ ॥

प्रतिगृह्णीयादिति शेषः ॥ २६ ॥

समिधमादध्यादग्नये समिधमिति ॥ २७ ॥

याज्ञियां समिधं तस्मिन्नेवाग्नावादध्यान्माणवकः । औपा-
सनवदुभयतः परिषेचनम् ॥ २७ ॥

भैक्षं चरेत् ॥ २८ ॥

भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणः । भिक्षां भवति देहीति
क्षत्रियः । भिक्षां देहि भवतीति वैश्यः । दण्डहस्त आदित्य-
मुपस्थायाग्निं प्रदक्षिणीकृत्य भैक्षं याचेत् ॥ २८ ॥

मातरमग्रे ॥ २९ ॥

प्रथमं मातरं याचेत् ॥ २९ ॥

अथान्यास्सुहृदः ॥ ३० ॥

सुहृद इति स्त्रीपुंसयोस्साधारण्यात् स्त्रीनियमार्थमन्या
इति विशिनाष्टि ॥ ३० ॥

आचार्याय भैक्षं निवेदयेत् ॥ ३१ ॥

भैक्षमिदमुपयुज्यतामिति ब्रूयात् । आचार्योऽपि गृहीयान् प्रतिप्रयच्छेद्वा यथारुचि । उपनयनं वेदाध्ययनाङ्गं पुरुषसंस्कार-द्वारेण तद्धर्ममेव क्रियमाणमपेक्षते 'अध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्च द्विजातीनाम्' इत्यधिकृत्य विधानादुपनयनाच्च द्विजातित्वसिद्धेः । अत उपनयनरहितानां तेष्वनधिकारः । न केवलं वैधत्वं किं तु निषेधात्प्रत्यवायश्च ॥३१॥

तिष्ठेदाऽस्तमयानूष्णीं ॥ ३२ ॥ त्रिरात्रं क्षार-
लवणदुग्धमिति वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

स्पष्टे सूत्रे ॥ ३२-३३ ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तौ

द्वितीयस्य पटलस्य

चतुर्थः खण्डः.

गोदाने चौलवत्कल्पः ॥ १ ॥

अष्टौ व्रतानि स्मर्यन्ते छन्दोगानां—उपनयनं गोदानं व्रातिकमादित्यव्रतं माहानास्त्रिकमौपनिषदं भौतिकं ब्रह्मसामव्रतमिति । तेषामुपाकरणविसर्गो च स्मर्यते । तत्रोपनयनं कृत्स्नाध्ययनार्थमपि सत् व्रतान्तरनिरपेक्षं सावित्र्यध्ययने तत्सामाध्ययने च उपकरोतीति व्रतान्तरत्वेन व्यपदिश्यते । निरपेक्षकारस्य च विसर्गः क्रियते उपनीतं वक्ष्यमाणान्यधश्शय्यादीनि स्मृत्युक्तानि च नियमानि समाचरन्तं सावित्रीं तत्साम चाध्याप्य यथा-श्रद्धे काले गते हविष्यमेकभुक्तं भोजयित्वा प्रागुदयात्प्राङ्गो-

दङ्गु ग्रामान्निष्क्रम्य कमण्डलुनोदकं गृहीत्वा प्रागुदकप्रवणे देशे गोमयेनोपलिप्य कुशैः प्रदक्षिणं मण्डलं कृत्वादिते तेनोदकेनाचम्य दर्भमुष्टिं गृहीत्वा प्रह्वीभूतो वामदेव्येन मण्डलं प्रविशेदाचार्यः । शिष्यश्च तमन्वारभ्य तथा प्रविशेत् पुनराचम्य प्रपदान्तं कृत्वाऽन्वारब्धे व्याहृतिभिः हुत्वा 'इन्द्राय बृहज्ज्ञानवे स्वाहा, प्रजापतये मनवे स्वाहा' इत्याधारावाधार्याज्यभागौ हुत्वा 'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा रुद्राय स्वाहेन्द्राय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहा ऋषिभ्यस्स्वाहा क्रग्भ्यस्स्वाहा यजुर्भ्यस्स्वाहा सामभ्यस्स्वाहा श्रद्धायै स्वाहा प्रज्ञायै स्वाहा मेधायै स्वाहा सावित्र्यै स्वाहा सदसस्पतये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा' इति च हुत्वा होमं समाप्य कुशेष्वासीनो दक्षिणेन पाणिना कुशमुष्टिं धारयन् यथाविधं वक्ष्यमाणं तथाविधं श्रावयेत् औपूर्वा व्याहृतीः सावित्री चतुरनुद्रुत्य मनसा साम सावित्रीं च 'सोमं राजानं ब्रह्मज्ज्ञानम्' इति द्वे पञ्चनिधनं वामदेव्यं वैरूपं वाचोव्रते द्वे भद्रश्रेयसी च पूर्वं गीत्वा माणवकं गायत्रं श्रावयेत् । अथोपरिष्ठात्सप्त महासामकल्माषवामदेव्यानि गीत्वा पुनरेकदेशं प्रणीथानुप्रवचनीयहोमः—प्रपदान्तं कृत्वाऽन्वारब्धे व्याहृतिभिर्हुत्वा पुनश्च समस्तान्ताभिश्चतसृभिर्हुत्वा 'अग्ने व्रतपते' इत्यादिभिः पञ्चभिर्ब्रह्मचारिणं हावयेत् । 'उपनयनव्रतमचारिणं तस्ते प्रावोचं तदशकं तेनारात्समिदमहमनृतात्सत्यमुपागाम्' इति मन्त्रविकारः । ऋचं साम सदसस्पतिमिति चाज्यं जुहुयात् । उपरिष्ठाद्धोमादि दक्षिणान्तं कृत्वा ततो वामदेव्येन क्रमशो निष्क्रमणं, ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥

अथ गोदानोपाकरणं—तत्र चौलवत् केशकृतिः वपनामि-
त्यर्थः । वपनाङ्गत्वान्नापितादिरप्यतिदिश्यते, कृसरस्थालीपाकः
माता त्रयायुषमिति च त्रयं निवर्तते अतदर्थत्वात् । होमस्त्व-
स्ति—‘एवं चौलोपनयनगोदानेषु’ इति वचनात् । समस्ता-
भिर्व्याहृतिभिः होमः कर्तव्यः ॥ ११ ॥

सलोमं वापयेत् ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥ २ ॥

गोअश्वाविमिथुनानि दक्षिणाः पृथग्वर्णानाम् ॥

गोमिथुनमश्वमिथुनमविमिथुनं च यथाक्रमं ब्राह्मणादीनां
गोस्थाने स्यात् ॥ ३ ॥

सर्वेषां वा गौः ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अजः केशप्रतिग्रहाय ॥ ५ ॥

यः केशान् निखनेत् तस्मै देयः ॥ ५ ॥

उक्तमुपनयनम् ॥ ६ ॥

चौलवद्वपनान्तं कृत्वा पुनरेकदेशं प्रणीय उपनयनवत्कृत्स्नं
कुर्यात् । ‘गोदानव्रतं चरिष्यामि’ इति मन्त्रविकारः । समी-
पनयनस्याध्यापनार्थत्वात् सावित्रचक्ष्ययनमपि तद्वदेव कुर्यात् ।
ऋदुपनयनं गोदानाद्यपि तदेवोक्तमिति सूत्रयोजना ॥ ६ ॥

नाचरिष्यन्तं संवत्सरम् ॥ ७ ॥

यस्य संवत्सरं चरिष्यामीति बुद्धिस्तमेवेदं ग्राहयेत् ।
यस्य तु न चरिष्यामीति बुद्धिस्तं न ग्राहयेदित्यर्थः । तमपि
केनाप्युपायेन तथाबुद्धिसुत्पाद्य ग्राहयेदेव ॥ ७ ॥

अनियुक्तं त्वहतम् ॥ ८ ॥

अनियुक्तमनियतं, तुशब्दोऽवधारणार्थः । अहतमेवानियतं,
सूत्रचर्ममेखलादण्डा नियता एव । असत्यवधारणे कृतकार्य-
तया तेषामपि निवृत्तिराशङ्क्येत, अतः पुराणानि त्यक्त्वा न-
वानि गृह्णीयात् ॥ ८ ॥

तथाऽलङ्कारः ॥ ९ ॥

अनियत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ व्रतिनो नियमा उच्यन्ते—

अधस्संवेशी ॥ १० ॥

खट्वादिनिषेधकः ॥ १० ॥

अमधुमांसाशी स्यात् ॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥ ११ ॥

**मैथुनक्षुरकृत्यस्नानावलेखनदन्तधावनपादधा-
वनानि वर्जयेत् ॥ १२ ॥**

क्षुरकृत्यनिषेधो नोपरिच्छेदनस्य । दृष्टार्थस्य स्नानस्य
निषेधो न विहितस्य । अवलेखनं स्पृश्यमलापकर्षणम् । पाद-
धावनं नखकुन्तनादि ॥ १२ ॥

नास्य कामे रेतस्स्कन्देत् ॥ १३ ॥

कामे निमित्ते रेतस्स्कन्दनं न कुर्यात् । अनेनैव सिद्धे
मैथुननिषेधो दोषभूयस्त्वसूचनार्थः ॥

न गोयुक्तमारोहेत् ॥ १४ ॥

गवा युक्तं रथादि ॥

न ग्राम उपानहौ ॥ १५ ॥

उपानहौ ग्रामे वर्जयेत्, न बहिर्निषेधः । एषु सूत्रेष्वधि-
कवचनानि सजातीयस्मृत्युक्तोपसंग्रहणार्थानि ॥

मेखलाधारणभैक्षचर्यदण्डसमिदाधानोपस्पर्श-
नप्रातरभिवादा नित्यम् ॥ १६ ॥

धारणग्रहणं बस्त्रसूत्रचर्मणामुपसंग्रहणार्थम् । भैक्षचर्यमुक्तेन
प्रकारेण । चर्यग्रहणं सायंप्रातर्भैक्षभोजनार्थम् । दण्डेत्यस्या-
नन्तरं धारणशब्दोऽध्याहर्तव्यः । विनष्टानप्सु प्रास्यान्यान्मन्त्रेण
गृह्णीयात् ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

इति मनुवचनाच्च । समिदाधानं 'देव सवितः प्रसुव'
इति लौकिकेऽग्नौ परिचरणतन्त्रेण सायं प्रातश्च । आधानग्रहणं
व्याहृतिभिश्च समस्तान्ताभेस्समिदाधानार्थम् । याज्ञिक्या एव
समिधः । उपस्पर्शनं स्नानम् । प्रातरभिवादो गुरुणां कर्ण-
समौ बाह्व उद्धृत्य व्यत्यस्तेन पाणिना दक्षिणेन दक्षिणं पादं

गृह्णीयात् सव्येन च सव्यम् । अभिवादये विष्णुशर्मनामाहमस्मि भो
इतिवद्यथानाम । नित्यमिति समाप्तेष्वपि व्रतष्वास्नानादनुवृ-
त्त्यर्थम् । एते सर्वव्रतसाधारणाः 'अनियुक्तम्' इत्यारम्भोक्ताः ॥

गोदानव्रातिकादित्यव्रतौपनिषदज्येष्ठसामिका-
स्संवत्सराः ॥ १७ ॥

संवत्सरं च कर्तव्या इत्यर्थः ॥

नादित्यव्रतमेकेषाम् ॥ १८ ॥

एकेषां शाखिनामादित्यव्रत नास्ति येषां शुक्रियपाठो न
विद्यत इत्यर्थः । अपर/ व्याख्या — एकेषामाचार्याणां मतेन सर्वे-
षामेव शाखिनामादित्यव्रत नास्तीति ॥

ये चरन्त्येकवाससो भवन्ति ॥ १९ ॥

न वाससां परिवर्तनं कुर्युः ॥

आदित्यं च नान्तर्दधते ॥ २० ॥

छायागमननिषेधोऽयम् ॥

न चापोऽभ्युपयन्ति ॥ २१ ॥

स्नानार्थमपि नावगाहनं कुर्युः ॥

शक्ररीणां द्वादश नव षड्वय इति विकल्पाः ॥

संवत्सरा इति वर्तते । विकल्पा इति विविधा एते कल्पाः
न तुल्या इत्यर्थः । अनेन कालभूयस्तथा फलभूयस्त्वं द्योत्यते ॥
अथ महानास्त्रीव्रतिनां नियममाह—

कृष्णवस्त्रः ॥ २३ ॥

कृष्णस्तु वर्णविशेषः, आर्द्रवस्त्रता वा ॥

कृष्णभक्षः ॥ २४ ॥

नोरसाहारः अपकाहारो वा ॥

आचार्याधीनः ॥ २५ ॥

असत्यप्यध्ययने तत्प्रियकारी स्यात् ॥

तिष्ठेद्दिवा ॥ आसीत नक्तम् ॥ २६—२७ ॥

स्पष्टे ॥

संवत्सरमेकेषां पूर्वैः श्रुताश्चेत् ॥ २८ ॥

यस्य पित्रादिभस्त्रचवरैश्शक्योऽधीताः स संवत्सरं चरे-
दित्येके मन्यन्ते ॥

उपोषिताय परिणद्धाक्षायानुगापयेत् ॥ २९ ॥

‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति द्वितीयास्थाने तादर्थ्यवाचिचतु-
र्थी कृता तदर्थानां धर्माणां बाहुल्यं सूचयितुम् । ते च धर्मा
निदानकारेणोक्ताः आचारसिद्धाश्च वेदितव्याः । तान् वक्ष्यामः ।
महानास्न्यध्ययनकाले आचार्यशिष्ययोर्हस्तेनोदकधारणम्, एको
वा द्वौ वा गायेतां न बहवः, सकृद्वचमुक्त्वा साम च
सकृदेव पुरीषपदमुक्त्वा पुनः पादशः सकृद्भूयात्, नावर्तयेदेक-
स्मिन् दिने । व्रतचरणकाले सायंप्रातस्स्नानं, वर्षति चरणं
नातीयात् । नात्रोपेक्षा कर्तव्या कृत्स्नवेदतुल्यत्वात् अस्य सोमः ।

व्रतचरणकाले पूर्णेऽहोरात्रं वाग्यत उपवसेत् । प्रागस्तमयाद-
हतेन वाससा चक्षुषो पिधाय रात्रावासीत । अथ परेद्युरुपो-
षितं परिणद्धाक्षं वाग्यतमुपनयनवच्छेयःपर्यन्तं गीत्वा शक्करी-
र्गापयेत् श्रावयेद्वा श्रावणविधिवचनात् । अनु सादृश्यार्थः । अध्य-
यनकालवदुदकधारणमृगजपश्चेत्यर्थः । प्रतिस्तोत्रीयं पुरीषपदाभ्या-
सो विशेषः ॥

यथा मा न प्रधक्ष्यतीति तं प्रातरभिवीक्ष्य-
न्ति यान्यप्रधक्षन्तं मन्यन्तेऽपोऽग्निं वत्स-
मादित्यम् ॥ ३० ॥

शक्करीगानानन्तरं यथा वीक्षणे कृते मां दग्धुं न शक्यति
माणवक इत्याचार्यो मन्यते तथा तं वीक्षयेत् प्रातःकाले । अभी-
त्यनन्यवीक्षणार्थम् । बहुवचनं गुरुत्वात्पूजार्थम् । यानि दग्धुमशक्तं
मन्यन्ते तानि वीक्षयेत् । कानि पुनस्तानि ? अवादीनि ॥

तेषां वीक्षणमन्त्रान् क्रमश आह—

अपोऽभिव्यख्यमित्यपो ज्योतिरभिव्यख्यमि-
त्यग्निं पशूनभिव्यख्यमिति वत्सं सुराभिव्य-
ख्यमित्यादित्यं विसृजेद्वाचम् ॥ ३१ ॥

वाग्यमननियमं त्यजेत् नावश्यं भाषेत ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ३२ ॥

वीक्षिता गौराचार्याय देया माणवकेन ॥

कंसो वासो रुक्मश्च ॥ ३३ ॥

कंसपूर्णा आपः तत्र रुक्मं निधाय वीक्षेत, तं कंसं रुक्मं च पिधानार्थं च वस्त्रमाचार्याय दद्यात् ॥

अनुप्रवचनीयेष्वृचं साम सदसस्पतिमिति चा-
ज्यं जुहुयात् ॥ ३४ ॥

प्रवचनात् पश्चात् क्रियत इत्यनुप्रवचनीयहोमः । चकार-
स्समुच्चयार्थः । उपनयनविसर्गेऽस्माभिरुक्तानाम् । आज्यमि-
ति प्रतिनिधिर्वर्जनार्थं, अलाभेऽपि कालोत्कर्ष एवेति । संहिता-
श्रवणरहस्यविधयो गृह्यविशेषाद्गृह्याः । सर्वानुसारेणास्माभि-
रुपनयनमुक्तम् । अथोक्तेन प्रकारेण गोदानव्रतमुपाकृत्य तस्मिन् संव-
त्सरे, 'अग्न आयाहि' इत्यादि, 'वर्माव धृष्ण वारुज' इत्यन्तमृचम-
ध्याप्य 'ओम्नायी' इत्यादीनि चाग्नेयैन्द्रपावमानानि पर्वाण्यध्याप-
यित । पूर्णे संवत्सरे उपनयनविसर्गवद्विसर्गं कुर्यात् । नात्र प्रा-
गुदयात् गमननियमः वामदेव्येन प्रवेशनिष्क्रमणे । वामद्वयादी-
नि श्रेयोऽन्तानि सप्तहादोनि कल्माषान्तानि च निवर्तन्ते ।
गायत्रस्य स्थाने आग्नेयैन्द्रपावमानानि पर्वाणि श्रावयेत् । अ-
शक्तश्चेत् पर्वाद्यन्तानि सामानि, 'सोमं राजानम्', 'इत एत उ-
दारुहन्', 'स पूर्व्यो महो नाम्', 'अभिन्निपृष्ठम्' इति च श्राव-
येत् । अनुप्रवचनीये गोदानव्रतमचारिणमिति मन्त्रविकारः । अ-
थ ब्रातिकमुपनयनवत्सर्वं कुर्यात् । ब्रातिकमिति मन्त्रविकारः ।
तस्मिन् संवत्सरे, 'इन्द्रज्येष्ठं न आभर' इत्यादि, 'सुप्रपाण इहस्ते'
इत्यन्तमृचमध्याप्यार्कइन्द्रव्रतानि छान्दसानि त्रीणि पर्वाण्यध्याप-
यित । आदित्यव्रताभावपक्षे श्रुक्तीयमपि पूर्णे संवत्सरे उपनय-
नविसर्गवद्विसर्गं कुर्यात् । गायत्रस्य स्थाने छान्दसानि पर्वा-

णि श्रावयेत् अशक्तौ गोदानव्रतवत् । व्रातिकादित्यव्रतमहाना-
 म्निकौपनिषदेषु नास्ति संहिताहोम इति केचित् । श्रावणवत्पू-
 र्वो होमस्संहिताध्ययनार्थत्वात् संहिताहोम इत्युच्यते । इमं हो-
 मं हुत्वाऽऽग्नेयादीनां पर्वणां चाध्ययनं संहिताध्ययनमित्युच्यते ।
 व्रातिकव्रतानन्तरमादित्यव्रतं, तस्य व्रातिकवदुपाकरणम् । तस्मिन्
 संवत्सरे शुक्रियाध्ययनं तदग्निभस्सह । उपनयनविसर्गवद्विसर्गं
 कुर्यात् । गायत्रस्य स्थाने शुक्रियाणि । अशक्तौ पूर्ववत् 'आ-
 दित्यव्रतम्' इति मन्त्रावेकारः । अथ महानाम्निकस्योपनयनव-
 दुपाकरणविसर्गौ । 'महानाम्निकव्रतम्' इति मन्त्रावेकारः । गा-
 यत्रस्य स्थाने शक्वर्यः । शेषमुक्तम् । अथोपनयनवदौपनिष-
 दव्रतम् । 'उपनिषद्भूतम्' इति मन्त्रावेकारः । गायत्रस्य स्थाने
 'देव सवितः' इत्यादि 'न च पुनरावर्तते' इत्येवमन्तं स्यात् । कृत्स्न-
 श्रवणाशक्तौ यजुरौकारादित्यप्राणानामाद्यन्तानि वाक्यानि सोमं
 राजादीनि च श्रावयेत् । अथ ज्येष्ठसामव्रतमुपनयनवत्सर्वम् । 'ज्ये-
 ष्ठसामव्रतम्' इति मन्त्रावेकारः 'भौतिकव्रतम्' इति वा । गा-
 यत्रस्य स्थाने आज्यदोहादित्रयम् । अथ ब्रह्मसामव्रतमेवम् ।
 रुच्या चरणकालनियमः । 'ब्रह्मसामव्रतम्' इति मन्त्रावेकारो
 गायत्रस्य स्थाने तवश्यावीयम् । 'ऊर्क्' इत्यादिः 'हिंमम्' इत्यन्तं
 तवश्यावीयमिति केचित् ॥ इलान्दं पञ्चानुगानमिति केचि-
 त् । शाखान्तरस्थमित्यन्ये । गोदानादीनि चत्वार्येव व्रतानि चत्वा-
 रि वेदव्रतानि' इति गौतमवचनात् । आदित्यव्रताभावपक्षे औपनि-
 षदसंहितानि चत्वारि स्युः । व्रतचतुष्टयपक्षे तूपनयनं सर्वार्थत्वात्
 गण्यते व्रतत्वेन । व्रतापेक्षाणां वेदभागानां व्रतकालेऽध्ययनाशक्तौ
 व्रतकालोत्कर्षः कार्यः । समाप्य वा व्रतनियतकालमधीयीत ।
 इतरस्य तु वेदभागस्य न कालनियमः तथा वेदाङ्गानाम् ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः—

चित्ययूपोपस्पर्शनकर्णक्रोशाक्षिवेपनेषु सूर्या-
भ्युदितसूर्याभिनिर्मुक्त इन्द्रियैश्च पापस्पर्शैः
पुनर्मामित्येताभ्यामाहुतिं जुहुयात् ॥ ३५ ॥

यूपाग्निचयनयोः कर्मापवर्गादूर्ध्वमुपस्पर्शने दोषोस्तीति त-
न्निर्हरणार्थमिदं, श्रोत्रे शब्दिते वामचक्षुःकम्पे च दुर्निमित्तत्वा-
त्तन्निर्हरणार्थं, स्वपन्तं सूर्योऽभ्यादयादस्तमियाद्वा तत्र दोषनि-
र्हरणार्थं, मनसा निषिद्धे चिन्तित चक्षुषा निषिद्धे दृष्टे श्रोत्रे-
ण निषिद्धे श्रुते घ्राणेन निषिद्धे आघ्राते वाचा निषिद्धं भा-
षिते एवमिन्द्रियैः पापकृद्भिर्युक्तस्तदोपनिर्हरणार्थं जुहुयात् आ-
ज्यतन्त्रेण, पारिचरणतन्त्रेण वा । 'पुनर्मनः' इति द्वितीयमन्त्रादिः ॥

आज्यलिप्ते वा समिधौ ॥ ३६ ॥

समित्तन्त्रेण ॥

जपेद्वा लघुषु जपेद्वा लघुषु ॥ ३७ ॥

अल्पेषु पापेषु । द्विस्तिरादरार्था । पटलसमाप्त्यर्थं वा ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तौ

द्वितीयस्य पटलस्य पञ्चमः खण्डः.

समाप्तश्च द्वितीयः पटलः.

आप्लवने पुरस्तादाचार्यकुलस्य परिवृत आस्ते॥

‘तयोराप्लवनं पूर्वम्’ इत्युक्तमिदानीं पुरुषस्योच्यते । आप्लवनं स्नानम् । अत्र कर्त्रन्तरानिर्देशेन स्वयमेव सर्वं कुर्यात् । आचार्यगृहस्याग्रे भागे प्रावृते देशे उदगग्रेषूपविशेत् ॥

उदङ्मुख आचार्यः प्रागग्रेषु ॥ २ ॥

तस्य दक्षिणत उपविशेत् ॥

एवं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ३ ॥

नित्ये कामोपबन्धोऽयम् ॥

गोष्ठे पशुकामः ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥

सभायां यशस्कामः ॥ ५ ॥

ब्रह्मस्थाने ॥

सर्वौषधेनापः फाणयेत् ॥ ६ ॥

सर्वैरोषधिफलैर्यथालाभं संयोज्याग्निनाऽपः फाणयेत् तापयेत् यः कश्चित् ॥

सुरभिभिश्च ॥ ७ ॥

सुगान्धिभिश्च संयोजयेदपः ॥

ताभिश्शीतोष्णाभिराचार्योऽभिषिञ्चेत् ॥ ८ ॥

तप्ताभिर्शीतोदकसंयुक्ताभिर्दिशष्यमूर्धन्यवसिञ्चेद्वक्ष्यमाणप्र-
कारेण ॥

स्वयं वा मन्त्राभिवादात् ॥ १ ॥

मामिति मन्त्रलिङ्गात् ॥

उभावित्येके तेनेममित्याचार्यो ब्रूयात् ॥ १० ॥

‘तेनाहं मामभिषेञ्चामे’ इत्यत्र ‘तेनेममभिषिञ्चामि’ इति ॥

ये अप्सिस्वत्यपामञ्जलिमवसिञ्चेत् ॥ ११ ॥

उपनयनवदन्यः पूरयेत् भूमाववाञ्चं सिञ्चेदभिषेक्ता ॥

यदपामिति च ॥ तूष्णीं च ॥ १२-१३ ॥

स्पष्टे ॥

यो रोचन इति गृह्यात्मानमभिषिञ्चेत् ॥ १४ ॥

पूर्ववदञ्जलिना पूर्णं गृहीत्वा । गृह्येत्यसमासेऽपि बहुल-
वचनात् ल्यप् कृतोऽस्य बहुविषयत्वं द्योतयितुम् । अतो गृ-
हीत्वा गृहीत्वाऽभिषेकः । आत्मानमिति शिष्योपलक्षणार्थं, अ-
त्राचार्योऽपि शिष्यमेवाभिषिञ्चेत् ॥

येन स्त्रियमिति च ॥ तूष्णीं च ॥ १५-१६ ॥

स्पष्टे ॥

उद्यन्नित्यादित्यमुपतिष्ठेत् ॥ १७ ॥

अनाद्रेण वस्त्रेण परिव्रायाच्चर्म्योदगग्रेषु स्थित उपातिष्ठे-
च्छिष्यः ॥

समस्येद्वा ॥ १८ ॥

‘प्रातर्यावभिरस्थात् सान्तपनेभिरस्थात् सायंयावभिर-
स्थात् दशसनिरसि शतसनिरसि सहस्रसनिरसि दशसनि मा
कुरु शतसनि मा कुरु सहस्रसनि मा कुरु’ इति समासः ॥

विहरन्ननुसंहरेच्चक्षुरसीति ॥ १९ ॥

यथापाठं ब्रुवन् ‘आविश’ इत्येषामनन्तरं ‘चक्षुरसि’ इत्यादि
त्रिरनुषज्य ब्रूयात् ॥

उदुत्तममिति मेखलामवमुञ्चेत् ॥ २० ॥ प्राश्य
वापयेच्छिखावर्जं केशश्मश्रुलोमनखानि ॥

स्पष्टे ॥

अलंकृतोऽहतवाससा श्रीरिति स्रजं प्रतिमु-
ञ्चेत् ॥ २२ ॥

द्वे नववस्त्रे परिधाय स्रजं वलयाकृतिं कृत्वा शिरसि
प्रतिमुञ्चेत् ॥

नेत्रयौ स्थ इत्युपानहौ ॥ २३ ॥

पादयोः प्रतिमुञ्चेत् ॥

वैणवं दण्डमादध्यात् गन्धर्वोऽसीति ॥ २४ ॥

स्मृत्युक्तलक्षणं दण्डं गृह्णीयादित्यर्थः ॥

उपेत्याचार्यं परिषदं प्रेक्षेद्यक्षामिवेति ॥ २५ ॥

आचार्यसमीपं गत्वा संसर्गं पश्येन्मन्त्रेण ॥

उपविश्यौष्ठापिभ्रानेति मुख्यान् प्राणानभि-
मृशेत् ॥ २६ ॥

दर्भेषूपविश्य चक्षुषी श्रोत्रे नासिके चाभिमृशेन्मन्त्रेण ॥

गोयुक्तं रथमालभेत् वनस्पत इति ॥ आस्था-
ता त इत्यारोहेत् ॥ प्राचीं प्रयायोदीचीं
वा प्रदक्षिणमावर्तयेत् ॥ २७-२९ ॥

स्पष्टानि ॥

प्रत्यागतायार्घ्यमित्येके ॥ ३० ॥

प्रत्यागताय मधुपर्कं दद्यादाचार्यः ॥

उक्तमाप्लवनं, अत ऊर्ध्वं स्नातकस्य कृतविवाहस्याकृत-
विवाहस्य च साधारणधर्मानाह—

वृद्धशीली स्यादत ऊर्ध्वम् ॥ ३१ ॥

दर्पादिपरिवर्जक इत्यर्थः ॥

नाजातलोम्योपहासमिच्छेत् ॥ ३२ ॥

विवाहादूर्ध्वं मैथुनप्रसक्तौ अजातलोम्या असमर्थया मैथु-
नं तदर्थी चेष्टां च न कुर्यादित्यर्थः ॥

नायुग्व्या ॥ ३३ ॥

अस्वास्थ्येनाशक्तादिनाऽयोग्योपहासं नेच्छेत् पीडाहेतु-
त्वात् तस्याः ॥

न रजस्वलया ॥ ३४ ॥

स्वभार्यया आस्नानात् ॥

न समानर्ष्या ॥ ३५ ॥

समानार्षेययाऽर्थाद्विवाहस्यापि प्रतिषेधः ॥

अपरया द्वारा प्रपन्नद्विःपक्वपर्युषितानि ना-
श्रियात् ॥ ३६ ॥

यच्च कुद्वारप्रवेशितं यच्च योग्यमेव द्रव्यं पक्वमेव पुनः
पच्यते । ग्रीहिमूलफलादेस्तु संस्कारार्थं द्विपक्वस्याप्रतिषेधः ।
यच्च पक्वमुषःकालमत्येति तन्न भुञ्जीत ॥

अन्यत्र शाकमांसयवपिष्टविकारेभ्यः ॥ ३७ ॥

द्विःपक्वपर्युषितयोरभ्यनुज्ञा ॥

पायसाञ्च ॥ ३८ ॥

अन्यत्रेत्यनुवर्तते । चकारः पयोविकाराणां च संग्रहार्थः ॥

फलप्रचयनोदपानावेक्षणवर्षतिधावनोपानत्स्व-
यंहरणानि न कुर्यात् ॥ ३९ ॥

उत्पत्तिस्थाने प्रकीर्णानां फलानां सङ्गीकरणं प्रचयनम् ।
कूपादाववाङ्मुखानिरीक्षणम् । वर्षति सति तद्देशाद्वावनम् । स्व-
योरुपानहोर्हस्तादिना धारणम् । रज्ज्वादिव्यवधाने न दोषः ॥

नागन्धां स्रजं धारयन्न चेद्विरण्यस्रक् ॥ ४० ॥

स्पष्टम् ॥

भद्रमिति न वृथा व्याहरेत् ॥ ४१ ॥

भद्रमित्यकारणान्न वदेत् । उक्ता नियमाः ॥

पुष्टिकामो गाः प्रकालयेतेमा म इति ॥ ४२ ॥

पशुवृद्धिकामः प्रातर्गृहान्निर्गमयेत् ॥

प्रत्यागता इमा मधुमतीरिति ॥ ४३ ॥

सायं प्रत्यागता अभिमन्त्रयेतेत्ययमेकः कल्पः ॥

अथापरः—

पुष्टिकाम एव प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राङ्मातुः

प्रलेहनाल्ललाटमुल्लिख्य निगिरेत् गवामिति

संवत्सरे पूर्वं जातस्य ॥

संप्रजातासु गोष्ठे निशायां विलयनं जुहुयात्

संग्रहणेति ॥ ४५ ॥

सर्वासु संप्रजातासु सायमाहुत्यनन्तरमाज्यतन्त्रेण । अय-
मप्येकः कल्पः ॥

अथापरः पुष्टिकामस्यैव—

अथापरं वत्समिथुनयोः कर्णे लक्षणं कुर्यात्

भुवनमिति ॥ ४६ ॥

पुंसः स्त्रियाश्च कर्णेषु चिह्नार्थं छेदनं कुर्यात्स्वधितिना ॥

पुंसोऽग्रे ॥ ४७ ॥

प्रथममित्यर्थः ॥

लोहितेनेत्यनुमन्त्रयेत ॥ ४८ ॥

तूष्णीमन्यासामपि लक्षणं कृत्वा सर्वा एवानुमन्त्रयेत ॥

तन्तीं प्रसारितामियं तन्तीति ॥ ४९ ॥

निर्गतासु गोषु बन्धनार्थरज्जुमभिमन्त्रयेत । अयपप्येकः
कल्पः । एते कल्पा अहरहराफलसिद्धेः कार्याः ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तौ

तृतीयस्य पटलस्य

प्रथमः खण्डः

श्रावण्यां पौर्णमास्यां गृह्यादाग्निमतिप्रणीय
प्रतिदिशमुपलिम्पेदधिके प्रक्रमे ॥ १ ॥

श्रावण्यामित्येव सिद्धे पौर्णमास्यामिति अन्यत्रापि श्राव-
णग्रहणे पौर्णमास्यर्थं 'श्रावणीमित्येके' इत्यत्र । इतरथा हस्ते
स्यात् प्रकृतत्वात् । उपवसथ्येऽहनि पूर्वाह्ने पञ्चदश्यामेतत्कुर्यात् ।
यदि पूर्वाह्ने पञ्चदशी न विद्यते यजनीयेऽहनीदं कृत्वा पौर्ण-
मासं कुर्यात् । एवमुत्तरेष्वपि कर्मसु निर्वापशून्यांस्तण्डुलान्
गृह्येऽग्नौ भर्जितात् कृत्वाऽर्घं निधायार्घं सकृत् कृत्वा ओष्य
शूर्पे अग्रेऽक्षरतो दर्भेषु शूर्पमुदकपूर्णे पात्रमन्यश्चोदकपात्रं दर्वा

दर्भस्तम्बं च निधाय गृह्याग्नेः पुरस्तात् द्विपदमतीत्याग्नेर्दक्षि-
णतो गत्वाऽभ्युक्षणान्तं कृत्वा गृह्याग्नेरेकदेशं प्रणीय तत्र नि-
धाय तस्य प्रतिदिशमेकमेकं पदमतीत्य प्रागुपक्रमं प्रदक्षिणं
गोमयेनोपलिम्पेत् ॥

सकृद्गृहीतान् सकतून् दर्व्या कृत्वा पूर्वोपलिप्ते
निनीयापो यः प्राच्यामिति बलिं निव-
पेत् ॥ २ ॥

दक्षिणपश्चिमयोरुपलिप्तस्थानयोरन्तरोपविश्य पूर्णपात्रात्पा-
त्रान्तरे किञ्चिदुदकं निनीय तदर्थं पूर्वस्मिन्नुपलिप्तस्थाने
पाणिनाऽऽसिच्य तेनैव पाणिना दर्व्या सकतून् निधाय उपलि-
प्तस्थाने दर्व्या मन्त्रेण सकतून्निदध्यात् ॥

निनयेदपां शेषम् ॥ ३ ॥

शिष्टमर्धमपाम् ॥

अप उपस्पृश्यैवं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ४ ॥

पाणी प्रक्षाल्य यथालिङ्गं मन्त्राः ॥

दक्षिणपश्चिम अन्तरेणाग्निं च संचरः ॥ ५ ॥

दक्षिणस्योपलिप्तस्याग्नेश्चान्तरेण पाणी प्रसार्य पूर्वं कुर्यात् ।
पश्चिमस्याग्नेश्चान्तरेणोत्तरे कुर्यात् । अनतिप्रणीतस्योत्तरत एव
द्रव्याणि स्युः । तद्देशाद्यावदर्थमेवोपादायोपादाय बलिकर्म ॥

शूर्पेण शिष्टानग्रावोप्यातिप्रणीतादनतिप्रणीत-
 स्यार्धं गत्वा न्यश्चौ पाणी कृत्वा नमः पृ-
 थिव्या इति जपेत् ॥ ६ ॥

सर्वान् सक्तूनतिप्रणीतेऽग्रावोप्यानतिप्रणीतस्य पश्चात् स्व-
 स्थानं गत्वोपविश्यावाञ्चौ पाणी भूमौ निधाय जपेत् ॥

तत उत्थाय सोमो राजेति दर्भस्तम्बमुपस्थाय।

स्तम्बस्थान् सर्वान् मनसा ध्यायन् 'यां संधाम्' इति नम-
 स्कुर्यान्मन्त्रलिङ्गात् । अतः परं प्रणीतस्य लौकिकत्वम् ॥

अक्षतानादाय प्राड्वोदड्वा ग्रामान्निष्क्रम्य जुहु-
 यादञ्जलिना हये राक इति चतसृभिः ॥

निहितानक्षतान् गृह्याग्निं च गृहीत्वाऽभ्युक्षणान्तं कृत्वाऽ-
 ग्निं निधाय परिचरणतन्त्रेणाबिल्लिद्याङ्गुल्यग्रैर्जुहुयादाहुतिमन्त्रम् ॥

प्राडुत्क्रम्य जपेद्वसुवन एधीति त्रिस्त्रिः प्रतिदि-
 शमवान्तरदेशेषु च ॥ ९ ॥

होमं समाप्योत्तरतोऽग्नेः प्राचीं गत्वा प्राशुपक्रमं प्रदक्षिण-
 मग्नेरष्टासु दिक्षु तिष्ठन्नग्नेचभिमुखस्त्रिस्त्रिर्ब्रूयात् ॥

ऊर्ध्वं प्रेक्षन् देवजनेभ्यः ॥ १० ॥

'वसुवन एधि' इति त्रिर्ब्रूयात् ॥

तिर्यङ्ङितरजनेभ्यः ॥ ११ ॥

तिर्यङ् प्रेक्षन् इतरजनेभ्यो मनुष्येभ्यः त्रिर्ब्रूयात् ॥

अवाङ्प्रेक्षन् प्रत्येत्यानवेक्षन्नक्षतान् प्राश्नी-
यात् ॥ १२ ॥

होमशिष्टानग्निं च गृहीत्वाऽनन्यचित्तो गृहं प्रत्यागम्य भक्ष-
येत् ॥

श्वोभूतेऽक्षतसक्तून् कृत्वा नवे पात्रे निधाया-
स्तमिते बलीन् हरेदाऽऽग्रहायण्याः ॥ १३ ॥

पूर्ववत् सक्तुकरणं, नार्धनिधानम् । सायंहोमानन्तरं पूर्व-
वदेव प्रतिदिशं बलिनिधानं शूर्पावपनपर्यन्तं आ मार्गशीर्षपौ-
र्णमास्याः ॥

प्रौष्ठपदीं हस्तेनाध्यायानुपाकुर्युः ॥ १४ ॥

प्रौष्ठपदे मासे हस्तेन युक्ते काले अध्यायान् वेदभागान्
तदङ्गानि च उपविष्टास्संहता आचार्याश्शिष्याश्च । नोपनय-
नादिवत् प्रत्येकम् । आङ् आद्यर्थे । आदावादौ कुर्युः अधी-
यीरन् वक्ष्यमाणेन प्रकारेण । प्रौष्ठपदे हस्त इति वक्तव्ये ब-
ह्वन्यथोक्तं अन्यदापि बहुस्मृतिसमाचारसिद्धमत्र कर्तव्यमिति
सूचयितुम् । तदुच्यते--यद्यस्मिन् मासि हस्तद्वयसंभवे पूर्व-
स्मिन् हस्ते कुर्युः । नात्र पूर्वाह्ननियमः । प्रौष्ठपदीमिति सप्त-
म्यर्थे द्वितीया, तस्याः कृत्स्नसंयोगार्थत्वात् । 'अर्धपञ्चमान्मा-
सानधीत्य पौषीमुत्सर्गः' इति वचनात् । पूर्वपक्षसम्भवाच्च पूर्व-

हस्तस्य । प्रौष्ठपद्याः पौर्णमास्यास्सन्निकृष्टत्वाच्च पूर्वास्मिन् हस्त इति । पञ्चगव्यमपामार्गं चूर्णितं दूर्वास्तैलमामलकसुपिष्टं हरिद्राकल्कं तिलाक्षतान् पत्राणि पुष्पाणि फलानि मूलानि वन्यानि धूपं दीपं गन्धमग्निं यज्ञोपवीतं दर्भाश्चादाय नदीं गत्वा तदलाभे यथालाभं महोदकं शुद्धजलं तटाकं गत्वा शिष्यैस्सह हर्षमाणो नाभिमात्रे सकृत्प्रगाह्याप आचम्य पञ्चगव्यं प्राश्याचम्य त्रिरेवं प्रगाह्य नैत्यं कर्म समाप्य उत्सर्जन-कर्म करिष्य इति संकल्प्य तीर्थे प्रक्षाल्यार्कपत्रेषूदगग्रेषु दर्भेषु वसिष्ठादीनां सप्तर्षीणां एकां पङ्क्तिं पांसुपिण्डैः प्रकल्प्य तथैव रुणायनादीनाचार्यांस्त्रयोदश शाठ्यादीन् प्रवचनकर्तृश्च दश पङ्क्तिद्वयं प्रकल्प्य गङ्गादिषु नदीषु वसन्तीनां देवतानां नवानामेकां पङ्क्तिं प्रकल्प्य ब्रह्माणं वायुं मृत्युं वैश्रवणं काश्यपमाग्निमिन्द्रं प्रजापतिं चैकां पङ्क्तिं वंशानुसारेण प्रकल्प्य साध्यानां मरुतां विश्वेषां देवानामष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च त्रयस्त्रिंश इत्येपां चतुर्णां गणानामर्थे प्रतिगणमेकां पङ्क्तिं प्रकल्प्य मध्ययोः पङ्क्त्योः दक्षिणतो दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गे त्रीन् पितृनेकां पङ्क्तिं प्रकल्प्य सर्वान् वसिष्ठादीनत्रावाह्य सन्निहितान् ध्यात्वा तेभ्यः स्वेषु स्वेषु पत्रेषु पवित्रमासनार्थं निधायाम्यञ्जनार्थं तैलं प्रदाय शरीरपरिमार्जनार्थमपामार्गपिष्टं दत्वा केशप्रक्षालनार्थमामलकं दत्वा 'आपो हिष्ठा, तरत्समन्दी, यः पावमानीः, शुद्धवत्यः, सोमं राजानं, यत्र इन्द्र, ब्रह्म जज्ञानं, पवित्रं ते,' इत्यृग्भिस्सामभिश्च स्नापनं कृत्वाऽऽचमनार्थमुदकं दत्वा वस्त्रं प्रदाय पुनराचमनं दत्वा यज्ञोपवीतं दत्वा हरिद्राकल्कं मङ्गलार्थं दत्वा अक्षतपुष्पमिश्रमुदकमर्घ्यं दत्वा पितृभ्यस्तु तिलमिश्रमुदकं दद्युः 'गन्ध-

द्वाराम्' इति गन्धं, 'ईडिष्व' इति धूपं, 'पवमानः' इति दीपं, 'अर्चत प्रार्चत, अर्चन्ति गायन्ति प्रागायत' इति द्वाभ्यां पुष्पाणि दधुः । तत आचमनार्थमुदकं दत्वा भोजनार्थं फलानि वन्यानि दधुः । पुनश्चोदकं ततो दर्भाक्षतान् पत्रेषु कृत्वा देवान् 'यथापूर्वम्' इत्यादि वंशं च ब्रुवन्तः स्वैः स्वैस्तीर्थैरमुष्मा अमुष्मा इदमुदकं तृप्तयेऽस्त्विति ध्यायन्तस्तर्पयेयुः प्रतिनाम । पितृणामक्षतस्थाने तिलाः । पित्र्यं सर्वं प्राचीनावीतेनः कुर्युः । देवर्षीणां सर्वं कृत्वा पश्चात्पितृणामभ्यञ्जनादि भोजनपर्यन्तं सर्वं मन्त्रवदेव कृत्वा पश्चात्तर्पणं कर्तव्यम् । दैवं सर्वं यज्ञोपवीतिनः कुर्युः । आर्षं सर्वं निवीतिनः । पित्र्यं सर्वं प्राचीनावीतिनः । ततो देवर्षिपितृणामुद्भासनं कृत्वा तानालोड्यावभृथसाम गायन्तः पांसुभिरात्मानमभ्युक्ष्यापोऽभ्यवेयुः । एतदुत्सर्जनं नाम । ततो गृहं गत्वा यथाविभवमलंकुर्युः । अथाचार्यः उपाकर्म करिष्य इति संकल्प्य कृत्स्नेऽग्नौ ब्रह्मोपवेशनान्तं कृत्वा सप्त कूर्चान् सप्तर्षीन् संकल्प्य उदकपूर्णं कुम्भे सादयेत् । चतुरो वेदानके सादयन्ति । ततस्सर्वे स्नानाद्यर्चनपर्यन्तं पूर्ववत् कुर्युः ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः—

श्रावणीमित्येके ॥ १५ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्याम् ॥

हुत्वोपनयनवत् ॥ १६ ॥

स्तरणादि कृत्वा समस्तान्तमिहोमः । नात्र 'अग्ने व्रतपते' इत्यादीनि अर्थलोपात् । शिष्यास्तु सहिता एव भवेयुः । नात्रा-

न्वारम्भः, अतत्संस्कारत्वात् । अथ होमसमापनं, ततो यज्ञोप-
वीतमेखले नव ग्राह्ये शिष्यैः ॥

तत आह—

सावित्रीमनुवाचयेत् ॥ १७ ॥

वाचयेदिति सिद्धे अन्विति सावित्र्याः पश्चादन्यस्य
वाचनार्थम् । किं तदनुवाच्यमित्याकांक्षाबलात् ‘उपनयनवत्’
इत्यस्यापि सूत्रस्य शेष इति ज्ञायते । अतः पच्छोऽर्धर्चशः सर्वा-
मेकैकशो व्याहृतीनामोकारस्य च वाचनं शिष्याणाम् ॥

सोमं राजानं पर्वादींश्च ॥ १८ ॥

‘सोमं राजानम्’ इति ऋक्व साम च नियमतो यत्रा-
ध्येतारो निरुच्छासमुक्त्वा विरमन्ति विरकालं तावदेकं पर्व ।
, अग्न आयाहि, तद्वो गाय, उच्चा ते, इन्द्र ज्येष्ठम्, उपास्मै’ इत्ये-
कैकामृचं वाचयेत् । ‘ओ गा इ, तद्वौ हो वा, उच्चा’ इत्येकैकं
साम । यथाकप्राणवाचोव्रतशुक्रियाद्यशक्नीसामानि पञ्च । ऊहे
सप्त स्तोत्रीयाः । तथा रहस्ये ब्राह्मणे पर्वाद्यानि पञ्च वाक्या-
नि यावदेकार्थता । षड्विंशे सामविधावार्षेये देवताध्याये चाद्या-
नि वाक्यानि । ‘देव सवितरोम्’ इत्येतत्, ‘असौ वा आदित्यः,
यो ह वै ज्येष्ठम्’ इत्युपनिषदि । संहितोपनिषदि वंशे चाद्ये
वाक्ये । चकारात्तदङ्गानि लक्षणानि यथाधिगमः ॥

धाना दधि च प्राश्नीयुरभिरूपाभ्याम् ॥ १९ ॥

‘धानावन्तम्’ इति धानाः । आचम्य ‘दधिक्राव्णः’

इति दधि । चकारात् पायसमुत्तरघृतमश्रीयुः । अत्र पूर्वा-
ह्ननियमो नास्तीत्युपदेशः ॥

श्वोभूते प्राधीयीरन् शिष्येभ्यः ॥ २० ॥

श्वोभूते पूर्वाह्न एव स्नात्वाऽलंकुर्युः । पूर्ववहणीणां स्ना-
नाद्यर्चनपर्यन्तं कृत्वा सावित्र्यादीनि पूर्वोक्तानि ब्रूयुः आचा-
र्यादिशिष्येभ्यः । बहुवचनं पूजार्थम् ॥

अनुवाक्याः कुर्युः ऋगादिभिः प्रस्तावैश्च ॥ २१

ऋक्षु पादमात्रैस्सामसु प्रस्तावमात्रैस्सावित्रीसोमंराजे तु
कृत्स्ने एव । चकारादनर्थार्थवाक्यमात्रैर्ब्राह्मणादिषु यथाऽनुवचनी-
याः शिष्यास्तथा कुर्युराचार्याः ॥

अनुगानमरहस्यानाम् ॥ २२ ॥

इतःप्रभृत्यारण्यानामध्ययनाभिवृत्तिरोत्सर्जनात् ॥

विद्युत्स्तनयित्नुवर्जम् ॥ २३ ॥

उपाकर्मप्रभृति प्रागुत्सर्जनात् प्रातस्सन्ध्यायां विद्युत्स्तन-
यित्नु यदि दिवाऽनध्यायः । सायंसन्ध्यायां रात्रौ । तथाऽऽह
मनुः—

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने ।

सज्योतिस्स्यादनध्यायश्शेषं रात्रौ यथा दिवा ॥

यावच्छ्रम्याप्राप्तं रोहितादिवर्णविवेकावगतिः, यावद्वा विद्युत्ता-
वत् भवति तदनध्याय इत्यापस्तम्बमतिः ॥

अर्धपञ्चमान्मासानधीत्य पौषीमुत्सर्गः ॥२४॥

अर्धः पञ्चमो मासः येषां ते अर्धपञ्चममासाः अर्धाधिक-
चतुर इत्यर्थः । षुष्येण युक्तायां पौर्णमास्यां पूर्वोक्तमुत्सर्जनं
कुर्युः । अर्धपञ्चमान्मासानिति वचनात् प्रौष्ठपदे मासे हस्तद्वय-
संभवे पूर्वहस्त एवोपाकरणम् । श्रावण्यामप्युपाकरणे पौष्या-
मेवात्सर्गः ॥

तत ऊर्ध्वमभ्रानध्यायः ॥ २५ ॥

वर्षसमर्थाः मेघा यदा दृश्यन्ते तदाऽध्यायो न भवति ॥

विद्युत्स्तनयित्नुपृषितेषु च ॥ २६ ॥

सन्ध्यायामेतेष्वाकालिकमनध्यायः । तथाऽऽह गौतमः—
'स्तनयित्नुवर्षविद्युतश्च प्रादुष्कृताग्निषु' इति । पृषितो वर्षः ।
चकारस्स्मृत्यन्तरोक्तानध्यायसंग्रहार्थः ॥

त्रिसन्निपाते त्रिसन्ध्यम् ॥ २७ ॥

प्रातस्सन्ध्यायां त्रयाणां सन्निपाते तदहोरात्रमुत्तरं चाहर-
नध्यायः । सायंसन्ध्यायां सा रात्रिरुत्तरं चाहोरात्रम् ॥

अष्टकाममावास्यायां चातुर्मासीरुदगयने च पक्षिणीं रात्रीम् ॥ २८ ॥

माघमासे कृष्णाष्टम्यष्टका । चतुर्षु मासेषु भवाः पौर्ण-
मास्यः चातुर्मास्याः । वर्षासु शरत्सु च याः । चकाराद्-
क्षिणायने च । अष्टकायाममावास्यायां चातुर्मासीष्वेकमहोरात्र-

मुत्तरं चाहरनध्यायः । अयनयोस्तु दिवा चेत् संक्रमणम-
 हरुभयतश्च रात्रिरनध्यायः । रात्रौ चेत्सा रात्रिरुभयतश्चाहनी ।
 अत्र रात्रिग्रहणमष्टकादिषु पूर्वरात्रिवर्जनार्थम् । केचिद्दिवा सं-
 क्रमणेऽपि यद्रात्रिसन्निधौ संक्रमणं तामुभयतोऽहस्सहितामाहुः ।
 रात्रिग्रहणात् ॥

सब्रह्मचारिणि च प्रेते ॥ २९ ॥

स्वाचार्येणोपनीते मृते तत्प्रभृति कालत्रयमनध्यायः । च-
 कारान्मातुलादिषु च ॥

उल्कापाते भूमिचले ज्योतिषोश्चोपसर्ग एते-
 ष्वाकालिकं विद्यात् ॥ ३० ॥

ज्योतिषोस्सूर्याचन्द्रमसौग्रहणे । चकारादन्यक्तेषु निमित्तेषु
 विधादिति स्मृत्यन्तरोक्तसंग्रहणार्थः ॥

कार्ष्वे तु कठकौथुमाः ॥ ३१ ॥

श्वभ्रेषु यावति वर्षे उदकं तिष्ठति तावति वर्षे सन्ध्यायां
 सति कठाः कौथुमाश्चानध्यायमाहुः, न वर्षमात्रे ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तौ
 तृतीयस्य पटलस्य
 द्वितीयः खण्डः.

आश्वयुर्जी रुद्राय पायसः ॥ १ ॥

आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां 'रुद्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि' इति
 निर्वपः । चरुतन्त्रमेतत् ॥

मा नस्तोक इति जुहुयात् ॥ २ ॥

प्रधानाहुतिम् ॥

पयस्यवनयेदाज्यं तत्पृषातकम् ॥ ३ ॥

समाप्य होममवनयेत् । आज्यसंयुक्तस्य पयसः पृषातक-
मिति नाम ॥

तेनाभ्यागता गा उक्षेदा नो मित्रावरुणेति ॥

सायमागताः ॥

वत्सांश्च मातृभिस्सह वासयेत् तां रात्रिम् ॥५

स्पष्टम् ॥

नवयज्ञे पायस ऐन्द्राग्रः ॥ ६ ॥

तत्कालपक्षैस्सस्यैस्साध्यो यज्ञो नवयज्ञः । अनिष्टा तु नवैर्न
भोक्तव्यम् । शाकादीनां न प्रतिषेधः । शास्त्रान्तरात् काल-
द्रव्यावगतिः—शरदि पौर्णमास्याममावास्यायां वा व्रीहिभिः ।
वसन्ते यवैः । ‘इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं निर्वपामि’ इति निर्वपः ।
‘इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा’ इति प्रव्रानाहुतिः । चरुतन्त्रमेतत् ॥

शतायुधायेति चतसृभिराज्यं जुहुयादुपरिष्ठात्

प्रधानाहुतेरुपरिष्ठात् ॥

अग्निः प्राश्नात्त्विति च ॥ ८ ॥

अनेनाप्याज्यं जुहुयात् । अथ स्विष्टकृदादि ॥

तस्य शेषं प्राश्नीयुर्यावन्त उपेताः ॥ ९ ॥

यज्ञवास्त्वनन्तरस्य पायसस्य । उपेता उपनीताः, स्वभृत्या-
स्स्वर्यं च ॥

उपस्तीर्यापो द्विर्नवस्यावद्येत् ॥ १० ॥

भोजनार्थे पात्रे ॥

त्रिभृगूणाम् ॥ ११ ॥

पञ्चावत्तिनाम् ॥

अपां चोपरिष्ठात् ॥ १२ ॥

अवत्तस्योपरि चापां निधानम् ॥

भद्रान्न इत्यसंखाद्य प्रगिरेत्त्रिस्त्रिः ॥ १३ ॥

पाणिना प्राशनं, मन्त्रस्यापि त्रिरावृत्तिः । नान्तराऽऽचम-
नम् । अविवक्षितमेकवचनम् ॥

एतमु त्यमिति वा यवानाम् ॥ १४ ॥

अयं वा यवानां प्राशनमन्त्रः पूर्वो वा ॥

अमोसीति मुख्यान् प्राणानभिमृशेत् ॥ १५ ॥

आचम्य चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चाभिमृशेत् । अथ शिष्ट-
मुदगुद्वास्य ब्रह्मणे दत्त्वा दक्षिणां दद्यात् ॥

आग्रहायणं कर्म श्रावणेन व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

मार्गशांर्ष्यां पौर्णमास्यां भर्जनादिप्राशनान्तं पूर्वाह्ने कुर्यात्
उपवसथ्येऽहनि ॥

नमः पृथिव्या इति न जपेत् ॥ १७ ॥

मन्त्रत्रयस्य प्रतिषेधः ॥

प्रदोषे पायसस्य जुहुयात् प्रथमेति ॥ १८ ॥

तस्मिन्नेव दिने राज्यामाद्ये यामे 'हव्यवाहाय त्वा जुष्टं निर्वपामि' इति निर्वापः । सर्वत्र केवलमन्त्रनिर्देशे तूष्णीं निर्वाप इति केचित् । मन्त्रेण प्रधानाहुतिः । चरुतन्त्रमेतत् ॥

न्यश्चौ पाणी कृत्वा प्रतिक्षत्र इति जपेत् ॥ १९ ॥

होमं समाप्य जपेत् भूमिगताववाञ्चौ पाणी कृत्वा ॥

पश्चादग्नेः स्वस्तरमुदगग्रैस्तृणैरुदकप्रवणमास्ती-
र्य तस्मिन्नास्तरणे गृहपतिरास्ते ॥ २० ॥

स्वस्तरमिति कर्मनाम ॥

अनुपूर्वमितरे ॥ २१ ॥

सर्वे भृत्याः क्रमेणोत्तरतः स्वस्तर एवासते ॥

अनन्तरा भार्या पुत्राश्च ॥ २२ ॥

भार्याऽनन्तरं पुत्राः । चकारात् पुत्रानन्तरमितरे ॥

न्यश्चौ पाणी कृत्वा स्योनेति गृहपतिर्जपेत् ॥ २३ ॥

भूमिगतौ कृत्वा ॥

समाप्तायां दक्षिणैः पार्श्वैस्संविशेयुस्त्रिस्त्रिर-
भ्यात्ममावृत्य ॥ २४ ॥

‘स्योना’ इत्यृचि समाप्तायां प्राक्शिरसस्संविशेयुः ॥

स्वस्त्ययनानि कुर्युः ॥ २५ ॥

आशीर्वचनानि ॥

ततो यथार्थं स्यात् ॥ २६ ॥

तत एव यथार्थं न पूर्वमिति । ‘आग्रहायणम्’ इत्यारभ्य
एक एवासौ प्रयोग इत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रस्तामिस्राष्टम्योऽष्टका
इत्याचक्षते ॥ २७ ॥

अपरपक्षाष्टम्यः ॥

तासु स्थालीपाकाः ॥ २८ ॥

एकस्यामेकः ॥

अष्टौ चापूपाः प्रथमायाम् ॥ २९ ॥

स्पष्टम् ॥

तानपरिवर्तयन् कपाले श्रपयेत् ॥ ३० ॥

‘अष्टकायै त्वा जुष्टं निर्वपामे’ इति निरूप्य विभज्यार्थं
स्थालीपाक चरुस्थाल्यां निधायापरं चार्धमष्टावपूपान् कृत्वैक-
स्मिन् कपाले शुगमच्छ्रपयेत् ॥

उत्तमायां शकमन्वाहार्ये ॥ ३१ ॥

उपदंशार्थं ब्राह्मणभोजने दद्यात् ॥

अष्टकायै स्वाहेति जुहुयात् ॥ ३२ ॥

प्रधानाहुतिम् । चरुतन्त्रमेतत् । चरोरूपेष्वथ त्रिकचि-
त्किञ्चिदादाय स्विष्टकृदर्थं संहतमेकैकमवदानम्^१ । उत्तमायां
चरुरेव हविः । समानमितरत् । मध्यमायां तु विशेषं वक्ष्यति॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तौ
तृतीयस्य पटलस्य
तृतीयः खण्डः.

मध्यमायां गौः ॥ १ ॥

स्थालीपाकेन समुच्चयः । चरुश्रपणवर्जमाज्यसंस्कारान्तं
कुर्यात् ॥

तत आह—

तां पुरस्तादग्नेः प्रत्यङ्मुखीमवस्थाप्य जुहुयाद्य-
त्पशव इति ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥

हुत्वा चानुमन्त्रयेतानु त्वेति ॥ ३ ॥

व्याहृतिभिश्च हुत्वा पशुमनुमन्त्रयेत् ॥

यवमतीभिरग्निः प्रोक्षेदष्टकायै त्वा जुष्टं प्रो-
क्षामीति ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥

प्रोक्ष्योल्मुकेन परिहृत्य प्रोक्षणीः पाययेत्॥५॥

^१संहितमेव ह्येतव्यमिति पा.

तूष्णीं प्रोक्ष्य गृह्याग्नेरुलमुक्तेन पशुं प्रदक्षिणं परिवार्य
प्रोक्षणोशेषं पाययेत्पशुम् । उलमुकमग्नावतिसृजेत् ॥

उदङ्मुत्सृप्य प्रत्यक्छिरसीमुदफपार्दीं संज्ञपयेत् ॥

शमिता ॥

संज्ञप्तायां जुहुयाद्यत्पशुरिति ॥ ७ ॥

गृहपतिः ॥

तस्याः पत्नी स्नोतांसि प्रक्षाळयेत् ॥ ८ ॥

तस्याः स्नोतांसि चक्षुश्श्रोत्रनासास्यपायूपस्थानि पत्नी प्रक्षा-
लयेत् ॥

पवित्रे अन्तर्धायोत्कृत्य वपामुद्धारयेत् ॥ ९ ॥

शमिता ॥

यज्ञियस्य वृक्षस्य विशाखाशाखाभ्यां परिगृ-
ह्याग्नौ श्रपयेत् ॥ १० ॥

गृहपतिः ॥^१

प्रसृतायां विशसेत् ॥ ११ ॥

यदा श्रपणाद्वपायाः प्रस्रवेद्भारि तस्मिन् काले शमिता पशुं
विशसेत् ॥

उक्तमुपस्तरणाभिधारणं यथा स्विष्टकृतः ॥ १२

स्पष्टम् ॥

^१ “श्रप्यमणायां जलरूपायां लुप्रेण शमिता गोविशसनं कुर्यात्” इय-
धिकं केषुचित्कोशेष्वस्ति ॥ एकादशसूत्रस्य वृत्तिर्नास्ति ॥

‘सकृदुपस्तीर्य’ इत्यादि यथोक्तं तथाऽत्रापि हविस्स्थाने
कृत्स्नां वपाम् ॥

अष्टकायै स्वाहेति जुहुयात् ॥ १३ ॥

स्पष्टम् ॥

सर्वाङ्गेभ्योऽवदानान्युद्धारयेत् ॥ १४ ॥

हृदयजिह्वावक्षोयकृद्वृक्ष्य^१ द्वितयमव्यबाहुपार्श्वद्वयदक्षिणाश्रो-
णिगुदेभ्य एकादशाङ्गेभ्य आहुतिमात्रमुद्धारयेच्छमिता ॥

न सव्यात्सक्थनः ॥ न क्लोन्नः ॥ १५-१६ ॥

पूर्वस्यान्वष्टक्यार्थत्वादुत्तरस्याहव्यत्वात् ॥

सव्यं सक्थि निधाय ॥ १७ ॥

अन्वष्टक्यार्थम् ॥

पृथङ्क्षणाभ्यामवदानानि स्थालीपाकं च श्रप-
यित्वा ॥ १८ ॥

अवदानानां कुम्भ्यां श्रपणं, चरोस्तूर्णीं निर्वापः, श्रपयि-
त्वाऽवदानानि स्थालीपाकं चाभिघार्योदगुद्रास्य प्रत्यभिघार्य
बर्हिषि कंसं प्लक्षशाखाश्चैकादश सादयेत् ॥

तत आह—

कंसे रसं प्रस्राव्य ॥ १९ ॥

अवदानरसम् ॥

प्लक्षशाखास्ववदानानि कृत्वा ॥ २० ॥

हृदयाद्येकादशाङ्गानि निधाय ॥

एकैकस्मात् कंसेऽवयेत् ॥ २१ ॥

कंसस्थे रसे प्रत्येकं मध्यात्पुरस्ताच्च ॥

स्थालीपाकाच्च ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ अथ परिषेकाद्याज्यभागान्तम् । ननु 'हुत्वा चानुमन्त्रयेत्' इति व्याहृतिहोमानां विद्यमानत्वादत्राज्यभागौ न स्तः । अन्यविषयत्वात्, प्रपदानन्तरं यत्र व्याहृतिहोमस्तत्र तयोः प्रतिषेधः ॥

तत आह—

चतुर्गृहीतमष्टगृहीतं वाऽत्र जुहुयादग्राविति ॥

द्वाविंशतिः पश्ववदानानि, तेषां चत्वार्यष्टौ वा चर्ववदानमिश्राणि गृहीत्वा जुहुयात् । अत्रेत्युपस्तरणाभिधारणप्रतिषेधार्थं, अत्रैव गृहीत्वा जुहुयान्नान्यत इति ॥

कंसात्पराभिर्द्वाभ्यांद्वाभ्यामेकैकामाहुतिम् ॥ २४

कंसादेव गृहीत्वा परमि ऋग्भिः 'औलूखलाः' इत्यादि-भिष्पङ्क्तिर्द्वाभ्यामेकैकामाहुतिं द्वाभ्यां पश्ववदानाभ्यां चर्ववदानमिश्राभ्यां जुहुयात् ॥

सौविष्टकृतीमष्टम्या ॥ २५ ॥

कंसे यच्छिष्टं तेन 'अन्वियं नः' इति स्विष्टकृत्स्थाना-पञ्चं जुहुयात् । अतो न स्विष्टकृदन्तरम् । अथोपरिष्ठाद्धो-मादि ॥

वह वपामिति पित्र्ये वपाहोमः ॥ २६ ॥

पितृदैवत्ये कर्मणि ॥

जातवेद इति दैवत्ये ॥ २७ ॥

वपाहोमः ॥

तदादेशमनाज्ञाते ॥ २८ ॥

अनिर्दिष्टोभयभावे कर्मनाम्नैव ॥

यथाऽष्टकाया इति ॥ २९ ॥

अत्रैवाभिहितम् ॥

पशुरेव पशोर्दक्षिणा ॥ ३० ॥

एवकार उपालब्धतुल्यार्थः ॥

स्थालीपाकस्य पूर्णपात्रम् ॥ ३१ ॥

यथोत्साहनिवृत्तार्थम् । चरुतन्त्रप्रकृतिरयं होमः ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तौ

तृतीयस्य पटलस्य

चतुर्थः खण्डः

नवमीं दशमीं वाऽन्यष्टक्यम् ॥ १ ॥

द्वितीयाऽत्यन्तसंयोगार्था । पूर्वाह्नव्यतिरेकार्था । तेनाना-
हते च पूर्वाह्ने पित्र्यत्वादपराह्ननियमः । पित्र्यत्वं च पिण्डप्र-
दानप्रधानत्वात् । प्राचीनावीती कुर्यात् । अत्रापि होमे तदङ्गेषु च

यज्ञोपवोत्येव । मध्यन्दिनादूर्ध्वमपराह्णः । अहः पञ्चधा विभज्य चतुर्थो वा भागः अहस्तृतीयो वा भाग इति केचित् । अष्ट-
कामनु क्रियत इत्यन्वष्टक्यं कर्म, एतच्च प्रत्यष्टकमनन्तरं कर्तव्यम् ॥

**दक्षिणपूर्वे भागे परिवार्य तत्रोत्तरार्धे मयिन्दाऽ-
ग्निं प्रणयेत् ॥ २ ॥**

गृहस्य दक्षिणपूर्वभागे, गृह्याग्नेरिति केचित् । प्रोक्षणानं
कृत्वा प्रणयेन् निदध्यादित्यर्थः । अस्य श्रपणार्थत्वात् प्राची-
नावीती ॥

**सकृद्गृहीतान् ब्रीहीन् सकृत् फलीकृतान् प्रस-
व्यमुदायुवं श्रपयेत् ॥ ३ ॥**

सकृद्गृहीतान् सकृत्फलीकृतानिति सिद्धवद्व्यपदेशान्न स्वयं
कर्तृत्वनियमः । भूतकालनिर्देशाच्च नापराह्णनियमः । सकृदेव
तूष्णीं स्थाल्यां निरुप्य सकृत्प्रक्षाल्य मेक्षणेन प्रसव्यमप्रदक्षि-
णमुदायुवं श्रपयेत् मयितेऽग्नौ गृह्ये वा ॥

अमुष्माच्च सक्थो मांसमिति ॥ ४ ॥

अन्वष्टक्यार्थं निहितात् सव्यसक्थो मांसं भोजनार्थव-
च्छकलीकृत्य स्थाल्यन्तरे मेक्षणान्तरेणोदायुवं श्रपयेत् । इतोति
चेदर्थे । सक्थि चोद्व्यते तदैवम् । प्रथमोत्तमयोस्त्वष्टकयो-
रन्वष्टक्ये स्थालीपाक एवेत्यपरं मतम्—‘अष्टकायै स्वाहेति
जुहुयात्’ इति तिसृष्वष्टकास्वविशेषणवचनात् मध्यमांयामपि
पश्वसंभवे केवलस्थालीपाकहोमोऽप्यनुज्ञात एवेति तारामन्
पक्षेऽन्वष्टक्येऽपि स्थालीपाकश्रपणमेव ॥

दक्षिणोद्वास्य न प्रत्यभिधारयेत् ॥ ५ ॥

मांसं चरुं च शृतमभिधार्य ॥

पश्चादग्नेर्दक्षिणतस्तिस्त्रः कर्षूः खन्याच्चतुरङ्गुल-
मधस्तिर्यक् ॥ ६ ॥

पश्चादग्नेरुपविष्ट आत्मनो दक्षिणतो दक्षिणापवर्गाः कर्षूः
खन्यात् श्रपणात् पूर्वमेवास्मिन् देश उपवेशने सिद्धे पश्चाद-
ग्नेरिति वचनं वक्ष्यमाणं सर्वमस्मिन्नेव देश उपविश्य कुर्यादि-
त्येवमर्थम् ॥

तासां पुरस्तादग्निं प्रणयेत् ॥ ७ ॥

मध्यमकर्ष्वः पुरस्ताद्वज्रदेशे द्विपदमात्रं स्वस्तरदेशमतीत्य
तत्रोपलेपनादि प्रोक्षणान्तं कृत्वा मथितं सर्वं निदध्यात् यज्ञो-
पवीती सर्वत्र । यदा वा प्राचीनावीती भूत्वा यज्ञोपवीती
भवति तदाऽप उपस्पृशेत् ॥

स्तृणुयात् ॥ ८ ॥

स्तरणान्तं यज्ञोपवीती कुर्यात् । नात्र ब्रह्मा । अत्र पश्चात्
स्तरणपक्षः ॥

कर्षूश्च ॥ ९ ॥

कर्षूणामुपरि दक्षिणाग्रैः प्राचीनावीती छादयेत् न प्रति-
कर्षु दर्भभेदः ॥

पश्चादग्नेः स्वस्तरं दक्षिणाग्रैस्तृणैर्दक्षिणाप्रवण-
मास्तीर्य ब्रसीमुपनिदध्यात् ॥ १० ॥

स्वस्तरमिति कर्मनाम । ब्रसी कूर्मफलकं, कटमिति केचित् ।
स्वस्तरोपरि निधानम् ॥

तस्मिन्नेकैकमाहरेत् ॥ ११ ॥

तस्मिन् ब्रसीसंज्ञके उदकपूर्णानि त्रीणि पात्राणि तिस्रो
दर्भपिञ्जलीश्चरुमञ्जनं तैलं गन्धं सूत्रतन्तुंश्चैकैकशः क्रमशो नि-
दध्यात् । एतान्येव प्राचीनावीती कृत्वा यज्ञोपवीती दर्भोपवे-
शनादि प्रपदान्तं कुर्यान् । बर्हिषि सादनकाले कंसं च
सादयेत् ॥

कंसे समवदाय मेक्षणेनोपघातं जुहुयात् स्वाहा
सोमाय पितृमते स्वाहाऽग्नये कव्यवाहना-
येति ॥ १२ ॥

चरुं मांसं च सहावदाय । यदि मांसं विद्यते मेक्षणेन ।
सुवजुह्वोर्निवृत्तिः प्रवानहोमयोः । नात्रोपस्तरणाभिधारणे ।
उपघातशब्दः पूर्वं व्याहृतिहोमार्थः । अत एव नाज्यभागास्वि-
ष्टकृतः । ऋत्स्नमन्त्रोच्चारणमन्ते स्वाहाकारनिवृत्तये । अथ
गानान्तं समापयेत् । अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीती ॥

सव्येनोल्मुकं दक्षिणतः कर्षूषु निदध्यादपहता
इति ॥ १३ ॥

सव्येन हस्तेन कर्षूः प्रज्वाल्य तासां दक्षिणतो निदध्या-
दुल्मुकं यथाऽऽसमासेर्नानुगच्छेत् । 'अस्मात्' इति मन्त्रान्तः ॥
पूर्वस्यां कर्ष्वी पितुः ॥ १४ ॥

प्रथमस्नातायां वक्ष्यमाणं पित्र्ये यत्कृत्यं तत्कुर्यात् ॥

मध्यमायां पितामहस्योत्तमायां प्रपिताम-
हस्य ॥ १५ ॥

वक्ष्यमाणं सर्वं पितृतीर्थेन दक्षिणापवर्गे क्रमेण पितृपिता-
महप्रपितामहानुद्दिश्य दक्षिणेन पाणिना कुर्यात् । 'एत पितरः'
इति पित्रादीनावाहयेत्, मन्त्रलिङ्गात् ॥

उदपात्राण्यपसलवि कर्षूषु निनयेदेकैकस्य ना-
मोक्त्वाऽसाववनेनिङ्क्ष्व ये चात्र त्वाऽनु यांश्च
त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ १६ ॥

अपसलवि पितृतीर्थेन । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पितृतीर्थम् ।
'विष्णुशर्मन् पितः अवनेनिङ्क्ष्व' इतिवत् पित्रादीनां निर्देशः ।
यदि नामानि न विद्यात् तदा पितः पितामह प्रपितामहेत्येव
ब्रूयात् । पुत्रिकापुत्रस्तु मात्रं मातामहाय तत्पित्रे च दद्यात् ।
अथ वा मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च दद्यात् । यदि जन-
यितुः पुत्रान्तरं न विद्यते द्वौ द्वावेकस्मिन् पिण्डे निर्दिशत्
पुत्रिकापुत्रः, तथा दत्तपुत्रोऽपि जनयितुः पुत्रान्तराभावे ।
एवमन्योपि यो द्वयोः पुत्रस्स्यात् ॥

तथैव पिण्डान्निधाय जपेदत्र पितरो मादयध्वं
यथाभागमावृषायध्वमिति ॥ १७ ॥

कंसाद्वृहीत्वा । 'अवनेनिङ्क्ष्व' इत्यस्य स्थाने 'भुङ्क्ष्व'
इत्यूहः ॥

उक्तोदङ्गावर्तेत सव्यं बाहुमुपसंहृत्य प्रसव्य-
मावृत्य ॥ १८ ॥

व्याहृतिपूर्वा सावित्रीं तस्यां चैव गायत्रं यद्वा 'उ वि-
श्वपतिः' इत्यादीनि पित्र्याणि सामान्युक्त्वा सव्यं बाहुमुपसं-
हृत्य दक्षिणं बाहुं प्रसार्य प्रसव्यमावृत्योदङ्मुखः स्यात् ॥

उपताम्य कल्याणं ध्यायन्नभिपर्यावर्तमानो
जपेत् अमी मदन्त पितरो यथाभागमावृ-
षायिषतेति ॥ १९ ॥

यथाशक्ति निरुच्छ्वास आसीन उच्छ्वास्य यदात्मनोऽभि-
लषितं मेऽस्त्विति ध्यायन् जपेत् । अभिलषितं तृप्ताः पितरः
प्रयच्छन्तीति ह स्मरन्ति ॥

तिस्रो दर्भपिञ्जलीरज्जने निघृष्य कर्षूषु निद-
ध्याद्यथापिण्डम् ॥ २० ॥

अङ्क्ष्वेत्यूहः ॥

तैलं सुरभि च ॥ २१ ॥

सुरभि गन्धम् । अभ्यङ्क्ष्वानुलिम्पेत्यूहः ॥

पिण्डप्रभृति यथार्थमूहेत् ॥ २२ ॥

तत्तद्विषयानुगुणमूहेत् ॥

अथ निह्वनम् ॥ २३ ॥

अथानन्तरदेशे कर्पूणां पश्चात् पाणी निधाय । निह्वन-
मिति वक्ष्यमाणस्य संज्ञा व्यवहारार्था ॥

पूर्वस्यां कर्ष्वीं दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा न-

मो वः पितरो जीवाय नमो वः पितर-
इशूषायेति ॥ २४ ॥

अथ पूर्वस्याः कर्ष्वाः पश्चात्समीपे दक्षिणं पाणिं प्रागग्रा-
ङ्गुलिमुत्तानं भूमौ निधाय तदुपरि तथैव सव्यं न्यञ्चं कृत्वा
जपेत् ॥

सव्योत्तानौ मध्यमायां नमो वः पितरो घोरा-
य नमो वः पितरो रसायेति ॥ २५ ॥

सव्यस्योपरि दक्षिणं न्यञ्चं कृत्वा ॥

दक्षिणोत्तानौ पश्चिमायां नमो वः पितरः स्व-
धायै नमो वः पितरो मन्यव इति ॥ २६ ॥

स्पष्टम् ॥

अञ्जलिं कृत्वा नमो व इति ॥ २७ ॥

नमस्काराञ्जलिं कृत्वा पितृनुपतिष्ठते ॥

सूत्रतन्तून् कर्षूषु निदध्याद्यथापिण्डमेतद्
इति ॥ २८ ॥

क्रमेण ॥

ऊर्जं वहन्तीरिति कर्षूरनुमन्त्रयेत् ॥ २९ ॥

सकृत् ॥

मध्यमं पिण्डं पुत्रकामां प्राशयेदाद्यत्तेति ॥ ३० ॥

पतिर्मन्त्रं ब्रूयात् ॥

अभून्नो दूत इत्युल्मुकमग्नौ प्रक्षिपेत् ॥ ३१ ॥

यदक्षिणतो निहितं मन्त्रलिङ्गात् ॥

द्वंद्वं पात्राण्यतिहरेयुः ॥ ३२ ॥

निहितानि परिचारका उद्भासयेयुः ॥

एष एव पिण्डपितृयज्ञकल्पः ॥ ३३ ॥

कल्प इति प्रयोगकृत्तिरेवातिदिश्यते, न कालः । स त्व-
न्यतो विज्ञायते यस्मिन्नहोरात्रेऽभावास्याक्षणः तस्मिन्नेवापराद्धे
कुर्यात् । विशेषस्तूच्यते ॥

गृह्येऽग्नौ हविः श्रपयेत् ॥ ३४ ॥

चरुरेव न मांसम् ॥

तत एवातिप्रणयेत् ॥ ३५ ॥

गृह्याग्नेरेवैकदेशम् । प्रणीतस्य कर्मापवर्गे लौकिकत्वम् ।
अत्र ब्रह्मास्ति, दक्षिणा च हविषच्छिष्टदानम् ॥

एका कर्षूः ॥ ३६ ॥

एकस्यामेव पित्रादीनां त्रयाणामपि सर्वं यथाक्रमं कुर्यात् ॥

न स्वस्तरः ॥ ३७ ॥

न स्वस्तरदेशे द्रव्याणां निधानम् ॥

इद्राण्याः स्थालीपाकस्यैकाष्टकीति जुहुयात् ॥

चैत्री पौर्णमासी कालः 'चैत्रयाश्वयुजी' इति गौतमवच-

नात् । 'इन्द्राण्यै त्वा जुष्टं निर्वपामि' इति निर्वापः । एका-
ष्टकेति प्रधानाहुतिः । चरुतन्त्रमेतत् ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तौ

तृतीयस्य पटलस्य पञ्चमः खण्डः.

पटलश्च समाप्तः.

उक्तानि नित्यानि । पुष्टिकामार्थानि च वक्ष्यमाणभोजन-
नियमानपेक्षाणि मन्त्रक्रमानुसारेणोक्तानि । इदानीं वक्ष्यमाण-
काम्यविशेषार्थं भोजननियममाह—

काम्येषु षड्भुक्तानि त्रीणि वा नाश्रीयत् ॥ १ ॥

काम्यग्रहणाद्यत्र कामप्रतिपादनपरः कामशब्दः इच्छाशब्दो
वा नास्ति तत्र नायं नियमः । चतुर्थ्या पञ्चम्या वा आदि-
त्यापस्थाने, 'भूर्भुवस्स्त्रोम् आदित्य नावम् वास्तोष्पते' इत्ये-
तेषु, कम्बूकण्योपनापिहोमेषु, अन्धिकरणे, हरितगोमयप्रभृतिषु,
आ च परिसमाप्तेर्नियमाभावः । ब्रीहियवाक्षततण्डुलान् तिलत-
ण्डुलान् कणान् कम्बूकान् पुरोपहरितगोमयं च परिचरणत-
न्त्रेण जुहुयात्, शङ्कुशतं समित्तन्त्रेण वास्तूपनापिहोमो चरु-
तन्त्रेण, शिष्टान् होमानाज्यतन्त्रेण । षड्भुक्तानि त्रयहम् ॥

नित्यप्रयुक्तानामादितः ॥ २ ॥

नियमानन्तरं नियमेऽप्रयोज्यता कानामाहारभोजनम् ॥

उपरिष्ठात्सान्निपातिके ॥ ३ ॥

नैमित्तिकैकं कृत्वा अभोजनम् ॥

एवं यजनीयप्रयोगेषु ॥ ४ ॥

यजनीय इति निर्दिश्य विहितेषु कर्मसु ॥

अर्धमासव्रती ॥ ५ ॥

‘अर्धमासव्रती पौर्णमास्यां रात्रौ’ इत्यादावर्धमासमभोजनम् ॥

अशक्तौ पेयमेकं कालम् ॥ ६ ॥

अर्धमासव्रते । पेयं क्षीरादि ॥

अरण्ये प्रपदं जपेदासीनः प्रागग्रेषु ॥ ७ ॥

अत्रासननियमादन्यत्र जपे त्वासननियमो नास्ति ॥

एवं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ८ ॥

एवं जपन् ब्रह्मवर्चसी भवति ॥

यथोक्तं पशुकामः ॥ ९ ॥

गोष्ठे पशुकामः उदगग्रेषु ॥

सहस्रबाहुरिति पशुस्वस्त्ययनकामो व्रीहियवौ

जुहुयात् ॥ १० ॥

पशूनां शोभनाविच्छेदकामः । मिश्रीकृत्य त्रिः प्रक्षाल्य होमः । स्वाहेति च होमो द्वितीयः ॥

येनेच्छेत्सहकारं कौतोमतेनास्य महावृक्षफ-

लानि परिजप्य दद्यात् ॥ ११ ॥

येन सख्यमिच्छेत्तस्मा उदुम्बरफलानि 'कौतोमतम्' इत्यने
नाभिमन्त्र्य दद्यात् ॥

अर्धमासत्रती पौर्णमास्यां रात्रौ नाभिमात्रं
प्रगाह्याविदासिनि हृदेऽक्षततण्डुलानास्येन
जुहुयादुदके वृक्ष इवेति पञ्चभिः पार्थिवं
कर्म ॥ १२ ॥

अविदासिनि अशोष्ये तिष्ठन्नेवाक्षततण्डुलान् । अर्थलोपान्न
समित् । अग्निस्थान उदकम् । पृथिवीपतित्वप्राप्त्यर्थमिदमु-
क्तं कर्म ॥

प्रथमयाऽऽदित्यमुपतिष्ठेद्भोगकामोऽर्थपतौ प्रेक्ष-
माणे ॥ १३ ॥

'वृक्ष इव' इत्यादीनामेव प्रत्येकं कर्मोच्यते कामनाभेदेन ।
एषु नार्धमासत्रतित्वम् । द्रव्यानुभवकामः द्रव्यपतावात्मानं
पश्यति सति ॥

द्वितीययाऽक्षततण्डुलानादित्ये परिविष्यमाणे
बृहत्पत्रस्वस्त्ययनकामः ॥ १४ ॥

'स्वाहा' इति द्वितीयाम् । पत्रं गमनसाधनं, महतामश्वा-
दीनां शोभनाविच्छेदकामः ॥

तृतीयया चन्द्रमसि तिलतण्डुलान् क्षुद्रपशु-
स्वस्त्ययनकामः ॥ १५ ॥

परिविध्यमाणे चन्द्रमसि । मिथ्रीकृत्य होमः । स्वाहेति
द्वितीयाम् । क्षुद्रपशवोऽजाविकादयः ॥

चतुर्थ्याऽऽदित्यमुपस्थाय गुरुमर्थमभ्युत्तिष्ठेत् ॥

महद्ग्न्यं प्राप्तुमुद्योगं कुर्यात् । एवं कृते फलतिशयो
भवति ॥

पञ्चम्याऽऽदित्यमुपस्थाय गृहानेयात् ॥ १७ ॥

वेदम प्रविशेत् उत्तिष्ठेत् फलतिशयो भवति ॥

अनकाममारं नित्यं जपेत् भूरिति ॥ १८ ॥

अहरहरामरणाद्यो जपेत् अनकाममरणं स लभते अकामो
न म्रियते इत्यर्थः ॥

यजनीये जुहुयान्मूध्नोऽधि म इति षड्विर्वा-
देव्यर्गिभर्महाव्याहृतिभिः प्राजापत्यया च ॥

नित्यादूर्ध्वमेतत् ॥

अलक्ष्मीनिर्णोदः ॥ २० ॥

उक्तस्य होमस्य फलं अलक्ष्म्या अपंगमः ॥

अक्षेमे पथ्यपेहीति जपेत् ॥ २१ ॥

मन्त्रलिङ्गात् क्षेमो भवति ॥

यशोऽहमित्यादित्यमुपतिष्ठेद्यशस्कामः पूर्वाह्न-
मध्यन्दिनापराह्णेषु ॥ २२ ॥

‘तेन मा विश’ इत्यन्त एष मन्त्रः । अहरहरपस्थानम् ॥

प्रातरहस्येति यथार्थमूहेत् ॥ २३ ॥

मध्याह्नस्य सायाह्नस्येति च ॥

आदित्यनावमिति सन्ध्योपस्थानं स्वस्त्ययनम्

शुभागमप्रातिसाधनमेतद्हरहरूपस्थानम् ॥

उद्यन्तं त्वेति पूर्वीं प्रतितिष्ठन्तं त्वेति पश्चि-
माम् ॥ २५ ॥

‘उद्यन्तं त्वा’ इति पूर्वीं सन्ध्यामुपतिष्ठन् ‘उदीयासम्’
इति मन्त्रं समापयेत् । ‘प्रतितिष्ठन्तं त्वाऽऽदित्यानुप्रतितिष्ठा-
सम्’ इति पश्चिमाम् ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तौ

चतुर्थस्य पटलस्य

प्रथमः खण्डः.

अर्धमासव्रती तामिस्रादौ ब्राह्मणानाशयेत्
व्रीहिकंसोदनम् ॥ १ ॥

अपरपक्षे प्रतिपदि व्रीह्योदनं कंसैर्मोजयेत् ॥

तस्य कणानपरासु सन्ध्यासु प्रत्यग्रामात्
स्थण्डिलमुपलिप्य भलायेति जुहुयाद्ब्रह्मा-
येति च ॥ २ ॥

उक्तव्रीहिकणान् सायंसन्ध्यासु आगामितामिस्रादेः । भलाय
स्वाहा भलाय स्वाहेति च ॥

एवमेवापरस्मिस्तामिस्लादौ ॥ ३ ॥

ब्रीहिकंसोदनं ब्राह्मणानाशयेत् ॥

ब्रह्मचर्यमा समाप्तेः ॥ ४ ॥

आ फलनिष्पत्तेः कर्म आ कर्मसमाप्तेर्ब्रह्मचर्यम् ॥

किं तत्फलम्—

आचितशतं भवति ॥ ५ ॥

यावद्ब्रह्मव्यमस्य पूर्वमाचितं संचितं तच्छतगुणितं भवति ।

इदमस्य फलम् ॥

गौरे भूमिभागे ब्राह्मणो लोहिते क्षत्रियः कु-
ष्णे वैश्योऽवसानं जोषयेत् समं लोमश-
मनिरिणमशुष्कम् ॥ ६ ॥

अवसानं वासस्थानं सेवेत । श्वभ्रादिरहितं नृणबहुलम-
नृषरमनतिकठिनमुदकबहुलमिति यावत् ॥

यत्रोदकं प्रत्यगुदीचीं प्रवर्तेत ॥ ७ ॥

प्रत्यगुदकप्रवणम् ॥

अक्षीरिणः कण्टकिनः कटुकाश्चात्रौषधयो न
स्युः ॥ ८ ॥

अक्षीरिणः कण्टकिनः कटुरसाश्च वृक्षा यत्र पूर्वमपि
स्युः तमपि वर्जयेत् ॥

दर्भसंमितं ब्रह्मवर्चस्यम् ॥ ९ ॥

दर्भसंयुक्तं, ब्रह्म वेदः तच्चोदितानुष्ठानजनितं वैमल्यं ब्रह्म-
वर्चसं तदर्थं ब्रह्मवर्चस्यम् ॥

बृहत्तृणैर्बल्यम् ॥ १० ॥

स्थूलतृणैर्युक्तं बल्यं बलार्थम् ॥

मृदुतृणैः पशव्यम् ॥ ११ ॥

शादाभिर्मण्डलद्वीपिभिर्वा दीर्घस्त्रूलीभिः मृदुतृणैर्युक्तं पश्व-
र्थम् ॥

यत्र वा स्वयं कृताः श्वभ्रास्सर्वतोऽभिमुखाः
स्युः ॥ १२ ॥

अप्रयत्नजाः कर्ष्व ऊर्ध्वमुखोदका यत्र तदपि गव्यम् ॥
आवासभूमिरुक्ता । अथ गृहमाह--

प्राग्द्वारं धन्यं यशस्यं चोदग्द्वारं पुत्र्यं पशव्यं
च दक्षिणापश्चिमद्वारे सर्वे कामा अनुद्वारं
गेहद्वारम् ॥ १३ ॥

यस्यां दिशि बहिर्द्वारं तस्यामेवान्तर्द्वारं स्यात् ॥

असंलोकी स्यात् ॥ १४ ॥

गृहमध्ये द्वारं न स्यात् । द्वारद्वयं परस्परमृजु स्यादिति
केचित् ॥

अथ तद्रहवाग्निनामङ्गुदयन्नाधनं होममाह--

पयसो हविः ॥ १५ ॥

वास्तोष्पतये त्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वापः ॥

कृष्णा च गौः ॥ १६ ॥

वसार्थम् ॥

अजो वा श्वेतः पायस एव वा ॥ १७ ॥

पायस एवैको हविः स्यात् । पशोर्निवृत्तिरेवास्मिन् पक्षे ।
होमेऽपि वसाया निवृत्तिरेव ॥

मध्ये वेदमनो वसां पायसं चाज्येन मिश्र-

मष्टगृहीतं जुहुयाद्वास्तोष्पत इति ॥ १८ ॥

यावदन्तर्गृहायाममध्ये रज्जुचतुष्टयं कृत्वा प्रतिदिशं मध्ये
वेदमनः प्रतिकोणं चायम्यान्तर्गृहरज्जुसङ्गमदेशे रज्ज्वन्तरेषु च
प्रागुपक्रमं प्रदक्षिणं गोमयेनोपलिप्य शमीपलाशश्रीपर्णीनां पत्रैः
पुष्पैस्तण्डुलैश्च गृहं सर्वतः प्रकीर्य मध्ये उपलिप्ते प्रपदा-
न्तं कृत्वा कृत्स्ने गृह्येऽग्नौ व्याहृतिभिराज्यं हुत्वा वसां पायसं
च मिश्रीकृत्याज्येन च मिश्रितादष्टाववदानानि जुह्वां गृहीत्वो-
पस्तरणाभिघारणवर्जं 'धानावन्तम्' इति गीत्वा^१ 'वास्तोष्पते'
इति जुहुयात् ॥

याश्च पराः ॥ १९ ॥

याः पराश्च 'हये राके' इत्याद्याश्चतस्रः ताभिश्च जुहु-
यात् । चकारात्पूर्ववदष्टगृहीतम् ॥

सप्तालक्ष्मीनिर्गोदे ताभिश्च ॥ २० ॥

ताभिरिति प्रकृतापेक्षत्वाद्याः परा इत्यनुकृष्यते । अल-
क्ष्मीनिर्णोदे याः परा वामदेव्यर्गिर्महाव्याहृतिभिः प्राजापत्ययेति
सप्त ताभिश्च जुहुयात् । चशब्दः पूर्ववत् ॥

हुत्वा दिशां बलीन् नयेत् ॥ २१ ॥

हुत्वेति स्विष्टकृतप्रतिषेधार्थं, उक्तान्येव हवींषि हुत्वेति
तत्प्रतिषेधात् । नात्राज्यभागौ स्तः, । तेषामभावात् पुरस्ताद्व्या-
हृतिहोमाः स्युः । गानान्तं समाप्य बलिहरणम् । नात्र हवि-
रुच्छिष्टप्राशनम्, नापि तस्य ब्राह्मणे दानं, तस्य बलिहरणे
विनियोगात् । उक्ता बलिहरणमन्त्राः सामविधौ—‘अथातो
वास्तुशमनम्’ इत्यादिना । तत्सर्वं मन्त्रशेषत्वेन परिगृह्यते ।
कथमेतदवगम्यते ? ‘पायसं हविः’ इति वक्तव्यं बहुलवचनाद्वि-
भक्तिव्यत्ययः कृतो बह्वत्रानुक्तमपि विद्यत इति सूचयितुम् ।
अत एव दिग्ग्रहणं मध्यस्याप्युपलक्षणार्थम् । उपलिप्तस्थानेषु
पलाशमध्यमपत्राणि स्थापयित्वा तेषु बलीन्निदध्यात् ‘प्रजाप-
तये स्वाहा’ इति मध्ये, ‘इन्द्राय स्वाहा’ इति पूर्वे, ‘वायवे
स्वाहा’ इति दक्षिणपूर्वे, ‘यमाय स्वाहा’ इति दक्षिणे, ‘पितृभ्य-
स्स्वाहा’ इति प्राचीनार्वाती पितृनीथेन दक्षिणपश्चिमे, यज्ञो-
पवीत्यप उपस्पृश्य ‘वरुणाय स्वाहा’ इति पश्चिमे, ‘महाराजाय
स्वाहा’ इत्युत्तरपश्चिमे, ‘सामाय स्वाहा’ इत्युत्तरे, ‘महे-
न्द्राय स्वाहा’ इत्युत्तरपूर्वे, ‘वासुकये स्वाहा’ इति भूमौ य-
त्रकुत्रचित्, ‘नमो ब्रह्मणे’ इत्युपरिष्ठात् । एष एव बलिक्रमः ।
सर्वेषां वैश्वदेववत् उभयतः परिपेकः ॥

अवान्तरदिशां चोर्ध्वावाचिभ्यां च ॥ २२ ॥

एतत्पूर्वप्रोष्ठपदे नक्षत्रे कार्यम् । एवं कृते बहुपशुधनघा-
न्यहिरण्यमायुष्मन्पुरुषं वीरसूसुभगाऽविधवस्त्रीकं शिवं पुण्यं
वास्तु भवति ॥

एवं संवत्सरे संवत्सरे नवयज्ञयोर्वा ॥ २३ ॥

षट्सुषट्सु मासेषु प्रोष्ठपद एव । चतुर्षु मासेषु वा ।
तथा श्रुतेः । बहुकृत्वः करणे फलभूयस्त्वम् ॥

वशंगमावित्येताभ्यामाहुतिं जुहुयाद्यमिच्छेद्व-
शमायान्तं तस्य नाम गृहीत्वाऽसाविति
वशी हास्य भवति ॥ २४ ॥

मम विष्णुशर्मास्य वशमेत्वातेवन्नाम गृहीत्वा ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तौ

चतुर्थस्य पटलस्य

द्वितीयः खण्डः.

अर्धमासव्रती पौर्णमास्यां रात्रौ शङ्कुशर्ती

जुहुयादेकाक्षर्ययाऽऽयसान्वधकामः ॥ १ ॥

‘आकृतिम्’ इति मन्त्रं वध्यमानतया शत्रून् ध्यायन् जुहुयात् ।

आयसशङ्कुनामेकैकमनु यज्ञियस्य वृक्षस्य शङ्कुनाऽपि जुहुयात् ॥

खादिरानायुष्कामोऽथापरम् ॥ २ ॥

अर्धमासव्रतिन एव खादिरशङ्कुभिः कर्तव्यं कर्मान्तरमित्यर्थः

प्राङ्बोदङ्वा ग्रामान्निष्क्रम्य स्थण्डिलं समूह्य

पर्वते वाऽऽरण्यैर्गोमयैस्तापयित्वाऽङ्गारान-
पोह्यास्येन जुहुयात् ॥ ३ ॥

अथेति प्रकृतापेक्षत्वात् अर्धमासव्रती, अपरमिति खादि-
रशाखाभिः आकूतिमित्यनयाऽपरं कर्म कुर्यादित्यर्थः । आरण्यै-
श्शुष्कैर्गोमयैः स्थण्डिलमतिशयेन तापयित्वाऽग्निमपोह्य तप्तायां
भूमौ वक्त्रेण शङ्कुशतं जुहुयात् ॥

द्वादश ग्रामा ज्वलिते ॥ ४ ॥

खादिरशङ्कुता तप्तभूमिसंयोगाद्यदि ज्वलनं स्यात्तदा द्वा-
दश ग्रामास्तस्य होमास्सिद्ध्यन्ति ॥

त्रयवरा धूमे ॥ ५ ॥

धूममात्रे जाते त्रयवरग्रामास्सिद्ध्यन्ति ॥

कम्बूकान् सायंप्रातर्जुहुयान्नास्य वृत्तिः क्षीयते ॥

शङ्खवलयान् 'आकूतिम्' इत्यहरहर्जुहुयात् । स्वाहेति
द्वितीयाम् ॥

इदमहमिममिति पण्यहोमं जुहुयात् ॥ ७ ॥

येन येन पणते तेन तेन होमं हुत्वा व्यवहारतो द्रव्य-
वृद्धिर्भवति । द्रव्यानुसारं च तन्त्रं, परिचरणतन्त्रं चेत् स्वा-
हेति द्वितीयाऽऽहुतिः ॥

पूर्णहोमं यजनीये जुहुयात् ॥ ८ ॥

'पूर्णहोमम्' इति मन्त्रादिः । इतिशब्दाभावो मन्त्रलि-
ङ्गानुसरणार्थः । अतो यशः फलम् ॥

इन्द्रामवदादिति सहायकामः ॥ ९ ॥

स्पष्टम् ॥

अष्टरात्रोपोषितः प्राङ्दोदङ्वा ग्रामाच्चतुष्पथे स-
मिद्वयाग्निमौदुम्बर इध्मः स्यात् सुवच-
मसौ च जुहुयादन्नं वा इति श्रीर्वा इति ॥

सुवचमसौ चौदुम्बरौ चमस आज्यधारणार्थः । 'अन्नं
वा इति द्वाभ्याम्' इति सिद्धे पृथग्रहणं विषयबहुत्वार्थं, अतः
'उपतापिहोमे, अक्षेमे पथि' इत्यत्र चानयोरप्यनुवृत्तिसिद्ध्या
भवति । अन्यथाऽऽनन्तर्यात् 'अन्नस्य' इत्येकस्यैवानुवृत्ति-
स्स्यात् ॥

ग्रामे तृतीयामन्नस्येति ॥ ११ ॥

तृतीयामिति पूर्वेण निर्देशः पूर्वाभ्यामस्य वक्ष्यमाणे फले
संमुख्यार्थः ॥

आधिपत्यं प्राप्नोति ॥ १२ ॥

सर्वेषां स्वामित्वम् ॥

उपतापिनीषु गोष्ठे पायसं जुहुयान् ॥ १३ ॥

व्याधितासु गोषु तन्निर्हण र्मेदेद् । द्वितीयानिर्देशात्
सर्वं जुहुयान् पूर्वोक्तैर्भिर्भिन्नैः । अतो न स्विष्टकृत् तदभा-
वान्नाज्यभागौ, तेषामनयादादौ व्याहृतिभिर्होमास्त्युः ॥

अक्षेमे पथि वज्रशानां ग्रन्थि कुर्यात् सहा-
यिनां च स्वस्त्ययनानि ॥ १४ ॥

क्षेमसापेक्षे पथि गच्छन्नात्मनः सहायिनां च वस्त्रदशानां ग्रन्थि कुर्यात् 'अन्नं वा' इत्यादिभिर्मन्त्रैः ॥

क्षुधे स्वाहेत्येताभ्यामाहुतिसहस्रं जुहुयादचितसहस्रकामः ॥ १५ ॥

यावद्द्व्ये स्मति द्रव्यसंचयवानयमिति लौकिका आहुः तत्सहस्रगुणितमस्य फलम् ॥

वत्समिथुनयोः पुरीषेण पशुकामः, अविमिथुनयोः क्षुद्रपशुकामः ॥ १६ ॥

पुरीषेण 'क्षुधे स्वाहा' इत्येताभ्यामाहुतिसहस्रम् ॥

हरितगोमयेन सायंप्रातर्जुहुयात् नास्य वृत्तिः क्षीयते ॥ १७ ॥

आर्द्रगोमयेन 'क्षुधे स्वाहा, क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहा' इत्येताभ्यामेव होमः । जुहुयादिति प्रकृते पुनर्वचनं आहुतिसहस्रनिवृत्त्यर्थं द्विजातिविहितवृत्तरक्षयः फलम् । अहरहर्होमः ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यवृत्तं

चतुर्थस्य पटलस्य तृतीयः खण्डः.

विषवता दष्टमद्भिरभ्युक्षन् जपेन्मा भैषीरिति ॥

विषनाशः फलम् ॥

स्नातकस्संविशन् वैणवं दण्डमुपनिदध्यात्तुरगोपायेति स्वस्त्ययनम् ॥ २ ॥

शयानस्समीपे निदध्यात् । उपद्रवरक्षा फलम् ॥

हतस्त इति क्रिमिमन्तं देशमद्भिरभ्युक्षन् जपेत् ।

क्रिमिनाशः फलम् ॥

पशूनां चेदपराह्णे सीतालोष्टमाहृत्य तस्य प्रा-
तः पांसुभिः प्रतिष्क्रियन् जपेत् ॥ ४ ॥

पशूनां क्रिमिनाशो भवेदिति यः कामयेत स सायाह्णे
काले सीतालोष्टं कृषिदेशे कृष्टभूसृष्टिकाम् वैहायसीं कुर्यात् ।
पूर्वं एव मन्त्रः ॥

मधुपर्कं प्रतिगृहीष्यन्निदमहमिमामिति प्रति-
तिष्ठन् जपेत् ॥ ५ ॥

दातुः परिचारकैराहृतेषु विष्टरादिषु मधुपर्कार्थं गां ध्यायन्
'अर्हणा' इति जपेत् मन्त्रलिङ्गात् । तत उदगग्रेषु दर्भेषु तिष्ठन्
'इदमहमिमाम्' इति जपेत् ॥

अर्हयत्सु वा ॥ ६ ॥

मधुपर्कदानकाले वा ॥

विष्टरपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्काणामेकैकं त्रि-
वेदयन्ते ॥ ७ ॥

पञ्चविंशतिदर्भमयौ कूर्चौ विष्टरौ । पादप्रक्षालनार्थमुदकं
पाद्यम् । पुष्पसंयुक्तमुदकमर्घ्यम् । आचमनार्थमुदकमाचमनी-
यम् । दधिमधुघृतसंयुक्तो मधुपर्कः । तेषामेकैकमादाय तस्य
तस्य प्रदानकाले त्रिस्त्रिंशदादाता । विष्टरौ युगपत् । विष्टरौ,

पाद्यं, अर्घ्यं, आचमनीयं, मधुपर्कः इति वक्तव्ये मधुपर्काणा-
मिति बहुवचनं पूजार्थं, दातुरभ्युदयसूचनमेव पूजा ॥

गां च ॥ ८ ॥

गोदानकाले गामालभ्य गौर्गौर्गौरिति त्रिव्रयात् । पृथक्सू-
त्रकरणं गोस्तत्कालाहरणार्थम् ॥

उदश्रं विष्टरमास्तीर्य या ओषधीरित्यध्यासीत् ॥

विष्टराविति त्रिरुक्ते तावादाय एकमुदगप्रमास्तीर्य तस्मिन्
'या ओषधीः' इति पूर्व्वेणास्तीत् ॥

पादयोर्द्वितीयया द्वौ चेत् ॥ १० ॥

वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः पादौ प्रक्षाल्य द्वितीयं विष्टरमुदगप्रमथ-
स्तात् पादयोः 'या ओषधीः' इति द्वितीयया स्तृणुयात् । चे-
च्छब्दान् पादयोरनित्यो विष्टरः । तदा विष्टर इति त्रिवचनम् ॥

अपः पश्येत् यतो देवीरिति ॥ ११ ॥

पाद्यमिति त्रिरुक्ते तूष्णीमादाय मन्त्रेण पश्येत् ॥

सव्यं पादमवसिञ्चेत् सव्यमिति । दक्षिणं दक्षि-
णमिति ॥ १२-१३ ॥

स्पष्टे ॥

उभौ शेषेण ॥ १४ ॥

'पूर्वमथम्' इति मन्त्रेणोभौ पादाववसिञ्चेत् ॥

अत्रस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं प्रतिगृहीयात् ॥ १५ ॥

अर्घ्यमिति त्रिरुक्ते मन्त्रेण प्रतिगृह्य तूष्णीमात्मानमभ्युक्षेत् ॥

यशोऽसीत्याचमनीयम् ॥ १६ ॥

आचमनीयमित्युक्ते 'यशोऽसि' इति प्रतिगृह्य तूष्णीं
पीत्वाऽऽचामेत् ॥

यशसो यशोऽसीति मधुपर्कम् ॥ १७ ॥

मधुपर्क इति त्रिरुक्ते मन्त्रेण प्रतिगृह्य ॥

त्रिः पिबेद्यशसो महसः श्रिया इति ॥ १८ ॥

'यशसो भक्षोऽसि, यशो मयि धेहि स्वाहा, महसो भक्षो-
सि, महो मयि धेहि स्वाहा, श्रीभक्षोऽसि, श्रियं मयि धेहि
स्वाहा' । स्वाहाकारान्तता सूत्रवचनात् ॥

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १९ ॥

पानम् ॥

भूयोऽपिपाय ब्राह्मणायोच्छिष्टं दद्यात् ॥ २० ॥

अन्ते सकृदाचमनम् । वाक्यशेषात्सिद्धे दद्यादिति ब्राह्म-
णालाभे अद्भिस्संप्रोक्ष्यान्यस्मै दानार्थम् ॥

गां वेदितामनुमन्त्रयेत् मुञ्च गामित्यमुष्य चे-
त्यर्हयितुर्नाम ब्रूयात् ॥ २१ ॥

'विष्णुशर्मणश्चोभयोः' इतिवद्वातुर्नाम ब्रूयात् ॥

एवमयज्ञे ॥ २२ ॥

यज्ञव्यतिरिक्तेषु मधुपर्कप्रतिग्रह एवमुक्त एव प्रकारः ॥

कुरुतेति यज्ञे ॥ २३ ॥

यज्ञवेलायां तु गर्वि निवेदितायां कुरुतेति यजमानामात्यान्
ब्रूयात् ॥

आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजा विवाह्यः

प्रिय इति षडध्याः ॥ २४ ॥

आचार्यश्शिष्यस्य । ऋत्विग्यजमानस्य । स्नातक आलुव-
नान्ते आचार्यस्य । विवाह्यः कन्यादातुः विवाहकाले । अन्यदा श्व-
शुरः कन्याप्रतिगृहीतुः । राजाऽभिपिक्तस्सर्वेषाम् । प्रियः प्रियस्य ॥

प्रतिसंवत्सरानर्हयेत् ॥ २५ ॥

संवत्सरमतीत्यागतान् ॥

पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च ॥ २६ ॥

अर्वागपि संवत्सरादागतानर्हयेत् ॥

द्विरुक्तिः षटलसमाप्त्यर्था ॥

नारायणस्य पुत्रेण मन्ववाटनिवासिना ।

रुद्रस्कन्देन संक्षेपाद्व्याख्यातं गृह्यशासनम् ॥

इति रुद्रस्कन्दकृतायां खादिरगृह्यसूत्रवृत्तौ

चतुर्थस्य षटलस्य चतुर्थः खण्डः

षटलश्च समाप्तः.

समाप्तं सवृत्तिकं खादिरं गृह्यसूत्रम्.

INDEX OF WORDS.

खादिरगृह्यसूत्रस्यपदसूची.

अ

अंसं 2, 2; 19. 4; 15. 17.
 अकुर्वन् 2, 1; 3.
 अकृत 1, 5; 10.
 अकृन्तन् 1, 3; 6.
 अक्तं 2, 1; 26.
 अक्रिमिपरिधृतां 2, 2; 20.
 अक्षततण्डुलान् 4, 1; 12. 14.
 अक्षतसक्तून् 3, 2; 13.
 अक्षतान् 3, 2; 8. 12.
 अक्षिवेपनेषु 2, 5; 35.
 अक्षीरिणः 4, 2; 8.
 अक्षेमे 4, 1; 21. 3; 14.
 अक्षोधुक 2, 1; 5.
 अगन्थां 3, 1; 40.
 अगारात् 1, 5; 5.
 अग्नये 1, 5; 13. 2, 1; 17.
 24. 4; 27. 3, 5; 12.
 आग्निं 1, 2; 5. 11. 17. 19.

3; 5. 24. 28. 4; 2. 4.
 2, 5; 30. 31. 3, 2; 1.
 5. 5; 2. 7. 4, 3; 10.
 अग्निः 1. 3; 11. 5; 18. 2,
 2; 23. 3, 3; 8.
 अग्नीषोमीयः 2, 2; 2.
 अग्ने 1, 4; 12. 2, 4; 7.
 अग्नेः 1, 1; 15. 23. 2; 7.
 3; 19. 4; 2. 2, 4; 8. 3,
 3; 20. 4; 2. 5; 6. 10.
 अग्नौ 1, 2; 15. 3; 22. 26.
 5; 1. 38. 2, 1; 26. 3,
 2; 6. 4; 10. 23. 5; 34
 अग्रं 1, 5; 38.
 अग्र 2, 1; 26.
 अग्रे 2, 4; 29. 3, 1; 47.
 अग्रेण 1, 3; 5.
 अग्नैः 1, 2; 11.
 अज्ञादज्ञात् 2, 3; 13.

अङ्गारान् 4, 3 ; 3.

अङ्गुष्ठाभ्यां 1, 2 ; 11.

अङ्गुष्ठेन 2, 2 ; 34.

अच्छिद्रेण 1, 2 ; 14.

अजः 2, 5 ; 5. 1, 2 ; 17.

अजातलोम्या 3, 1 ; 32.

अजने 3, 5 ; 20.

अजलि 1, 3 ; 20. 22. 2, 3 ;
4. 4 ; 8. 13. 3, 1 ; 11.

5 ; 27.

अजालिकृतं 2, 4 ; 20.

अजलिना 3, 2 ; 8.

अतः 1, 1 ; 1. 3, 1 ; 31.

अतिप्रणयेत् 3, 5 ; 35.

अतिप्रणीतात् 3, 2 ; 6.

अतिप्रणीय 3, 2 ; 1.

अतिहरेयुः 3, 5 ; 32.

अत्र 1, 4 ; 7. 5 ; 16. 3, 4 ;
23. 5 ; 16. 17. 1, 2 ; 8.

अथ 1, 1 ; 1. 26. 5 ; 29. 2,
1 ; 2. 2 ; 20. 24. 4 ; 16.

30. 3, 1 ; 46. 5 ; 23. 1,
3 ; 2.

अदः 2, 3 ; 4.

अददत् 1, 3 ; 6.

अदिते 1, 2 ; 17.

अद्भिः 1, 1 ; 11. 2 ; 13. 5 ;

31. 3, 4 ; 4. 4, 4 ; 1. 3.

अधः 3, 5 ; 6.

अधस्तवेशी 2, 5 ; 10.

अधि 1, 1 ; 19.

अधिके 3, 2 ; 1.

अधिपतिः 2, 1 ; 26.

अधियज्ञ 1, 1 ; 24.

अधिश्चित्य 1, 2 ; 16.

अधीत्य 1, 3 ; 1. 3, 2 ; 24.

अधीहि 2, 1 ; 21.

अध्यायान् 3, 2 ; 14.

अध्यासीत् 1, 1 ; 9.

अनकाममारं 1, 1 ; 18.

अनतिप्रणीतस्य 3, 2 ; 6.

अनतीतः 2, 1 ; 2.

अनन्तराः 3, 3 ; 22.

अनन्तार्हितं 2, 2 ; 19.

अनन्तार्हितां 2, 1 ; 15.

अनर्भुकः 1, 5 ; 3.

अनवेक्षन् 3, 2 ; 12.

अनाज्ञाते 3, 4 ; 28.

अनादेशे 1, 1 ; 2. 17. 3 ; 12.

2, 2 ; 15.

अनामिकया 2, 2; 34.
 अनामिकाभ्यां 1, 2; 14.
 अनाहिताग्नेः 2, 2; 1. 4.
 अनियुक्तं 2, 5; 8.
 अनिरिणं 4, 2; 6.
 अनु 1, 5; 27, 3, 4; 3. 5; 16.
 अनुगानं 3, 2; 22.
 अनुगापयेत् 2, 5; 29.
 अनुज्ञातः 1, 3; 1.
 अनुदिते 1, 5; 9.
 अनुद्वारं 1, 2; 13.
 अनुपूर्वं 2, 3; 3. 3, 3; 21.
 अनूपूर्वया 2, 2; 25.
 अनुपृष्ठं 1, 3; 17. 2, 3; 8.
 अनुप्रवचनीयेषु 2, 5; 34.
 अनुप्रहरेत् 1, 2; 15. 2, 1; 26.
 अनुमते 1, 2; 18.
 अनुमन्त्रयेत् 3, 1; 48. 4; 3. 5;
 29. 4, 4; 21.
 अनुमन्यस्व 1, 2; 17. 18.
 अनुवाक्याः 3, 2; 21.
 अनुवाचयेत् 3, 2; 17.
 अनुसंहरेत् 3, 1; 19
 अन्तः 1, 5; 23.
 अन्ततः 1, 1; 12.

अन्तरेण 3, 2; 5.
 अन्तर्दधते 2, 5; 20.
 अन्तर्धाय 3, 4; 9.
 अन्तिकप्रभृतिभिः 2, 4; 16.
 अन्त्यां 1, 5; 2.
 अन्नं 1, 4; 10. 4, 3; 10.
 अन्नपाशेन 1, 4; 10.
 अन्नस्य 1, 5; 10. 21. 35. 38.
 4, 3; 11. 4; 15.
 अन्यत् 1, 1; 26.
 अन्यत्र 3, 1; 37.
 अन्याः 2, 4; 30.
 अन्ववमृश्य 2, 2; 19. 4; 15.
 अन्वष्टक्यं 3, 5; 1.
 अन्वारब्धायां 1, 3; 8. 4; 3.
 अन्वाह 2, 4; 22.
 अन्वाहार्ये 3, 3; 31.
 अपः 1, 1; 9. 2, 2; 12. 4;
 13. 5; 30. 31. 3, 1; 4.
 6. 2; 2. 3; 10. 4, 4; 12.
 अपर 2, 2; 20. 3, 1; 46. 4,
 3; 2.
 अपरपक्षः 2, 2; 7.
 अपरया 3, 1; 36.
 अपरस्मिन् 4, 2; 3.

अपरासु 4, 2 ; 2.
 अपराह्णे 2, 1 ; 4. 4, 4 ; 4.
 अपराह्णेषु 4, 1 ; 22.
 अपरिचर्तयन् 3, 3 ; 30.
 अपरेण 1, 3 ; 28.
 अपवर्गे 1, 1 ; 3.
 अपसलवि 3, 5 ; 16.
 अपहृता 3, 5 ; 13,
 अपां 1, 5 ; 32. 2, 3 ; 4. 3,
 1 ; 3. 11. 12. 3 ; 12.
 अपिपाय 4, 4 ; 20.
 अपूपाः 3, 3 ; 29.
 अपोहि 4, 1 ; 21.
 अपोह्य 4, 3 ; 3.
 अप्रकृष्य 1, 2 ; 10.
 अप्रत्याहरन्ती 2, 2 ; 22.
 अप्रधक्षन्तं 2, 5 ; 30
 अप्सु 3, 1 ; 11.
 अभिघारणं 3, 4 ; 12.
 अभिघार्थं 2, 1 ; 14. 21. 24.
 अभिजिघ्रेत् 2, 3 ; 14.
 अभिनिधाय 2, 3 ; 24.
 अभिपरिहरन् 1, 2 ; 19.
 अभिपर्यावर्तमानः 3, 5 ; 19.
 अभिमुखाः 4, 2 ; 12.

अभिमृशेत् 2, 2 ; 19. 3 ; 9. 3,
 1 ; 26. 3 ; 15.
 अभिरूपाभिः 1, 3 ; 27.
 अभिरूपाभ्यां 3, 2 ; 19.
 अभिवाद्नीयं 2, 4 ; 12.
 अभिवाद्य 1, 4 ; 5.
 अभिवीक्षयन्ति 2, 5 ; 30.
 अभिन्यख्यं 2, 5 ; 31.
 अभिषिञ्चेत् 3, 1 ; 8. 14
 अभूत् 3, 5 ; 31.
 अभोजनेन 2, 2 ; 9.
 अभ्यागताः 3, 3 ; 4,
 अभ्यात्मं 3, 3 ; 24.
 अभ्युक्षन् 4, 4 ; 1. 3.
 अभ्युक्षेत् 1, 1 ; 10.
 अभ्युक्ष्य 1, 1 ; 10. 2 ; 4. 15.
 2, 1 ; 26.
 अभ्युत्तिष्ठेत् 4, 1 ; 16.
 अभ्युपयन्ति 2, 5 ; 21.
 अभ्रान्ध्यायः 3, 2 ; 25.
 अमधुमांसाद्वी 2, 5 ; 11.
 अमावास्यायां 2, 2 ; 3. 3, 2 ;
 28.
 अमी 3, 5 ; 19.
 अमुष्मात् 3, 5 ; 4.

अमुष्मै 2, 1 ; 9. 23.

अमुष्य 4, 4 ; 21.

अमोसि 3, 3 ; 15.

अम्बरीषात् 1, 5 ; 4.

अयं 2, 2 ; 25. 3 ; 20.

अयङ्गीयां 1, 1 ; 25.

अयङ्गे 4, 4 ; 22.

अयुग्व्या 3, 1 ; 33.

अरण्ये 2, 3 ; 31. 4, 1 ; 7.

अरहस्थानां 3, 2 ; 22.

अर्घ्यं 1, 4 ; 7. 3, 1 ; 30. 4,
4 ; 15

अर्घ्यं 4, 4 ; 7.

अर्घ्याः 4, 4 ; 24.

अर्थं 4, 1 ; 16.

अर्थपतौ 4, 1 ; 13.

अर्थं 3, 2 ; 6.

अर्धपञ्चमान् 3, 2 ; 24.

अर्धमासव्रती 4, 1 ; 5. 12. 2 ;
1. 3 ; 1.

अर्धर्चशः 2, 4 ; 22.

अर्यमगं 1, 3 ; 23.

अर्हयत्सु 4, 4 ; 6.

अर्हयितुः 4, 4 ; 21.

अर्हयेत् 4, 4 ; 25.

अलङ्कारः 2, 5 ; 9.

अलङ्कृतं 2, 4 ; 7.

अलङ्कृतः 3, 1 ; 22.

अलङ्क्रीनिर्णोदः 4, 1 ; 20.

अलङ्क्रीनिर्णोदे 4, 2 ; 20.

अवदानस्थानानि 2, 1 ; 21.

अवदानानि 3, 4 ; 14. 18. 20.

अवद्येत् 2, 1 ; 19. 3, 3 ; 10.
4 ; 21.

अवधाय 2, 1 ; 26.

अवनयन् 1, 4 ; 3. 12.

अवनयेत् 3, 3 ; 3.

अवनेनिद्द्व 3, 5 ; 16.

अवमुञ्चेत् 3, 1 ; 20.

अवलेखन 2, 5 ; 12.

अवसानं 4, 2 ; 6.

अवसिक्तः 1, 3 ; 30.

अवसिञ्चेत् 1, 3 ; 28. 2, 3 ; 4.
3, 1 ; 11. 4, 4 ; 12.

अवस्थानप्रभृति 1, 3 ; 25.

अवस्थाप्य 2, 4 ; 8. 3, 4 ; 2.

अवस्थाय 1, 3 ; 17.

अवाद् 3, 2 ; 12.

अवान्तरदिशां 4, 2 ; 22.

अवान्तरदेशेषु 3, 2 ; 9.

आविच्छिद्य 1, 3; 22.
 अविदासिनि 4, 1; 12.
 अविद्यमाने 2, 2; 10.
 अविमिश्रणयोः 4, 3; 16.
 अविमिश्रणानि 2, 5; 3.
 अवेक्षती 2, 2; 27.
 अव्यक्तं 1, 1; 18.
 अव्यवाय 1, 1; 27.
 अव्यावृत्ति 1, 1; 27.
 अव्ययं 2, 1; 7.
 अशक्तौ 4, 1; 6.
 अशुष्कं 4, 2; 6.
 अश्रियात् 3, 1; 36. 4, 1; 1.
 अश्मानं 1, 3; 19.
 अश्व 2, 5; 3.
 अष्टकां 3, 2; 28.
 अष्टकाः 3, 3; 27.
 अष्टकायै 3, 3; 32. 4; 4. 13.
 29.
 अष्टगृहीतं 3, 4; 23. 4, 2; 18.
 अष्टमे 2, 4; 1.
 अष्टम्या 3, 4; 25.
 अष्टरात्र 4, 3; 10.
 अष्टौ 3, 3; 29.
 असंख्य 3, 3; 13.

असंख्योक्ती 1, 2; 14.
 असकृत् 1, 5; 36.
 असि 2, 3; 9. 1; 12. 19. 3,
 1; 19. 21. 1, 4; 15. 16.
 17.
 असां 1, 4; 10. 2, 2; 31, 3;
 10. 4; 12. 3, 5; 16. 4,
 2; 21.
 अस्तमयोदयाभ्यां 1, 5; 7.
 अस्तमिते 1, 5; 8. 2, 3; 1. 3,
 2; 13.
 अस्तु 2, 1; 26.
 अस्माक 2, 1; 26.
 अस्मि 2, 4; 12.
 अस्मै 2, 4, 25.
 अस्य 2, 5; 13. 4, 1; 11. 2;
 21. 3; 6. 17.
 अस्यां 2, 2; 20.
 अस्याः 2, 2; 21.
 अस्वामां 2, 2; 20.
 अहं 1, 1; 22. 3; 7. 4; 5.
 अहः 2, 2; 5.
 अहतवाससा 3, 1; 22.
 अहंतन 1, 3; 6. 2, 2; 18.
 25. 4; 7.

अहुतं 2, 5; 8.

अहुतस्य 2, 2; 14.

अहः 1, 1; 2.

आ

आकाङ्क्षेत् 2, 1; 3.

आकाशः 1, 5; 33.

आकालिकं 3, 2; 30.

आक्रमयेत् 1, 3; 19.

आख्या 1, 1; 20.

आख्याय 2, 3; 12.

आगतेषु 1, 4; 8.

आगन्त्रा 2, 4; 11.

आगात् 2, 3; 20.

आग्नेयस्थालीपाकः 2, 2; 1.

आग्रहायणं 3, 3; 16.

आग्रहायण्याः 3, 2; 13. 3; 27.

आचक्षते 3, 3; 27.

आचतुर्विंशत् 2, 4; 6.

आचमनीयं 4, 4; 16.

आचमनीय 4, 4; 7.

आचम्य 1, 1; 9.

आचरिष्यन्तं 2, 5; 7.

आचरेत् 2, 1; 7.

आचामस्व 1, 5; 32.

आचार्यं 3, 1; 25.

आचार्यः 2, 4; 13. 3, 1; 2.

8. 10. 4, 4; 24.

आचार्यकुलस्य 3, 1; 1.

आचार्याधीनः 2, 5; 25.

आचार्याय 2, 4; 10. 31.

आचितशतं 4, 2; 5.

आचितसहस्रकामः 4, 3; 15.

आच्छाद्य 1, 3; 6. 2, 2; 18.

25. 3; 2. 7. 4; 7.

आज्ञा 2, 2; 34.

आज्यं 1, 2; 14. 16. 3; 8.

4; 12. 2, 1; 17. 19. 2;

15. 5; 34. 3, 3; 3. 7.

आज्यभागौ 1, 3; 12. 2, 1; 17.

आज्यलिप्ते 2, 5; 36.

आज्याहुतिषु 1, 3; 12.

आज्ये 2, 1; 26.

आज्येन 4, 2; 18.

आत्मानं 3, 1; 14.

आदध्यात् 1, 5; 2. 2, 4; 27.

3, 1; 24.

आदर्शं 2, 3; 23.

आदर्शः 2, 3; 17.

आदर्शनं 2, 3; 25.

आदाय 2, 2; 31. 3; 19. 3,
2; 8.

आदिग्रहणेन 1, 1; 18.

आदिनः 4, 1; 2.

आदित्यं 2, 5; 20. 30. 31. 3,
1; 17. 1, 1; 13.

16. 17. 22.

आदित्यनावं 4, 1; 21.

आदित्यव्रत 2, 5; 18.

आदित्यव्रत 2, 5; 17.

आदित्ये 4, 1; 14.

आद्वाविशात् 2, 4; 1.

आधत्त 3, 5; 30.

आधाय 1, 2; 21. 2, 1; 25.

आधिपत्यं 4, 3; 12

आनडुहं 1, 4; 2.

आनडुहः 2, 3; 18.

आनुडुहे 2, 3; 27.

आनयेत् 1, 5; 4.

आनीयमानायां 1, 3; 6.

आनोमित्रावरुणा 3, 3; 1.

आपः 1, 5; 33. 2, 3; 22. 5;
21.

आप्लवनं 1, 3; 2. 3.

आप्लवने 3, 1; 1.

आप्लावयेत् 1, 4; 13.

आवध्न 2, 4; 20.

आयवेभ्यः 1, 5; 39.

आयमान 4, 3; 1.

आयसेन 2, 3; 27.

आयान्तं 1, 2; 21.

आयुष्कामः 4, 3; 2.

आरण्यः 1, 3; 3.

अरभ्य 1, 2; 22.

आरोहेत् 2, 5; 14. 3, 1; 28.

आलभेत् 1, 4; 15. 2, 4; 15.
3, 1; 27.

आवपेत् 1, 3; 20.

आवर्तनान् 1, 1; 2.

आवर्तयेत् 2, 4; 14. 3, 1; 20.

आवर्तंतं 3, 5; 18.

आवृत्य 3, 3; 21. 5; 18.

आवृषायध्वं 3, 5; 17.

आवृषायिषत् 3, 5; 19.

आशयेत् 1, 1; 3. 4, 2; 1.

आश्वयुजीं 3, 3; 1.

आषोडशात् 2, 4; 2.

आसर्त्तं 1, 1; 26.

आसत् 1, 1; 13.

आसमाप्तेः 4, 2; 4.

आसिञ्चेत् 2, 2; 23.

आसीत् 2. 5; 27.

आसीनः 4, 1; 7.

आस्तमयात् 2, 4; 32.

आस्तरणे 3, 3; 20.

आस्तीर्य 1, 2; 9. 4; 2. 3, 3;

20, 5; 10. 4, 4; 9.

आस्ते 1, 1; 23. 3, 1; 1. 3; 20.

आस्थाता 3, 1; 28.

आस्येन 4, 1; 12. 3; 3.

आहरेत् 3, 5; 11.

आहिताग्नेः 2, 2; 2.

आहुतिं 2, 1; 8. 5; 35. 3, 4;

24. 4, 2; 24.

आहुतिसहस्रं 4, 3; 15.

आहुत्युपक्रमं 1, 5; 6.

आहत्य 2, 2; 21. 4, 4; 4.

आहोमात् 1, 1; 23.

इ

इच्छेत् 1, 1; 27. 3, 1; 32. 4,

1; 11. 2; 24.

इतरजनेभ्यः 3, 2; 11.

इतरे 2, 8; 18. 3, 3; 21.

इति 1, 1; 20. 1, 2; 6. 3, 4;

27. इत्यादि.

KHADIRA.

इदं 1, 2; 7. 4, 3; 7. 4; 5.

इध्मः 4, 3; 10.

इन्द्राण्याः 3, 5; 38.

इन्द्रामवदात् 4, 3; 9.

इन्द्रियाणि 1, 1; 11.

इन्द्रियैः 2, 5; 35.

इमं 1. 2; 6. 3; 19. 3, 1; 10.

4, 3; 7. 4; 5.

इमाः 3, 1; 42. 43.

इयं 1, 3; 22. 2, 2; 20. 34.

4; 20. 3, 1; 49.

इव 3, 1; 25. 4, 1; 12.

इषे 1, 3; 26,

इष्टा 2, 1; 2.

ई

ईक्षकावेक्षण 1, 3; 27.

उ

उक्तं 2, 5; 6. 3, 4; 12.

उक्तः 1, 5; 19. 2, 4; 12.

उक्त्वा 3, 5; 16. 18.

उक्षेत् 3, 3; 4.

उच्चैः 1, 5; 19.

उच्छिष्टं 1, 4; 11. 2, 1; 29.

4, 4; 20.

उच्छवसेत् 1, 2; 22.

उत्कृत्य 3, 4; 9.	उदक्प्रवर्ण 3, 3; 20.
उत्क्रमयेत् 1, 3; 26.	उदगग्रे 1, 2; 14.
उत्क्रम्य 3, 2; 9.	उदगग्रेषु 1, 1; 13.
उत्तमायां 3, 3; 31. 5; 15.	उदगग्रेः 3, 3; 20.
उत्तरघृतं 2, 2; 27.	उदगयन 1, 1; 2.
उत्तरतः 1, 2; 9. 16. 18. 2, 1; 17. 3; 3. 8. 18. 28. 4; 8.	उदगयने 3, 2; 28.
उत्तरयोः 1, 3; 23.	उदगङ्गारं 4, 2; 13.
उत्तरलोम 1, 4; 2.	उदङ् 3, 2; 8. 4; 6. 5; 18. 4, 3; 3. 10.
उत्तरां 1, 5; 14.	उदङ्कुलुप्त्य 2, 3; 30.
उत्तरार्धे 3, 5; 2.	उदङ्मुखः 1, 1; 23. 3; 5. 3, 1; 2.
उत्तगासङ्गं 1, 1; 26.	उदञ्चं 2, 3; 4. 4, 4; 9.
उत्थापयेत् 2, 2; 20.	उदपात्राणि 3, 5; 16.
उत्थाय 3, 2; 7.	उदपात्रे 1, 4; 12.
उत्पुनाति 1, 2; 14.	उदपानावेक्षण 3, 1; 39.
उत्पुनातु 1, 2; 14.	उदायुवं 2, 1; 13. 3, 5; 3.
उत्सर्गः 3, 2; 24.	उदिते 1, 5; 9.
उत्सृज्य 2, 4; 13.	उदीचां 1, 2; 3. 3, 1; 29.
उत्सृप्य 3, 4; 6.	उदुत्तमं 3, 1; 20.
उदक् 2, 1; 14. 29.	उद्यन् 3, 1; 17.
उदकं 4, 2; 7.	उद्यन्तं 4, 1; 25.
उदकाञ्जलि 1, 2; 17. 2, 4; 10.	उद्वहते 1, 4; 1.
उदके 4, 1; 12.	उद्वस्य 2, 1; 14. 29. 3, 5; 5.
उदक्पादौ 3, 4; 6.	उद्गारयेत् 3, 4; 9. 14.
उदक्छिन्नसं 2, 3; 2. 7.	

उद्धृत्य 1, 1; 7.	उपविश्य 1, 1; 26. 2; 12. 2, 4; 20.
उन्दनप्रभृति 2, 3; 28.	उपविष्टस्य 2, 3; 7.
उन्देत् 2, 3; 22.	उपवेशयेत् 1, 3; 7. 4; 2.
उन्नयेन् 2, 2; 25.	उपसंहृत्य 3, 5; 18.
उन्मृज्य 1, 2; 13.	उपसमाधाय 1, 2; 5. 4; 2.
उपघातं 1, 3; 8. 4; 3. 3, 5; 12.	उपसर्गे 3, 2; 30.
उपतापिनीषु 4, 3; 13.	उपसीदेत् 2, 4; 21.
उपताम्य 1, 2; 22. 3, 5; 19.	उपस्तरण 3, 4; 12.
उपतिष्ठेत् 2, 3; 1. 3, 1; 17. 4, 1; 13. 22.	उपस्तीर्थे 2, 1; 19. 24. 3, 3; 10.
उपनयनं 2, 5; 6.	उपस्थं 1, 4; 15.
उपनयन 1, 3; 10.	उपस्थाय 2, 3; 4. 3, 2; 7. 4, 1; 16. 17.
उपनयनवत् 3, 2; 16.	उपस्पर्शन 2, 5; 16. 35.
उपनयेत् 2, 4; 1.	उपस्पृश्य 3, 1; 4.
उपनिदध्यात् 3, 5; 10. 4, 4; 2.	उपहासं 3, 1; 32.
उपन्याहृत्य 1, 3; 1.	उपांशु 1, 5; 20.
उपपद्येत 2, 1; 2.	उपाकुर्युः 3, 2; 14.
उपरि 2, 4; 9.	उपानत्स्वयंहरणानि 3, 1; 39.
उपरिष्ठात् 1, 3; 13. 3, 3; 7. 12. 4, 1; 3.	उपानहौ 2, 5; 15. 3, 1; 23.
उपलिप्य 1, 2; 1. 4, 2; 2.	उपेताः 3, 3; 9.
उपलिम्पेत् 3, 2; 1.	उपेत्य 3, 1; 25.
उपविश 3, 1; 26.	उपोत्तिष्ठतः 1, 3; 16.
उपविशेत् 2, 3; 8.	उपोषितः 4, 3; 10.

उपोषिताय ३, ५; २९.

उभयतः १, ५; ३०.

उभयतःफलं २, २; २०.

उभौ ३, १; १०. ४, ४; १४.

उल्कापाते ३, २; ३०.

उल्मुकं ३, ५; १३. ३१.

उल्मुकेन ३, ४; ५.

उल्लिख्य १, २; २.

उल्लिख्य ३, १; ४४.

उवाच २, १; ५.

उष्णेन २, ३; २१.

उष्णोदकं २, ३; १७. २१.

ऊ

ऊर्जं ३, ५; २९.

ऊर्जावतः २, २; २५.

ऊर्ध्वं १, ४; १२. २, ३; ६. ३, १;

३१. २; १०. २५. ३; २७.

ऊर्ध्वाग्राः २, ३; २४.

ऊर्ध्वावाचिभ्यां ४, २; २२.

ऊहेत् ३, ५; २२. ४, १; २३.

ऋ

ऋगादिभिः ३, २; २१.

ऋचं २, ५; ३४.

ऋतुकाले १, ४; १५.

ऋत्विक् १, १; २१. ४, ४; २४.

ए

एकं १, ३; २६. ४, १; ६.

एकवाससः २, ५; १९.

एकस्मिन् १, ५; ३६.

एका ३, ५; ३६.

एकाक्षर्यया ४, ३; १.

एकामौ १, १; २०.

एकादशे २, ४; ३.

एकाष्टकी ३, ५; ३८.

एके १, ४; ८. ५; १७. २, १; ३.

२; ९. ३; ३२. ३, १; १०.

३०. २; १५.

एकेषां २, ५; १८. २८.

एकैकं १, ५; ३०. ३, ५; ११. ४,

४; ७.

एकैकशः २, ४; २३.

एकैकस्मात् ३, ४; २१.

एकैकस्य ३, ५; १६.

एकैकां ३, ४; २४.

एतत् १, २; २४. ५; ३५. २, १;

२६. ३, ५; २८.

एतमु खं ३, ३; १४.

एताभ्यां २, ५; ३५. ४, २; २४.

३; १५.

एतु १, ३; ११.

एते 1, 2; 15.

एतेषु 3, 2; 30.

एधि 3, 2; 9.

एनं 2, 4; 16.

एनां 1, 4; 13.

एयात् 4, 1; 17.

एवं 1, 3; 10. 25. 2, 1; 15.

3; 28. 3, 1; 3. 4. 4, 1;

4. 8. 2; 3. 23. 4; 22.

एव 1, 3; 24. 5; 36. 2, 3;

10. 3, 1; 44. 4; 30. 5;

17. 33. 35. 4, 2; 3. 17.

एषः 1, 5; 18. 3, 5; 33.

ऐ

ऐन्द्रः 2, 2; 3.

ऐन्द्रासः 2, 2; 3. 3, 3; 6.

ओ

ओ 1, 5; 19.

ओकार 2, 4; 24.

ओप्य 1, 3; 26. 3, 2; 6.

ओषधयः 2, 2; 20. 3; 24. 4,
2; 8.

ओषधि 1, 5; 33.

ओषधीः 4, 4; 9.

ओष्ठापाधन 3, 1; 26.

औ

औदकः 1, 3; 28.

औदुम्बर 2, 3; 23.

औदुम्बरः 2, 3; 17. 4, 3; 10

औदुम्बरेण 2, 3; 25.

औपनिषद् 2, 5; 17.

औपवसथिकं 2, 1; 4. 5.

क

कंसः 2, 5; 33.

कंसात् 3, 4; 24.

कंसे 3, 4; 19. 21. 5; 12.

कंसेन 1, 5; 11.

कः 1, 1; 20. 2, 3; 9. 4; 12.

कटुकाः 4, 2; 8.

कठकौधुमाः 3, 2; 31.

कणान् 4, 2; 2.

कण्टकिनः 4, 2; 8.

कन्यला 1, 3; 24.

कपाले 3, 3; 30.

कयण्डलुं 1, 1; 26.

कम्बूकान् 4, 3; 6.

करिष्यतः 2, 3; 7.

करिष्यति 2, 2; 20.

कर्णक्रोश 2, 5; 35.

कर्णे ३, १; ४६.
 कर्म २, २; २०. ३, ३; १६. ४,
 १; १२.
 कर्मणि १, १; १.
 कर्बूः ३, ५; ६. ९. २६. २९.
 कर्षू ३, ५; १३. १६. २०. २८.
 कर्ष्वी ३, ५; १४. २४.
 कल्पः २, ५; १.
 कल्पयतु १, ४; १५.
 कल्याणं १, २; २२. ३, ५; १९.
 कव्यवाहनाय ३, ५; १२.
 कश्चित् १, ३; २१.
 कामं १, १; २४.
 कामः १, ५; ३३.
 कामयेत् २, १; ६.
 कामाः ४, २; १३.
 कामे २, ५; १३.
 काम्यः २, १; ५.
 काम्येषु १, २; २३. ४, १; १.
 कारयेत् २, ३; ३०. ४; ८.
 कार्ष्ण्यं ३, २; ३७.
 कालं ४, १; ६.
 कालः २, ४; २.
 काले १, १; २. ५; ३६.
 किं २, २; २७.

कुमारं २, २; ३४. ३; १. ७. १९.
 कुमारी २, २; २२.
 कुरुत ४, ४; २३.
 कुर्यात् १, १; २६. २; १. १६.
 २४. ५; ३४. ३५. ३६. ३८. २,
 १; २. २८. २; २१. ३; ६.
 १०. २७. ४; ९. ३, १; ३९.
 ४६. ४, ३; १४.
 कुर्युः ३, २; २१. ३; २५.
 कुर्वन् १, १; २६.
 कुर्वीत १, ३; १.
 कुलकल्पं २, ३; ३०.
 कुशली २, ३; ३०.
 कुशलीकृतं २, ४; ७.
 कृताः ४, २; १२.
 कृत्यं १, १; १७.
 कृत्वा १, १; २६. २; ७. ३; १८.
 ५; ३८. ३, २; २. ६. १३. ३;
 १९. २३. ४; २०. ५; २४. २७.
 कृत्तरः २, २; २६. ३; १८.
 कृष्णभक्षः २, ५; २४.
 कृष्णवस्त्रः २, ५; २३.
 कृष्णा ४, २; १६.
 कृष्णे ४, २; ६.
 केश ३, १; २१.

केशप्रतिग्रहाय 2, 5 ; 5.

केशान् 2, 3 ; 27. 31.

कौतोमतेन 4, 1 ; 11.

कौशं 1, 1 ; 6.

क्रिमिमन्तं 4, 4 ; 3.

क्लोन्नः 3, 4 ; 16.

क्षत्रियं 2, 4 ; 3.

क्षत्रियः 4, 2 ; 6.

क्षार 2, 4 ; 33.

क्षारलवणे 1, 4 ; 9.

क्षीयते 4, 3 ; 6. 17.

क्षुद्रपशुकामः 4, 3 ; 16.

क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनकामः 4, 1 ; 15.

क्षुदे 4, 3 ; 15.

क्षुरः 2, 3 ; 17.

क्षुरकृत्य 2, 5 ; 12.

क्षुरेण 2, 3 ; 25.

ख

खन्यात् 3, 5 ; 6.

खादिरान् 4, 3 ; 2.

ग

गत्वा 1, 3 ; 5. 17. 24. 28. 2,

5 ; 3. 8. 3, 2 ; 6.

गन्धर्वः 3, 1 ; 24.

गर्भे 1, 4 ; 16.

गवां 3, 1 ; 44.

गां 4, 4 ; 8. 21.

गाः 3, 3 ; 4.

गुरवे 1, 3 ; 1.

गुरं 4, 1 ; 16.

गुरून् 1, 4 ; 5.

गुह्यं 2, 2 ; 32.

गृभ्णाभि 1, 3, 31.

गृहपतिः 3, 3 ; 20. 23.

गृहपतेः 1, 5 ; 37.

गृहाः 1, 5 ; 18.

गृहान् 4, 1 ; 17.

गृहीतं 1, 3 ; 20.

गृहीतान् 3, 5 ; 3.

गृहीत्वा 2, 1 ; 17. 4, 2 ; 24.

गृहीयात् 1, 3 ; 17. 31. 5 ; 1.

2, 4 ; 13.

गृष्टा 3, 1 ; 14.

गृष्टाः 1, 5 ; 1. 18.

गृष्टा 1, 1 ; 1.

गृष्टात् 3, 2 ; 1.

गृष्टे 3, 5 ; 34.

गेहद्वारं 4, 2 ; 13.

गो 2, 5 ; 3.

गोत्रेण 1, 4 ; 5.

गोदान 2, 5; 17.
 गोदाने 2, 5; 1.
 गोदानेषु 1, 3; 10.
 गोमयः 2, 3; 18.
 गोमये 2, 3; 27.
 गोमयेन 1, 2; 1.
 गोमयैः 4, 3; 3.
 गोयुक्त 2, 5; 14. 3, 1; 27.
 गोष्ठे 3, 1; 4. 45. 4, 3; 13.
 गौः 1, 4; 6. 2, 3; 33. 5; 4.
 32. 3, 1; 42. 4; 1. 4,
 2; 16.
 गौरे 4, 2; 6.
 ग्रन्थि 4, 3; 14.
 ग्रामाः 4, 3; 4.
 ग्रामात् 3, 2; 8. 4, 2; 2. 3; 3. 10.
 ग्रामे 2, 5; 15. 4, 3; 11.
 ग्रीवायां 1, 1; 7.

घ

घोराय 3, 5; 25.

च

च 1, 1; 20. 27. 2; 9. इत्यादि.
 चक्षुः 3, 1; 19.
 चतसृभिः 1, 4; 12. 3, 2; 8.
 3; 7.

चतुः 1, 5; 23.
 चतुरङ्गलं 3, 5; 6.
 चतुर्गृहीतं 2, 1; 17. 3, 4; 23.
 चतुर्थ 4, 4; 19
 चतुर्थी 1, 3; 9.
 चतुर्थे 2, 2; 24.
 चतुर्थ्या 4, 1; 16.
 चतुष्पथे 4, 3; 10.
 चन्द्रमसं 2, 3; 1.
 चन्द्रमसि 4, 1; 15.
 चरन्ति 2, 5; 19.
 चरुस्थाल्यां 1, 5; 12.
 चरेत् 2, 4; 28.
 चर्म 1, 4; 2.
 चातुर्मासीः 3, 2; 28.
 चित्त 2, 5; 35.
 चेत् 1, 5; 10. 36. 37. 2, 1;
 2. 5; 28. 3, 1; 40. 4, 4;
 4. 10.

चौलं 2, 3; 16.

चौल 1, 3; 10.

चौलवत् 2, 5; 1.

छ

छत्रं 1, 1; 26.

छादयन् 1, 2; 11.

ज

जननात् 2, 3; 1. 6.

जपित्वा 1, 2; 22.

जपेत् 1, 1; 25. 3; 6. 2, 3;

29. 4; 11. 5; 37. 3, 2; 6.

9. 3; 17. 19. 23. 5; 17.

19. 4, 1; 7. 18. 21. 4; 1.

3. 4. 5.

जातवेदः 3, 4; 27.

जामदग्न्यानां 2, 1; 17.

जीवाय 3, 5; 24.

जुष्टं 2, 1; 9. 3, 4; 4.

जुहुयात् 1, 3; 8. 15. 22. 4; 3.

12. 5; 10. 17. 21. 2, 1;

17. 23. 24. 2; 10. 15. 5;

34. 35. 3, 1; 45. 2; 8. 3;

2. 7. 18. 32. 4; 2. 7. 13.

23. 5; 12. 38. 4, 1; 10.

12. 19. 2; 2. 18. 24. 3;

1. 3. 6. 7. 8. 10. 13. 15.

17.

जोषयेत् 4, 2; 6.

ज्येष्ठतमिकाः 2, 5; 17.

ज्योतिः 2, 5; 31.

ज्योतिषोः 3, 2; 30.

ज्योत्स्ने 2, 3; 1.

ज्वलिते 4, 3; 4.

त

तं 1, 3; 22. 2, 5; 30.

तत् 1, 2; 4. 2, 1; 2. 6. 27.

2; 32. 3; 10. 3, 3; 3.

ततः 1, 4; 14. 3, 2; 7. 25. 3;

26. 5; 35.

तत्र 1, 1; 21. 26. 2, 3; 17.

3, 5; 2.

तथा 2, 5; 9. 3, 5; 17.

तदवसानात् 1, 2; 3.

तदादेशं 3, 4; 28.

तदारम्भात् 1, 2; 3.

तन्तिष्ठः 2, 1; 26.

तन्ती 3, 1; 49.

तन्ती 3, 1; 49.

तयोः 1, 3; 3.

तव 2, 1; 26.

तस्मात् 2, 1; 6.

तस्मिन् 3, 3; 20. 5; 11.

तस्मै 2, 1; 22. 3, 5; 16.

तस्य 1, 2; 1. 2, 3; 9. 4;

2. 4. 6. 3, 3; 9. 4, 2,

2. 4; 4.

तस्याः ३, ४; ८.
 तां ३, ३; ५. ४; २.
 तान् ३, ३; ३०.
 तापयित्वा ४, ३; ३.
 ताभिः ३, १; ८. ४, २; २०.
 तामिच्छादौ ४, २; १. ३.
 तामिच्छाष्टम्यः ३, ३; २७.
 तासां ३, ५; ७.
 तसु ३, ३; २८.
 तिरश्ची २, २; २०.
 तिर्यक् ३, ५; ६.
 तिर्यङ् ३, २; ११.
 तिलतण्डुलान् ४, १; १५.
 तिष्ठन् २, २; २५. ४; १०.
 तिष्ठेत् १, ३; ५. २, २; १८. ३; ३.
 ४; ३२. ५; २६.
 तिसृभिः २, ३; ४.
 तिस्रः १, २; ३. २, ३; २६. ३, ३;
 २७, ५; ६. २०.
 तु १, १; २४. ५; ३४. ३५. इत्यादि
 तुरगोपाय ४, ४; २.
 तूर्णौ १, १; २३. ५; १४. ३१. २,
 १; ९. ३; ५. १५. ४; ३२. ३,
 १; १३. १६. ४, ४; १९.
 तृचेन १, २; ६.

तृणैः ३, ३; २०. ५; १०.
 तृतीयया ४, १; १५.
 तृतीयायां २, ३; १.
 तृतीयां ४, ३; ११.
 तृतीये २, २; १७. ३; १. १६.
 ते १, ३; ३१. ५; २०. २, २; ३५.
 ३; ४. ४; १३. ३, १; २८. ५;
 १६. ४, ४; ३.
 तेन १, ३; २४. १; १३. ३, १;
 १०. ३; ४.
 तैलं ३, ५; २१.
 त्रयः २, ४; २२.
 त्रिः १, १; ९. २; १४. २०. ३;
 २५. २, १; १०. २६. ३, ३;
 ११. १३. ४, १; ७. १८.
 त्रिरात्रं १, ४; ९. २, ४; ३३.
 त्रिरात्रात् १, ४; १२.
 त्रिवृतं १, २; ११.
 त्रिदश्वेतया २, २; २५.
 त्रिसन्ध्यं ३, २; २७.
 त्रिसन्निपाते ३, २; २७.
 त्रिस्सप्तैः २, २; २०.
 त्रिस्त्रिः ३, २; ९. ३; २४.
 त्रीणि ४, १; १.
 त्र्यवराः ४, ३; ५.

त्र्यायुषं 2, 3; 29.

त्वं 3, 5; 16.

त्वा 1, 2; 14. 2, 1; 9. 3; 14.

4; 17. 18, 3, 4; 4. 5; 16.

4, 1; 25.

द

दक्षिणं 1, 1; 7. 3; 31. 2, 2;

19. 4; 15. 17. 4, 4; 13.

दक्षिण 3, 2; 5.

दक्षिणजान्वक्तं 2, 4; 20.

दक्षिणजान्वक्तः 1, 2; 17.

दक्षिणतः 1, 1; 23. 2; 2. 9. 3;

7. 17. 2, 1; 17. 3; 17.

26. 4; 10. 3, 5; 6. 13.

दक्षिणपूर्वे 3, 5; 2.

दक्षिणा 1, 4; 6. 5; 31. 2, 1;

30. 3; 33. 5; 32. 3, 4;

30. 5; 5.

दक्षिणाः 2, 5; 3.

दक्षिणाग्रैः 3, 5; 10.

दक्षिणापश्चिमद्वारे 4, 2; 13.

दक्षिणाप्रवणं 3, 5; 10.

दक्षिणे 2, 2; 23.

दक्षिणेन 1, 1; 17. 2; 17. 3;

19. 4; 15.

दक्षिणैः 3, 3; 24.

दक्षिणोत्तराभ्यां 2, 4; 13.

दक्षिणोत्तानौ 3, 5; 24. 26.

दण्ड 2, 5; 16.

दण्डं 2, 4; 25. 3, 1; 24. 4,

4; 2.

दत्त्वा 1, 5; 38.

दद्यात् 1, 4; 11. 2, 1; 29. 4,

1; 11. 4; 20.

दधि 1, 5; 11. 3, 2; 19.

दध्यात् 2, 2; 31.

दन्तधावन 2, 5; 12.

दम्पती 2, 1; 4.

दर्भपिञ्जलीः 2, 3; 24. 3, 5; 20.

दर्भसम्मितं 4, 2; 9.

दर्भस्तम्बं 3, 2; 7.

दर्भाग्ने 1, 2; 12.

दर्भान् 1, 2; 9. 2, 1; 26.

दर्भेषु 1, 1; 13.

दर्व्या 3, 2; 2.

दर्श 2, 1; 2.

दर्शपूर्णमासयोः 2, 2; 1.

दर्शपूर्णमासौ 2, 1; 1.

दर्शयति 1, 4; 4.

दशमी 3, 5; 1.

दशरात्रात् 2, 3; 6.
 दष्टं 4, 4; 1.
 दारान् 1, 3; 1.
 दार्ढ्यस्य 2, 2; 8.
 दिक्षु 2, 3; 1.
 दिवा 2, 5; 26.
 दिशां 4, 2; 21.
 दुग्धं 1, 4; 9. 2, 4; 33.
 दुरुक्तात् 4, 4; 20.
 दुर्गानुमन्त्रणानि 1, 3; 27.
 दूतः 3, 5; 31.
 दृष्टत्पुत्रं 1, 3; 19.
 देव 1, 2; 19.
 देवः 1, 2; 14.
 देवजनेभ्यः 3, 2; 10.
 देवता 2, 2; 16.
 देवताश्रयं 2, 1; 9. 4; 12.
 देवस्य 2, 4; 13.
 देवाः 1, 5; 33.
 देवाय 2, 4; 18.
 देवीः 4, 4; 11.
 देवेभ्यः 2, 1; 10.
 देशं 4, 4; 3.
 दैवत्ये 3, 4; 27.
 द्यौः 1, 4; 4.

द्वद्वं 3, 5; 32.
 द्वादश 2, 5; 22. 4, 3; 4.
 द्वादशे 2, 4; 5.
 द्वाभ्यां 2, 2; 30.
 द्वाभ्यांद्वाभ्यां 3, 4; 24.
 द्वारा 3, 1; 36.
 द्वारि 1, 5; 26.
 द्विः 1, 1; 9. 2, 1; 9. 11. 24.
 3; 5. 3, 3; 10.
 द्विःपञ्च 3, 1; 36.
 द्वितीयया 4, 1; 14. 4; 10.
 द्वौ 4, 4; 10.

घ

घन्यं 4, 2; 13.
 घानाः 3, 2; 19.
 धारयेत् 3, 1; 40.
 धूमे 4, 3; 5.
 धेहि 1, 4; 16.
 ध्यायन् 1, 2; 22. 2, 3; 20.
 21. 3, 5; 19.
 ध्रुवं 1, 4; 4.
 ध्रुवा 1, 4; 4.

न

न 1, 2; 12. 3; 12. 2, 5; 18.
 18. 30. इत्यादि.

- न. 3, 5; 31.
 नक्तं 2, 5; 27.
 नक्षत्राशयं 2, 4; 12.
 नक्षत्रे 1, 4; 3.
 नखानि 3, 1; 21.
 नखेन 1, 2; 12.
 नमः 1, 5; 20. 3, 2; 6. 5;
 24. 25. 26. 27.
 नमः पृथिव्यै 3, 3; 17.
 नयेत् 1, 5; 22. 4, 2; 21.
 नव 2, 5; 22.
 नवमी 3, 5; 1.
 नवयज्ञयोः 4, 2; 23.
 नवयज्ञे 3, 3; 6.
 नवस्य 3, 3; 10.
 नवे 3, 2; 13.
 नापितं 2, 3; 20.
 नापितः 2, 3; 17.
 नार्नि 2, 4; 15.
 नाभिकृन्तनात् 2, 2; 33.
 नाभिदेशं 2, 2; 19.
 नाभिमात्रं 4, 1; 12.
 नाम 1, 4; 10. 2, 2; 31. 3;
 6. 10. 4; 12. 4, 2; 24.
 4; 21.
 नारी 1, 3; 22.
 नासिकास्रोतसि 2, 2; 23.
 निखनेयुः 2, 3; 31.
 निगिरेत् 3, 1; 44.
 निघृष्य 3, 5; 20.
 नित्यं 2, 5; 16. 4, 1; 18.
 नित्यप्रयुक्तानां 4, 1; 2.
 निदधति 2, 3; 32.
 निदध्यात् 3, 5; 13. 20. 28.
 निधाय 1, 5; 23. 3, 2; 13. 4;
 17. 5; 17.
 निनयेत् 1, 5; 31. 3, 1; 3. 5;
 16.
 निनीय 3, 2; 2.
 निर्मन्थ्यः 1, 5; 3.
 निर्वपामि 2, 1; 9.
 निर्वपेत् 2, 1; 9.
 निर्वपेत् 3, 1; 2.
 निवेदयेत् 2, 1; 31.
 निद्यायां 3, 1; 45.
 निष्क्रम्य 3, 2; 8. 4, 3; 3.
 निह्वनं 3, 5; 23.
 नेत्र्यौ 3, 1; 23.
 न्यञ्चौ 1, 2; 7. 3, 2; 6. 3;
 19. 23.

न्यग्रोधशुक्ला 2, 2; 20.

प

पक्षिणी 3, 2; 28.

पच्छः 2, 4; 22.

पद्मभिः 4, 1; 12.

पद्मर्मी 1, 4; 12.

पद्म्या 4, 1; 17.

पद्मवृत्तं 1, 2; 11.

पद्मावत्तं 2, 1; 17.

पद्मावत्ती 2, 1; 20.

पण्यहोमं 4, 3; 7.

पतिः 2, 2; 18. 25.

पत्नी 1, 5; 17. 18. 3, 4; 8.

पथि 4, 1; 21. 3; 14.

पयः 1, 5; 11.

पयसः 4, 2; 15.

पयसि 3, 3; 3.

परस्य 1, 1; 18.

पराः 4, 2; 19.

पराभिः 3, 4; 24.

परिक्रम्य 1, 4; 4.

परिक्रीय 2, 2; 20.

परिगृहीयात् 2, 3; 13.

परिगृह्य 2, 3; 29. 3, 4; 10.

परिचरणं 1, 5; 6.

परिजप्य 1, 4; 10. 4, 1; 11.

परिणद्धाक्षाय 2, 5; 29.

परिणयेत् 1, 3; 24.

परिदग्धात् 2, 4; 16.

परिमृजति 1, 1; 9.

परिवार्य 3, 5; 2.

परिविष्यमाणे 4, 1; 14.

परिवृतः 3, 1; 1.

परिषदं 3, 1; 25.

परिपिञ्चेत् 1, 5; 30.

परिसमूहनादीनि 1, 5; 16.

परिसमूह्य 1, 2; 6.

परिहृत्य 3, 4; 5.

पर्युक्षणवर्जं 1, 5; 16.

पर्युक्षेत् 1, 2; 19.

पर्युपितानि 3, 1; 36.

पर्वते 4, 3; 3.

पर्वादीन् 3, 2; 18.

पलाशमिश्रान् 1, 3; 18.

पलाशानि 2, 2; 11.

पवित्रे 1, 2; 12. 3, 4; 9.

पवित्रेण 1, 2; 14.

पशव्यं 4, 2; 11. 13.

पशुः 3, 4; 30.

पशुकामः 3, 1; 4. 4, 1; 9. 3; 16.

पशुस्वस्त्ययनकामः 4, 1; 10.
 पशून् 2, 1; 26. 5; 31.
 पशूनां 2, 1; 26. 3; 14. 4,
 4; 3.
 पशोः 3, 4; 30.
 पश्चात् 1, 1; 15. 2; 7. 9. 18.
 3; 19. 4; 2. 2, 1; 20. 3;
 28. 3, 3; 20. 5; 6. 10.
 पश्चिमां 4, 1; 25.
 पश्चिमायां 3, 5; 26.
 पश्चिमे 3, 2; 5.
 पश्यसि 2, 2; 27.
 पश्येत् 4, 4; 11.
 पांसुभिः 4, 4; 4.
 पाकयज्ञः 1, 1; 20.
 पाणि 1, 3; 31. 5; 1.
 पाणिग्रहणस्य 1, 3; 4.
 पाणिग्रहेण 1, 3; 11.
 पाणिग्राहं 1, 3; 28.
 पाणिग्राहः 1, 3; 6.
 पाणिग्राहस्य 1, 3; 7.
 पाणिना 1, 1; 17. 4; 15. 5;
 10.
 पाणी 1, 2; 7. 3, 2; 6. 3; 19.
 23. 5; 24.

पात्राणि 3, 5; 32.
 पात्रे 3, 2; 13.
 पाद 4, 4; 12.
 पादधावनानि 2, 5; 12.
 पादयोः 4, 4; 10.
 पादौ 1, 1; 10.
 पाद्य 4, 4; 7.
 पापस्पर्शैः 2, 5; 35.
 पाययेत् 3, 4; 5.
 पायसे 4, 2; 18. 3; 13.
 पायसः 3, 3; 1. 6. 4, 2; 17.
 पायसस्य 3, 3; 18.
 पायसात् 3, 1; 38.
 पार्थिवं 4, 1; 12.
 पार्थैः 3, 3; 24.
 पिञ्जल्यः 2, 3; 17.
 पिण्डं 3, 5; 30.
 पिण्डपितृत्यज्ञकल्पः 3, 5; 33.
 पिण्डप्रभृति 3, 5; 22.
 पिण्डान् 3, 5; 17.
 पितरः 1, 5; 33. 3, 5; 17. 24.
 25. 26. 29.
 पिता 2, 3; 1.
 पितामहस्य 3, 5; 15.
 पितुः 3, 5; 14.

पितृभ्यः 1, 3; 24. 2, 1; 12.
 पितृमते 3, 5; 12.
 पित्र्ये 3, 4; 26.
 पिबेत् 4, 4; 18.
 पिष्टविकारेभ्यः 3, 1; 17.
 पुंसः 3, 1; 4. 7.
 पुंसवनं 2, 2; 17.
 पुण्यः 1, 5; 3.
 पुण्याहेषु 1, 1; 2.
 पुत्रकामां 3, 5; 30.
 पुत्रस्य 2, 3; 13. 29.
 पुत्राः 3, 3; 22.
 पुत्र्यं 4, 2; 13.
 पुनः 2, 5; 35. 4, 4; 26.
 पुमसौ 2, 2; 19.
 पुमान् 2, 2; 23.
 पुरस्तात् 2, 1; 19. 3, 1; 1. 4;
 2. 5; 7.
 पुरीषेण 4, 3; 16.
 पुष्टिकामः 3, 1; 42. 44.
 पूते 1, 2; 13.
 पूरयेत् 2, 4; 10.
 पूर्णपात्रं 2, 1; 30. 3, 4; 31.
 पूर्णहोमं 4, 3; 8.
 पूर्वे 1, 3; 3. 4. 2, 1; 2.

पूर्वपक्ष 1, 1; 2.
 पूर्वपक्षः 2, 2; 8.
 पूर्वस्यां 3, 5; 14. 24.
 पूर्वा 1, 5; 15. 4, 1; 25.
 पूर्वा 1, 3; 18.
 पूर्वाह्ण 4, 1; 22.
 पूर्वे 1, 2; 1.
 पूर्वैः 2, 5; 28.
 पूर्वोपक्रमं 1, 2; 11.
 पूर्वोपलिते 3, 2; 2.
 पूषणं 1, 3; 23.
 पृच्छेत् 2, 2; 27.
 पृथक् 3, 4; 18.
 पृथग्वर्णानां 2, 5; 3.
 पृथिवी 1, 5; 33.
 पृथिव्याः 3, 2; 7.
 पृषातकं 3, 3; 3.
 पृषितेषु 3, 2; 26.
 पृष्ठतः 2, 2; 18. 25.
 पेयं 4, 1; 6.
 पेषयेत् 2, 2; 22. 23.
 पौर्णमासस्य 2, 2; 7.
 पौर्णमासी 2, 1; 3.
 पौर्णमासेन 2, 1; 2.
 पौर्णमासोपक्रमौ 2, 1; 1.

पौर्णमास्यां 2, 2; 2. 3, 2; 1. 4,	प्रतिमुच्य 1, 1; 7.
1; 12. 3; 1.	प्रतिष्किरन् 4, 4; 4.
पौर्षां 5, 2; 24.	प्रतिष्ठिते 2, 2; 29.
प्रकर्षेत् 1, 2; 9.	प्रतिसंभ्रत्सरान् 4, 4; 25.
प्रकालयेत् 3, 1; 42.	प्रतियात् 1, 1; 14.
प्रक्रमे 3, 2; 1.	प्रत्यक् 4, 2; 2.
प्रक्षालयेत् 2, 1; 10. 3, 4; 8.	प्रत्यच्छिरसी 3, 4; 6.
प्रक्षाल्य 1, 5; 10.	प्रत्यगुदीर्घी 4, 2; 7.
प्रक्षिपेत् 3, 5; 31.	प्रत्यङ्मुखं 2, 4; 8.
प्रगाह्य 4, 1; 12.	प्रत्यङ्मुखी 3, 4; 2.
प्रगिरेत् 3, 3; 13.	प्रत्यनक्ति 2, 1; 21.
प्रच्छिद्य 2, 3; 27.	प्रत्यभिघाग्येत् 2, 1; 14. 3, 5; 5.
प्रच्छिनत्ति 1, 2; 12.	प्रत्यागताः 3, 1; 43.
प्रजां 2, 1; 5. 2; 28.	प्रत्यागताय 3, 1; 30.
प्रजापतये 2, 4; 17.	प्रत्युपस्पृश्य 1, 1; 12.
प्रजापतिः 1, 5; 33.	प्रत्येस्य 3, 2; 12.
प्रणयेत् 3, 5; 2. 7.	प्रथमे 2, 3; 12.
प्रतिकामं 1, 2; 23.	प्रथमः 1, 3; 11.
प्रतिक्षेत्रे 3, 3; 19.	प्रथमगर्भे 2, 2; 17.
प्रतिगृहीष्यन् 4, 4; 5.	प्रथमजातस्य 3, 1; 44.
प्रतिगृहीयात् 4, 4; 15.	प्रथमया 4, 1; 13.
प्रतितिष्ठन् 4, 4; 5.	प्रथमा 3, 3; 18.
प्रतितिष्ठन्तं 4, 1; 25.	प्रथमायां 3, 3; 29.
प्रतिदिशं 3, 1; 4. 2; 1. 9.	प्रदक्षिणं 1, 2; 11. 19. 3; 24.
प्रतिमुञ्चेत् 3, 1; 22.	4; 4. 2, 1; 13. 4; 14.
	20. 3, 1, 29.

प्रक्षाय 2, 3 ; 4.
 प्रदोषे 3, 3 ; 18.
 प्रधक्ष्यति 2, 5 ; 30.
 प्रपदं 1, 2 ; 22. 4, 1 ; 7.
 प्रपदेन 1, 3 ; 19.
 प्रपन्न 3, 1 ; 36.
 प्रपितामहस्य 3, 5 ; 15.
 प्रयच्छति 2, 4 ; 25.
 प्रयच्छेत् 2, 3 ; 2. 7.
 प्रयाग 3, 1 ; 29.
 प्रयोगेषु 4, 1 ; 4.
 प्रलेहनात् 3, 1 ; 44.
 प्रवर्तेत 4, 2 ; 7.
 प्रसव्यं 3, 5 ; 3. 18.
 प्रसारितौ 3, 1 ; 49.
 प्रसिञ्चेत् 1, 2 ; 17.
 प्रसुब 1, 2 ; 19.
 प्रसृतायां 3, 4 ; 11.
 प्रस्ताविः 3, 2 ; 21.
 प्रस्ताव्य 3, 4 ; 19.
 प्राक् 1, 1 ; 2. 5 ; 7. 2, 2 ; 33.
 3, 1 ; 44.
 प्राग्मेघे 1, 1 ; 23. 3, 1 ; 2. 4,
 1 ; 7.
 प्रागुद्गीर्वा 1, 3 ; 26. 4 ; 1. 5 ; 14.

प्रागुदचियां 2, 1 ; 24.
 प्राग्मीवं 1, 4 ; 2.
 प्राग्द्वारं 4, 2 ; 13.
 प्राङ् 3, 2 ; 8. 9. 4, 3 ; 3. 10.
 प्राङ्मुखस्य 1, 1 ; 14.
 प्राचीं 1, 2 ; 2. 3. 9. 3, 1 ; 29.
 प्राचीः 1, 2 ; 3.
 प्राचीनावीती 1, 1 ; 8.
 प्राच्यां 3, 1 ; 2.
 प्राजापत्यं 1, 5 ; 21.
 प्राजापत्यया 1, 3 ; 14. 4, 1 ; 19.
 प्राश्नं 2, 3 ; 26.
 प्राञ्जलिः 2, 3 ; 1.
 प्राणान् 2, 3 ; 9. 3, 1 ; 26.
 3 ; 15.
 प्राणानां 2, 4 ; 15.
 प्रातः 1, 1 ; 21. 5 ; 15. 19. 2,
 1 ; 8. 3 ; 1. 5. 30. 4, 3 ;
 6. 4 ; 4.
 प्रातर्गभिवादाः 2, 5 ; 16.
 प्रातरहस्य 4, 1 ; 23.
 प्रातराहुतेः 2, 2 ; 5.
 प्रादुष्कृत्य 1, 5 ; 7.
 प्रादेशमात्रे 1, 2 ; 12.
 प्राधीयीरन् 3, 2 ; 20.

प्राप्नोति 4, 3; 12.
 प्रायश्चित्तं 1, 3; 15. 2, 2; 14.
 प्रायश्चित्तिः 1, 4; 12.
 प्रावृत्तः 1, 3; 5.
 प्राशयेत् 2, 2; 34. 3, 5; 30.
 प्राश्नातु 3, 3; 8.
 प्राश्नीयात् 3, 2; 12.
 प्राश्नीयुः 3, 2; 19. 3; 9.
 प्राश्य 3, 1; 21.
 प्रियः 4, 4; 24.
 प्रेक्षन् 3, 2; 10. 12.
 प्रेक्षमाणे 2, 4; 11. 4, 1; 13.
 प्रेक्षेत् 2, 3; 20. 21. 23. 3,
 1; 25.
 प्रेते 3, 2; 29.
 प्रोक्ते 1, 4; 3.
 प्रोक्षणीः 3, 4; 5.
 प्रोक्षामि 3, 4; 4.
 प्रोक्षेत् 3, 4; 4.
 प्रोक्ष्य 3, 4; 5.
 प्रोहेत् 2, 3; 26.
 प्रौष्ठपदौ 3, 2; 14.
 प्रक्षशाखासु 3, 4; 20.

फ

फलप्रचयन 3, 1; 39.

फलवृक्षशास्त्रया 2, 2; 25.
 फलानि 2, 2; 10.
 फलीकरणानां 1, 5; 32.
 फलीकृतान् 3, 5; 3.
 फाणयेत् 3, 1; 6.

ब

बर्हिषि 2, 1; 16.
 बलिं 3, 1; 2.
 बलिदैवतानि 1, 5; 33.
 बलीन् 1, 5; 22. 3, 2; 13. 4,
 2; 21.
 बल्यं 4, 2; 10.
 बहिः 1, 5; 23.
 बहुधा 1, 5; 37.
 बहुयाजिनः 1, 5; 5.
 बाहुं 1, 1; 7. 3, 5; 18.
 बृहत्तणैः 4, 2; 10.
 बृहत्पत्रस्वस्त्ययनकामः 4, 1; 14.
 ब्रसीं 3, 5; 10.
 ब्रह्मचर्यं 4, 2; 4.
 ब्रह्मचारिणौ 1, 4; 9.
 ब्रह्मचारी 1, 3; 1. 2, 2; 22.
 4; 19.
 ब्रह्मणे 2, 1; 29.
 ब्रह्मवर्चसकामः 3, 1; 3. 4, 1; 8.

ब्रह्मवर्चस्यं 4, 2; 9.

ब्रह्मा 1, 1; 21. 23. 29.

ब्राह्मणं 2, 4, 1.

ब्राह्मणः 1, 3; 5. 2, 4; 10. 4,
2; 6.

ब्राह्मणकुले 1, 4; 2.

ब्राह्मणान् 1, 1; 3. 4, 2; 1.

ब्राह्मणाय 1, 5; 38. 4, 1; 20.

ब्राह्मणी 2, 2; 22.

ब्रूयात् 1, 4; 10. 5; 19. 2, 4;
12. 3, 1; 10. 4, 4; 21.

भ

भक्तानि 4, 1; 1.

भद्रं 3, 1; 41.

भद्राक्षः 3, 3; 13.

भलाय 4, 2; 2.

भलाय 4, 2; 2.

भवति 1, 1; 7. 12. 2, 1; 5.
4, 2; 5. 24.

भवन्ति 2, 5; 19.

भागे 1, 2; 1. 3, 5; 2.

भार्या 3, 3; 22.

भुक्त्वा 1, 4; 11.

भुङ्क्ते 2, 1; 5.

भुञ्जीत 2, 1; 6.

भुञ्जीयातां 2, 1; 4.

भुवनं 3, 1; 46.

भूः 4, 1; 18.

भूतं 1, 5; 19.

भूत्वा 2, 2; 20.

भूमिचले 3, 2; 30.

भूमिभागे 4, 2; 6.

भूमेः 1, 2; 7.

भूमौ 1, 2; 7.

भूयः 4, 1, 20.

भृगूणाम् 2, 1, 17. 24. 3, 3; 11.

भैक्षं 2, 4; 28. 31.

भैक्षचर्यं 2, 5; 16.

भैषीः 4, 4; 1.

भो 2, 4; 21.

भोगकामः 4, 1; 13.

भ्राता 1, 3; 20.

म

मणिकदेशे 1, 5; 24.

मधुपर्कं 4, 4; 5. 17.

मधुपर्काणां 4, 4; 7.

मधुमतीः 3, 1; 43.

मध्य 2, 1; 26.

मध्यदेशे 1, 2; 1.

मध्यन्दिन 1, 1; 22.

मध्यमं 3, 5; 30.	मांस 3, 1; 37.
मध्यमायां 3, 4; 1. 5; 15. 25.	मा 2, 1; 26. 4; 26. 5; 30.
मध्यात् 2, 1; 19.	4, 4; 1.
मध्ये 1, 2; 3. 5; 13. 25. 4,	माक्षा: 1, 5; 20.
2; 18.	मातरं 2, 4; 29.
मथित्वा 3, 5; 2.	माता 1, 3; 18. 2, 3; 2 7. 19.
मदन्त 3, 5; 19.	मातुः 3, 1; 44.
मनसा 1, 2; 13.	मातृभिः 3, 3; 5.
मनुष्येभ्यः 2, 1; 11.	मात्रे 2, 3; 4. 11.
मन्त्रवान् 2, 4; 10.	मादयध्वं 3, 5; 17.
मन्त्राः 1, 1; 19.	मानदन्तव्यः 2, 1; 5.
मन्त्रानादेशे 2, 2; 16.	मानस्तोत्रे 3, 3; 2.
मन्त्रान्तं 1, 1; 18.	माधैः 2, 2; 20.
मन्त्रान्ते 2, 3, 10.	मासान् 3, 2; 24.
मन्त्राभिवादात् 1, 3; 4. 3, 1; 9.	मासि 2, 2; 17. 24.
मन्यन्ते 2, 5; 30.	माहेन्द्रः 2, 2; 3.
मन्यवे 3, 5; 26.	मिश्रं 4, 2; 18.
मन्युः 1, 5; 33.	मुख्यान् 2, 3; 9. 3, 1; 26.
महसः 4, 4; 18.	3; 15.
महावृक्षफलानि 4, 1; 11.	मुख 4, 4; 21.
महाग्याहृतिभिः 1, 3; 8. 13. 4,	मुञ्जमेखलां 2, 4; 20.
1; 19.	मूर्धनि 1, 3; 28. 4; 3.
महान्याहृती. 1, 1; 25. 2, 4; 23.	मूर्धनं 2, 3; 13. 29.
मां 2, 5; 35.	मूर्ध्ने 4, 1; 19.
मांसं 3, 5; 4	मूलानि 1, 2; 11. 2, 1; 26.

सुदुर्गैः 4, 2; 11.

मे 3, 1; 42. 4, 1; 19.

मेक्षणाभ्यां 3, 4; 18.

मेक्षणेन 2, 1; 13. 19. 3,
5; 12.

मेखलं 3, 1; 20.

मेखलाधारण 2, 5; 16.

मेधां 2, 2; 35.

मैथुन 2, 5; 12.

य

यं 4, 2; 24.

यः 1, 1; 20. 2, 1; 5. 26. 3,
2; 2.

यक्षं 3, 1; 25.

यजनीय 4, 1; 4.

यजनीये 4, 1; 19. 3; 8.

यजुषा 2, 1; 9.

यज्ञवास्तु 2, 1; 27.

यज्ञविवाहयोः 4, 4; 26.

यज्ञाङ्गैः 1, 1; 27.

यज्ञियस्य 3, 4; 10.

यज्ञियानां 2, 2; 10.

यज्ञे 4, 4; 23.

यज्ञोपवीतं 1, 1; 4.

यज्ञोपवीती 1, 1; 7,

यत् 1, 5; 37. 2, 1; 6. 3; 4,
3, 1; 12.

यतः 4, 4; 11.

यत्पशवः 3, 4; 2.

यत्पशुः 3, 4; 8.

यत्र 1, 1; 15. 4, 2; 7. 12.

यथा 2, 2; 4. 5; 30. 3, 1;
12. 29.

यथागोत्र 2, 3; 30.

यथोत्साहं 1, 1; 3. 2, 1; 31.

यथापिण्डं 3, 5; 20. 28.

यथाभागं 3, 5; 17. 19.

यथार्थं 1, 4; 14. 3, 3; 26. 5;
22. 4, 1; 23.

यथालिङ्गं 3, 1; 4.

यथोक्तं 4, 1; 9.

यद्देवत्वं 2, 1; 23.

यव 3, 1; 37.

यवमतीभिः 3, 4; 4.

यवानां 3, 3; 14.

यवैः 2, 2; 20.

यशः 4, 1; 22. 4; 16. 17.

यशस्तः 4, 4; 17. 18.

यशस्कासः 3, 1; 5. 4, 1; 22.

यशस्यं 1, 2; 13

यस्मिन् 1, 5; 1. 2.
 या 2, 2; 30.
 याः 1, 3; 6. 4, 2; 19. 4; 9.
 यान् 3, 5; 16.
 यानि 2, 5; 30.
 यावन्तः 3, 3; 9.
 यूप 2, 5; 35.
 ये 2, 5; 19. 3, 1; 11. 5; 16.
 येन 3, 1; 15. 4, 1; 11.
 येन पूषा 2, 3; 26.
 योनिं 1, 4; 15.

र

रक्षोगणाः 1, 5; 33.
 रजस्वलया 3, 1; 34.
 रथं 3, 1; 27.
 रथारोहण 1, 3; 27.
 रश्मिभिः 1, 2; 14.
 रसं 3. 4; 19.
 रसाय 3, 5; 25.
 राके 3, 2; 8.
 राजा 3, 2, 7. 4, 4; 24.
 राजानं 3, 2; 18.
 रात्रिं 3, 3; 5.
 रात्रिः 2, 2; 6.
 रात्री 3, 2; 28.

रात्रौ 1, 2; 8. 4, 1; 12. 3; 1.
 रात्रिः 4, 4; 15.
 रिहाणाः 2, 1; 26.
 रुक्मः 2, 5; 33.
 रुद्रः 1, 5; 33. 2, 1; 26.
 रुद्राय 3, 3; 1.
 रेतः 2, 5; 13.
 रोचनः 3, 1; 14.

ल

लक्षणं 1, 2; 1. 3, 1; 46.
 लघुषु 2, 5; 37.
 ललाटं 3, 1; 44.
 लवण 2, 4; 33.
 लाजान् 1, 3; 18.
 लाजानां 1, 3; 20.
 लेखां 1, 2; 2.
 लेखाप्रभृतिभिः 1, 4; 3.
 लोम 3, 1; 21.
 लोमशं 4, 2; 6.
 लोहितं 1, 4; 2.
 लोहिते 4, 2; 6.
 लोहितेन 3, 1; 48.

व

वः 3, 5; 24. 25. 26. 27. 28.
 वत्सं 2, 5; 30. 31.

वत्समिथुनयोः 3, 1; 46. 4, 3; 16.	वस्तौ 2, 2; 29.
वत्सस्य 3, 1; 44.	वस्त्रदशानां 4, 3; 14.
वसतन् 3, 3; 5.	वस्वन्तं I, 2; 8.
वधकामः 4, 3; 1.	वह 3, 4; 26.
वधू 1, 3; 19. 29.	वहन्तीः 3, 5; 29.
वध्वज्जलि 1, 3; 17.	वा 1, 1; 6. 2; 20. 5; 3. 4.
वध्वज्जलौ 1, 3; 20.	5. 23. 28.
वध्वाः I, 4; 3. 10.	वाग्यतः 1, 3; 5.
वध्वै 1, 4; 11.	वाग्यतां 1, 4; 2.
वनस्पतयः 1, 5; 33.	वाचं 1, 4; 5. 2, 5; 31.
वनस्पते 3, 1; 27.	वाचयेत् 2, 2; 28. 4; 20.
वपां 3, 4; 9. 26.	वापयेत् 2, 5; 2. 3, 2; 21.
वपाहोमः 3, 4; 25.	वामदेव्यार्धः 4, 1; 19.
वयः 2, 1; 26.	वायुं 2, 3; 21.
वर्चं 1, 5; 28.	वायुः 1, 5; 33.
वर्जयानौ 1, 4; 9.	वार्क्षं 2, 4; 25.
वर्जयेत् 2, 4; 33. 5; 12.	वासः 2, 5; 33.
वर्षति धावन 3, 1; 29.	वासयेत् 3, 3; 5.
वर्षे 2, 3; 16. 4; 1.	वास्तोष्पते 4, 2; 18.
वशं 4, 2; 24.	विकल्पाः 2, 5; 22.
वशंगमौ 4, 2; 24.	विद्यात् 1, 1; 18. 3, 2; 30.
वशी 4, 2; 24.	विद्युत् 3, 2; 23. 26.
वसां 4, 2; 18.	विन्दते 2, 1; 5.
वसुवने 3, 2; 9.	विपरीतं 2, 1; 18.
वसोः 1, 2; 14.	विप्रोष्य 2, 3; 13.

वियन्तु 2, 1; 26.
 विलयनं 3, 1; 45.
 विवाहः 4, 4; 24.
 विशसेत् 3, 4; 11.
 विशाखा 3, 4; 10.
 विभ्राणिते 1, 5; 32.
 विश्वे 1, 5; 33.
 विषवता 4, 4; 1.
 विष्टरं 4, 4; 9.
 विष्टर 4, 4; 7.
 विष्णुः 1, 4; 15.
 विष्णोः 1, 2; 13. 2, 3; 23.
 विसृजेत् 1, 4; 5. 2, 5; 31.
 विहरन् 3, 1; 19.
 वीर्यं 2, 2; 20.
 वृक्षः 2, 2, 25. 4, 1; 12.
 वृक्षस्य 3, 4; 10.
 वृत्तिः 4, 3; 6. 17.
 वृथा 3, 1; 41.
 वृथापक्वः 2, 3; 18.
 वृद्धशीली 3, 1; 31.
 वृषा 2, 1; 26.
 वेदं 1, 3; 1.
 वेदयन्ते 4, 4; 7.
 वेदिता 4, 4; 21.

वेदमनः 1, 2; 1. 4, 2; 18.
 वैणवं 3, 1; 24. 4, 4; 2.
 वैरूपाक्षं 1, 2; 22.
 वैश्यं 2, 4; 5.
 वैश्यः 4, 2; 6.
 वैष्णव्यौ 1, 2; 12.
 वैद्वायसी 2, 2; 21.
 व्याख्यातं 1, 3; 4. 3, 3; 16.
 व्याहरेत् 1, 1; 24. 3, 1; 41.
 व्याहृत्य 1, 1; 25.
 व्रतपते 2, 4; 7.
 व्रतवती 2, 2; 22.
 व्रातिक 2, 5; 17.
 व्रीहिकंसोदनं 4, 2; 1.
 व्रीहिप्रभृति 1, 5; 39.
 व्रीहियवौ 2, 2; 33. 4, 1; 10.
 व्रीह्यन् 3, 5; 3.

श

शक्वरीणां 2, 5; 22.
 शङ्कुशर्ती 4, 3; 1.
 शतरात्रात् 2, 3; 6.
 शतायुधाय 3, 3; 7.
 शमी 1, 3; 18.
 शय्यां 1, 5; 27.
 शय्यातां 1, 4; 9.

शालत्या 2, 2; 25.
 शाकं 3, 3; 31.
 शाक 3, 1; 37.
 शाखाभ्यां 3, 4; 10.
 शान्तासु 2, 3; 1.
 शिखावर्जं 3, 1; 21.
 शिरः 1, 1; 10.
 शिष्टान् 1, 3; 26. 3, 2; 6.
 शिष्येभ्यः 3, 2; 20.
 शीतोष्णाभिः 3, 1; 8.
 शुक्लावृता 2, 2; 33.
 शुचिः 1, 1; 12.
 शुचिना 2, 3; 2. 7.
 शुद्धवर्जं 1, 5; 5.
 शूर्पे 1, 3; 18.
 शूर्पेण 1, 3; 26. 3, 2; 6.
 शूषाय 3, 5; 24.
 शृतं 2, 1; 14.
 शेषं 1, 5; 31. 3, 1; 3. 3; 9.
 शेषेण 4, 4; 14.
 श्मश्रु 3, 1; 21.
 श्मयित्वा 3, 4; 18.
 श्मयेत् 2, 1; 13. 3, 3; 30. 4;
 10. 5; 3. 34.
 श्रावणी 3, 2; 15.

श्रावणेन 3, 3; 16.
 श्रावण्यां 3, 2; 1.
 श्रियाः 4, 4; 18.
 श्रीः 3, 1; 22. 4, 3; 10.
 श्रुताः 2, 5; 28.
 श्रेयसी 2, 1; 5.
 श्रम्राः 4, 2; 12.
 श्वेतः 4, 2; 17.
 श्वोभूते 3, 2; 13. 20.

ष

षट् 2, 5; 22. 4, 1; 1. 4; 24.
 षड्भिः 1, 3; 11. 31. 4; 3. 4,
 1; 19.
 षष्ठे 2, 2; 24.

स

समग्रहेण 3, 1; 45.
 संचरः 3, 2; 5.
 संज्ञपयेत् 3, 4; 6.
 संज्ञप्तायां 3, 4; 7.
 संतनुयात् 2, 2; 9.
 संपातान् 1, 4; 3. 12.
 संप्रजातासु 3, 1; 45.
 संप्रेष्य 2, 4; 20.
 संभवेत् 1, 4; 16.
 संवत्सरं 2, 5; 7. 28.

- संवत्सराः 2, 5; 17.
 संवत्सरात् 2, 3; 6.
 संवत्सरे 4, 2; 23.
 संविशन् 4, 4; 2.
 संविशेयुः 3, 3; 24.
 संवेशनानि 1, 1; 13.
 संवेश्य 2, 2; 23.
 संस्पृशेत् 1, 1; 11.
 सः 1, 5; 1. 3.
 सकृत् 1, 2; 20. 3; 20. 5; 36.
 2, 1; 9. 12. 21. 2; 25.
 3; 27. 5; 3.
 सकृद्गृहीतान् 3, 2; 2.
 सकेशनखां 1, 4; 13.
 सक्तून् 3, 2; 2.
 सक्थि 3, 4; 17.
 सक्थः 3, 4; 15. 5; 4.
 सङ्गृह्य 1, 2; 14.
 सदसस्पतिं 2, 5; 34.
 सन्ध्यासु 4, 2; 2.
 सन्ध्योपस्थानं 4, 1; 24.
 सप्त 2, 3; 24. 4, 2; 20.
 सप्रह्वचारिणि 3, 2; 29.
 सभायां 3, 1; 5.
 समं 4, 2; 6.
 समञ्जन्तु 1, 3; 30.
 समवदाय 3, 5; 12.
 समस्ताभिः 1, 3; 9.
 समस्य 1, 4; 12.
 समस्येत् 3, 1; 18.
 समाधत्त 2, 2; 20.
 समानर्था 3, 1; 35.
 समाप्तायां 1, 4; 15. 3, 3; 24.
 समिदाधान 2, 5; 16.
 समिधं 1, 5; 2. 2, 1; 25. 4;
 27.
 समिधः 1, 2; 21.
 समिधां 2, 5; 36.
 समिद्धञ्च 4, 3; 10.
 समूह्य 4, 3; 3.
 सरस्वति 1, 2; 18.
 सर्पिः 2, 2; 35.
 सर्वे 2, 2; 5.
 सर्वः 2, 2; 7.
 सर्वतः 4, 2; 12.
 सर्वत्र 1, 2; 24. 3; 13. 2, 1;
 28. 2; 20.
 सर्वस्य 1, 5; 35. 38.
 सर्वां 2, 4; 22.
 सर्वाङ्गिभ्यः 3, 4; 14.

सर्वाणि 2, 1; 15.

सर्वे 4, 2; 13.

सर्वेषां 2, 5; 4.

सर्वोपधेन 3, 1; 6.

सल्लोमं 2, 5; 2.

सवितः 1, 2; 19.

सविता 1, 2; 14.

सवितारं 2, 3; 20.

सव्यं 1, 1; 8. 2, 4; 18. 3, 4;

17. 5; 18. 4, 4; 12.

सव्यात् 3, 4; 15.

सव्येन 2, 4; 18. 3, 5; 13.

सव्योत्तानं 3, 5; 25.

सस्तूपं 1, 5; 29.

सह 1, 4; 9. 3, 3; 5.

सहकारं 4, 1; 11.

सहशिरसं 1, 1; 16.

सहस्रबाहुः 4, 1; 10.

सहायकामः 2, 3, 9.

सहायिनां 4, 3; 14.

सहोदकुम्भः 1, 3; 5.

सा 1, 3; 22.

साङ्गुष्ठं 1, 3; 31.

साय 2, 1; 16.

साभिपातिके 4, 1; 3.

साम 2, 5; 34.

सायं 1, 1; 21. 5; 6. 19. 4,
3; 6.

सायंप्रातः 1, 3; 17.

सायमाहुतेः 2, 2; 6.

सार्धं 1, 5; 31.

सावित्री 2, 4; 22. 3, 2; 17.

सिद्धे 1, 5; 19. 36.

सीतालोष्ठं 1, 4; 4.

सीमन्तं 2, 2; 25.

सीमन्तोन्नयनं 2, 2; 24.

सुमनसः 2, 2; 20.

सुरभि 3, 5; 21.

सुरभिभिः 3, 1; 7.

सुराभव्यख्यं 2, 5; 31.

सुश्रवः 2, 4; 26.

सुश्रवसं 2, 4; 26.

सुसीमं 2, 3; 4.

सुहृत् 1, 3; 21.

सुहृदः 2, 1; 30.

सूत्रतन्तून् 3, 5; 28.

सूर्यस्य 1, 2; 14. 2, 4; 14.

सूर्याभिनिष्ठुक्तः 2, 5; 35.

सूर्याभ्युदितः 2, 5; 35.

सूर्याय 1, 5; 15.

सोमं 3, 2; 18.	जातां 1, 3; 6, 2, 2; 18. 23.
सोमः 1, 3; 6. 3, 2; 7.	25.
सोमाय 2, 1; 17. 3, 5; 12.	जात्वा 2, 1; 4.
सोष्यन्तीहोमः 2, 2; 29.	ज्ञान 2, 5; 12.
सीत्रं 1, 1; 5.	ज्ञानशब्दे 1, 1; 16.
सौविष्टकृतं 1, 5; 21. 3, 4; 25.	ज्ञाप्य 2, 3; 1. 7.
स्कन्देत् 2, 5; 13.	स्यात् 1, 1; 15. 4; 14. 2, 1;
स्तनदानात् 2, 2; 33.	23. 5; 11. 3, 1; 31. 3;
स्तनयिलु 3, 2; 26.	26. 4, 2; 14. 3; 10.
स्तनयिल्लवर्जं 3, 2; 23.	स्युः 4, 2; 8. 12.
स्तम्बे 2, 3; 32.	स्योना 3, 3; 23.
स्तणुयात् 1, 2; 11. 3, 5; 8.	स्रजं 3, 1; 22. 40.
स्तोमं 1, 2; 6.	स्रुवचमसौ 4, 3; 10.
स्त्रियं 3, 1; 15.	स्रुवेण 1, 3; 8. 4; 3.
स्त्रियाः 2, 3; 15.	स्रोतांसि 3, 4; 8.
स्थः 1, 2; 12. 13. 3, 1; 23.	स्वधा 3, 5; 16.
स्थाण्डिलं 4, 2; 2. 3; 3.	स्वधायै 3, 5; 26.
स्थानं 2, 2; 5.	स्वधिते 2, 3; 25.
स्थान 1, 1; 13.	स्वयं 1, 1; 22. 26. 5; 38.
स्थालीपाकं 3, 4; 18.	39. 2, 4; 9. 3, 1; 9. 4,
स्थालीपाकः 2, 2; 26. 3; 18.	2; 12.
स्थालीपाकस्य 3, 4; 31. 5; 38.	स्वस्तरे 3, 3; 20. 5; 10.
स्थालीपाकाः 3, 3; 28.	स्वस्तरः 3, 5; 37.
स्थालीपाकात् 3, 4; 22.	स्वस्त्ययनं 4, 1; 24. 4; 2.
जातकः 4, 4; 2. 24.	स्वस्त्ययनानि 3, 3; 25. 4, 3; 14.

स्वाहा 1, 5; 13. 2, 1; 17. 23

24. 26. 3, 3; 22. 4; 13.

5; 12. 4, 3; 15.

स्वाहान्ताः 1, 1; 19.

स्विष्टकृत् 1, 3; 12.

स्विष्टकृतः 2, 1; 22 23. 3, 4;
12.

स्विष्टकृते 2, 1; 24.

ह

ह 4, 2; 24.

हतः 4, 4; 3.

हये 3, 2; 8.

हरितगोमयेन 4, 3; 17.

हरेत् 1, 5; 39. 3, 2; 13.

हविः 2, 1; 9, 29. 3, 5; 24.
4, 2; 15.

हविषः 2, 1; 19. 24. 2; 15.

हविषि 2, 1; 26.

हविष्यं 1, 4; 10.

हविष्यस्य 1, 5; 10. 21.

हवींषि 2, 1; 15.

हव्यं 1, 2; 19

हव्ये 2, 2; 10.

हस्ताभ्यां 2, 4; 13.

हस्तेन 3, 2; 14.

हिंसीः 2, 1; 26.

हि 2, 2; 13.

हिरण्यस्रक् 3, 1; 40.

हुतं 2, 1; 26. 2; 13.

हुते 1, 3; 24.

हुत्वा 1, 3; 16. 2, 1; 8. 2;

18. 25. 3; 9. 20. 4; 7.

3, 2; 16. 4; 3. 4, 2; 21.

होमः 1, 1; 15. 5; 8.

होमवर्जं 1, 1; 21.

होमेषु 1, 1; 19. 2; 24.

होत्रं 1, 1; 22.

होत्रमस्यै 1, 1; 26.

हृदे 4, 1; 12.

